

GİRİŞ

Ermeni meselesi, bir Osmanlı-Ermeni çatışması sonucu olarak değil; İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Doğuya inmek ve Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarını korumak amacı ile, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra, "Anadolu Islahatı" projesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesi sonucu ortaya çıkmıştır.¹

21 nci yüzyıl başında Türkiye'nin Atatürk'ün "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesi ışığında çevresindeki ülkeler ile iyi ilişkiler kurmak, demokrasisini güçlendirmek ve ekonomik kalkınmasını tamamlayarak Avrupa Birliği'ne girme hedefi bulunmaktadır. Bu hedefe ulaşmada önemli kilometre taşlarından birisi geçmişin çok iyi idrak edilmesi ve değerlendirilmesidir.

Batılı Devletlerin Doğu Anadolu Hristiyanlık adı altında Ermenilere tatbik ettiği iki yüzlü siyaset bugünde değişik formatlarla fakat aynı amaçlarla devam etmektedir. Konu, dün olduğu gibi bugün de Türkiye ile en çok ilgilenen başta Fransa olmak üzere diğer batılı devletlerin, hem Yeşilköy ve Berlin Antlaşmaları öncesinde ve hem de Birinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında uyguladığı Ermeni politikaları diğer bir deyişle Ermenilerin menfaatlerinden çok kendi menfaatleri icabı olarak, devam etmiştir. Gün gelmiş, Osmanlı sınırına yakın bölgelerde bir tampon Ermeni gücü oluşturmak istemiş; Osmanlı topraklarında bir "Türk Ermenistan'ı" hayaline kapılmış gün gelmiş "Ermenilersiz bir Ermenistan" meydana getirmek istenmiştir.²

Arşivlere dayalı bilimsel çalışmalar önyargı ile siyasi yaklaşımları ortadan kaldıracaktır. Bu nedenle bazı batı ülkelerinde siyasi bir yaklaşımla ele alınan Ermeni sorununun tarihin asıl kaynaklarına inilerek değerlendirilmesi son derece yararlı olacaktır.

¹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998, s. IX.

² *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:23, Ankara 1995, I, s.XV

1. OSMANLI DEVLETİ, HIRİSTİYANLAR VE ERMENİ HAREKETLERİ

1.1. TÜRK İDARESİNDE ERMENİLER

Osmanlı devletinin ilk kuruluş yıllarında Ermeniler, Kilikya denilen Çukurova, Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerinde küçük beylikler ve krallıklar halinde veya dağınık bir şekilde İran, Gürcü, Bizans ve Selçuklu devletleri ile karışık ve bunlara tabi bir şekilde bulunuyorlardı. Ermenilerin Osmanlılarla ilk münasebetleri, çok azınlıkta bulundukları batı bölgesinde başlamıştır. Osman Gazi 1324 yılında Bursa'yı devletine merkez yaptıktan sonra, Ermeni ruhani reisliği Bursa'ya nakledilmiştir. Bu dönemde Kilikya krallığının dağılması üzerine Kilikyalı Ermeniler Bursa'ya geçmiştir.

Fatih Sultan Mehmet, Bursa'da kendisine “Bütün cihana sahip olacaksın” diyen Ermeni ruhani reisi Hovagim Yebisgoboz'a “Eğer Konstantiniye'yi alacak olursam, onu payitaht edeceğim, senide cemaatinle birlikte oraya nakledip patrik yapacağım” demiştir.³

Fatih İstanbul'un fethinden sonra ilk iş olarak, Bursa Ermeni piskoposu Ovakim'i 1461 yılında beraberinde birçok aileler olduğu halde İstanbul'a getirtti. Bunlar arasında papazlar, sanatkârlar, mimar, çiftçi ve tüccarlar vardı. Sultan onların sadakat ve bağlılıklarından emin olduğundan şehrin en önemli yerlerine yerleştirdi. Günden güne sayıları artan Ermenilere, Samatya'da Sulu Manastır kilisesi verildi. Sultan Mehmet İstanbul'da ve Anadolu'da bulunan diğer Hristiyan kiliselerinden ayrı ve bağımsız olarak Bursa'dan getirttiği şahsi dostu Ovakim'i buyurduğu bir fermanla 1461'de Ermeni cemaatinin patriği olarak tanıdı.⁴

Tarihinde hiç bir devlet ve hükümdardan görmedikleri bu ilgi, Ermenileri Osmanlı Devletine ve Türk milletine samimi olarak bağlamıştır. Bu yüzden kısa bir süre içinde muhtelif yerlerden İstanbul'a göçen Ermeniler, İstanbul'da dünyanın en müreffeh cemaatlerinden birisi haline gelmiştir.

Yavuz Sultan Selim ve Kanuni devirlerinde de Ermeniler İstanbul'a akın etmişlerdir. Tebriz'den ve Van havalisinden usta kuyumcu ve sanatkar Ermeniler İstanbul'a getirilmiştir. On yedinci yüzyıldan itibaren de Ermeni vatandaşların

³ M.Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, 1990, s.70

⁴ Rahip Komidos Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953, s. 8-28.

hükümet hizmetlerinde çalışmaya başladıkları görülür. Özellikle Rumların isyanından sonra, Ermeniler hükümetin çok yüksek mevkilerine getirilmişlerdir.

On dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar devletin en güvenilir unsurlarından birisi olan Ermenilerin devletle münasebetleri böyle olduğu gibi, beraber yaşadıkları Türklerle münasebetleri de iyiydi. Türklerle, birbirlerini en çok seven, en çok kaynaşan, birbirlerine en çok güvenen unsurlardı.

Ermenilerin birçoğu Türkçe konuşmakta ve papazlar ile aydınlardan Ermeniceyi kullanmak isteyenler bile, Türkçeden pek çok kelime aktarmak suretiyle dillerini kullanıyorlardı. Ermeniler Türk göreneklerini ve folklorunu da benimsemişlerdi. İçlerinden Türk edebiyatı ve sanatı hakkında bilimsel araştırmalar yapanlar bile vardı.⁵

Beş yüzyıl birbirleriyle kardeş gibi geçinen, birbirlerini seven ve sayan, itimat eden iki millete ne olmuştu da birbirlerine düşman oldular. Bunun nedenini bir Ermeni tarihçi olan Varantyan, “Ermeni Harekâtı Tarihi” isimli eserinde şöyle açıklıyor. “Türk idaresi bozulmuştu, açığöz ve akıllı Ermeniler milletin teatisine lakayt kalamazlardı. Ermeniler Türkiye’nin (Hasta Adamın) mirasından, sükûtundan istifade etmek isterlerdi. Gözleri önünde asırlık komşuları Rumlar, Türk istibdadından kurtulmaya uğraşıyorlardı. Bunlarda korkak adımlarla işe başladılar.”⁶

Osmanlı devleti içerisinde, Ermeni hareketleri öncelikle masum hak arama şeklinde ortaya çıkmıştır. 1839 Tanzimat-ı Hayriye ile esasen sahip oldukları haklara ilave haklar getirilmiştir. 1857–1860 yıllarında, Islahat Fermanı’nın (1856) hükümleri içinde yapılan çalışmalar sonunda hazırlanan Nizamname-i Milleti Ermeniyan (Ermeni Milleti Yönetmeliği), Ermeniler için mevcut olan haklara imtiyaz derecesinde yeni haklar getirmiştir.

Ermeniler kendilerine sağlanan bu ortamda, Osmanlı devleti içerisinde bir toprak parçasına sahip çıkarak, muhtariyetlerini sınırları belli bir yörede yoğunlaştırmak istemişlerdir. Oluşacak Ermenistan’a sahip çıkacak Ermeni milletini bir araya getirmek maksadıyla, çok yönlü faaliyetlerine hız vermişlerdir.

Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında; Osmanlı devletinin zayıflamasının önemli etkisi olmuştur. Bunun yanında “Hasta Adam”ın ölümünden miras almak isteyen büyük devletlerin etki ve desteği de ayrıca önem arz etmektedir.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1977, Sh. 127

⁶ Koçaş, *a.g.e.*, s.78

Osmanlı Ermenilerini, İngiltere, Fransa ve Rusya ile Dış Ermeniler kışkırtmışlardır. Ermeni ayaklanmasının hazırlanmasında kilise en büyük etken olmuş, fikri yapılaşmayı temin edecek okulların açılmasını sağlamıştır. Kurulan hayır cemiyetleri Ermeni çetelerinin çekirdeğini oluşturmuştur.

1876 yılında meşrutiyetin ilanı Ermenileri memnun etmişti. Seçilen Osmanlı Mebusan Meclisinde 9 Ermeni mebus mevcuttu. Bu mecliste bir ermeni (Ohannes Allahverdi)'de Meclis Başkan vekili seçilmişti. Böylece Ermeniler Kanuni Esasi'den gayet memnun görünüyorlardı. Fakat çok geçmeden Rusların teşvik ve tahrikleriyle şikayetlere başladılar. Balkan devletlerine muhtariyet verildiği takdirde kendileri de aynı haktan istifade etmek istiyorlardı. Bu gayeye ulaşmak içinde, o tarihten itibaren muhtelif isimlerde, çeşitli maksatlar güden dernekler kurmaya başladılar.⁷

Osmanlı devletinin 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında yenilmesi, Ermeniler için uygun bir fırsat meydana getirmişti. İstanbul Ermeni patriği Nerses Varjabedyan'ın gayretleri ile Ayastefanos Adlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde konulmuştur. Daha sonra bu madde İngiltere'nin gayretleriyle Berlin konferansında yeniden düzenlenmiştir. Berlin konferansının düzenlediği 61 nci madde; "Babiali Ermenilerle meskun vilayetlerde, mahalli ihtiyaçlarının lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi kabul edecektir." şeklindedir.⁸ Ermeni komiteleri ve patrikhane temsilcileri, Birinci Dünya Savaşı başladığında, İstanbul Galata'daki Ermeni Büyük Merkez okulunda bir toplantı yapmışlardı. Bu toplantıda Osmanlı devletine sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları, dış tesirlere kapılmamaları kararını almışlardı. Şayet, Ermeniler bu karara uysalardı, bugün ne bir "tehcir" davası ne katliam iddiası nede çoğu Türk olmak üzere binlerce insanın ölümüne sebep olunacaktı.

Bu karardan hemen sonra, Erzurum'da toplanan Taşnaksutyun kongresinde İttihat ve Terakki hükümetiyle mücadele kararı alınıyordu. Bu suretle harbin ilanından kısa bir zaman sonra, yıllardan beri hazırlanan bir plan gereğince, köylere kadar teşkilatlanmış çeteler, birer birer ve yer yer isyana başladılar. Daha evvelden verilen direktife uygun olarak, Türk köylerini basıyor, kadın, çocuk, ihtiyar demeden ellerine geçen Türkleri en vahşi şekilde öldürüyorlardı. Ayrıca ordunun geri hatlarına ve lojistik tesislerine, ikmal kollarına devamlı baskın ve sabotajlar yapıyorlardı.

⁷ Necla Başgün, *Türk-Ermeni Münasebetleri*, 1973, s.28

⁸ M. Kemal Öke., *Ermeni Meselesi*, 1986, s.98

Bu şartlar altında Osmanlı Ordularının cephelerde, sınırlarda savaşmasına ve muvaffak olmasına imkan yoktu. Bu durum karşısında hükümet tedbir almak zarureti hissetti ve lüzum görülecek tehlikeli şahısların, ferden veya toplu olarak faaliyette bulunamayacakları bölgelere nakilleri husussunda meşhur “tehcir” (göç ettirme) kanununu çıkardı.

Aslında göç çok daha önceden başlamıştır. Ermeniler asırlardır Rum İmparatorluğuna kitleler halinde göç etmekte idiler. Çünkü Ermeniler mizaç itibari ile diyar diyar dolaşmak hevesi taşımaktaydılar. Ermeni maceracıları, kendilerine bol para veren devletlerin himayesine girerlerdi. Hristiyan oldukları için, herhangibir hayır işleyerek katliam ve soygunlarını (Tanrı’ya) affettirirler ve vijdanları rahata kavuşurdu.⁹

Birinci Dünya Savaşı devam ederken, Bolşevik ihtilali üzerine, Kafkas cephesinde Rus kuvvetleri, yerlerini Ermeni ve Gürcü kuvvetlerine bırakarak çekilmişlerdir. Bu arada Ermeni birliklerinin kontrolüne geçen şehir, kasaba ve köylerde Ermeni mezalimi devam etmiştir. 13 Şubat 1918’de Erzincan, 11 Mart’ta Ilica, 22 Mart’ta Erzurum kurtarılmıştır.

3 Haziran 1918’de Ermenilere Gökçeğöl etrafında 10.000m²’ lik bir arazi bırakacak şekilde Batum Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti müttefiklerinin talebi üzerine 30 Ekim 1918’de Mondros mütarekesini imzalamıştır. Birinci Dünya Savaşında Ermenileri, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması için kullanan büyük devletler ve Ermeni çeteleri, Ermenilere kan ve gözyaşından başka bir şey vermemişlerdir.¹⁰

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi gereğince Türk Ordusu Kuzeybatı İran’ı ve Kafkasya’yı boşalttığı zaman, Kafkasya’da bağımsız Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri bulunmakta idi. Ayrıca Batum, Ahıska, Ardahan bölgesinde de Acara Şura hükümeti kurulmuştu. Bu arada Türk ordusunun 1914 sınırlarına çekilmesi sırasında beklenen Ermeni saldırı ve zulümlerine karşı mal ve canlarını korumak zorunda kalan, Müslüman ve Türk çoğunluğun yaşadığı yerlerdeki halk, derhal ve yer yer mahalli Şura idareleri kurdular. Bunlardan en önemlileri, Güneybatı Kafkas Geçici Hükümeti ile Nahçıvan

⁹ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975, s.3-46

¹⁰ Akyüz, *a.g.e.*, s.51

Şura Hükümeti idi. Türk ordusu bu yerleri boşalttığı sırada Ermeniler hemen Gümrü ve Eçmiyazin bölgelerini, Arpaçay'ı, Aras kıyılarını ve Iğdır bölgesini işgal ettiler.

Birinci Dünya Savaşında müttefikleri ile birlikte mağlup çıkan Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması ve taksimi, itilaf devletleri arasında harbin sonlarına doğru karara bağlanmıştı. Kararın uygulanma şeklinin tespiti de Paris'te toplanan Barış konferansına bırakılmıştı.

Türk ordusuna karşı muharebe etmiş ve kan dökmüş olduklarını ileri süren Ermeniler, Paris Barış Konferansına bir heyetle katıldılar. İstedikleri “Büyük Ermenistan’dı.” Ancak yapılan müzakerelerde Ermenilerin istediği bir sonuç çıkmadı. Fakat, 10 Ağustos 1920’de Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilen Sevr ile Ermenilere verilen bölgede, Fransız kaynaklarına göre Ermeni nüfus yoğunluğu %13’tür.¹¹

Türk İstiklal Harbi, Osmanlı hükümetinin kabul ettiği “Sevr” antlaşmasını tarihin derinliklerine gömmüştür. 3 Aralık 1920’de, bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen Gümrü antlaşması imzalanmıştı.

Ermeniler, Sevr ile teşkil edilen müstakil Ermenistan hayalini “Lozan” da büyük devletler vasıtasıyla gündeme getirdiler. Ancak, vaktiyle Ermenileri kendi menfaatleri için kullanan büyük devletler, muzaffer Türk milleti karşısında, Ermeniler için daha fazla mücadele edebilecek durumda değillerdi. Lozan’da Türkiye’nin kararlılığını, İsmet İnönü şöyle ifade etmiştir. “Türkiye’nin Vilayet-i Şarkıye’inde, Kilikya’da Türk ekseriyetini ihtiva etmeyen ve her ne suretle olursa olsun ana vatandan ayrılması mümkün olan bir karış toprağı yoktur.”¹²

Ünlü bir İngiliz bilgini olan Prof. J.W.Arnold’un 1896’da yayınladığı ve 2. baskısı Türk düşmanlığının Avrupa’da iyice arttığı bir dönemde (1913) çıkan “The Preaching of Islam a History of the Propagation of Muslim Faith” adlı kitapta “Türkler’in amacının Hristiyanlar’ı din değiştirmeye zorlamak olmadığını ispat etmektedir. Mesele, Hristiyanların efendisi olmaktır. Aksine din değiştirmek değil. Nitekim Anadolu’daki Hristiyanlar Bizans Kilisesi’nin tahakkümünden kurtulmakta son derece memnun olmuştur.”¹³

¹¹ Koçaş, a.g.e., s.300

¹² Başgün, a.g.e., s.97

¹³ Zafer Özkan, *Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001, s.7

Türk Milleti'nin bu hoşgörüsü birçok yabancı tarafından da kabul edilmiştir. Fransız düşünür Lamartin: “Tarihin her zaman kaydettiği gibi Türkler, kendi dinlerinde ve siyasetlerinde mevcut olan hoşgörüyle işgal ettikleri ülkede yaşayan Hristiyanların ibadetlerine, Papazlar'ın Manastırları'na, tapınaklarına dokunmamışlardır... Müslüman Türkler'in egemenlikleri altında olan Hristiyan topluluklara tanıdıkları medeni ve dini hoşgörünün su götürmez kanıtlarıdır.” demiştir.¹⁴ Böylece Ermeniler, Türkler başta olmak üzere İmparatorluğun bütün unsurlarıyla XIX. Yüzyıl sonlarına kadar barış ve güven içinde yaşamışlar, Osmanlı yönetimiyle ilgili hiçbir şikayet ya da sorunları olmamıştır.

Bununla birlikte zaman zaman kendi aralarında iç çekişmelere düşmüşlerdir. “İstanbul'un fethinden önce ve hemen sonra Anadolu ve Kırım'dan İstanbul'a gelen ‘yerli’ denilen Ermeniler ile İran ve Kafkasya'dan gelen ‘doğulu’ ya da ‘taşralı’ denilen Ermeniler Patrik seçme nedeniyle mücadeleye girişmişler, birbirlerini Osmanlılar'a şikayet etmişler ve yönetimin kendi lehlerine müdahalesini sağlamaya çalışmışlardır. Osmanlılar ise Ermeni gruplarının iç sorunları karşısında ısrarla tarafsız kalmışlardır.”¹⁵ Bu mücadeleyi “doğulu”ların kazanması üzerine Patrikliğe ruhani sınıfından olmayan kişiler de getirilmeye başlanmış, mevki ve unvan çatışması zaman zaman kanlı kavgalara dönüşmüştür. Osmanlılar bu aşamada duruma müdahale etmişler ve Ermeniler'in birbirlerini kirmasını önlemişlerdir.

Türkler'in devlet idaresinde ne kadar başarılı olduğunu, azınlıklara ne kadar iyi davrandığını Türk düşmanı bazı tarihçi yazarlar bile kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu konuda şu yazarların görüşlerini belirtmek mümkündür:

Voltaire: “Büyük Türk, çeşitli dinlerden 20 milleti barış içinde yönetmektedir. Türkler Hristiyanlar'a savaşta ılımlı, zaferde yumuşak olmayı öğretmişlerdir.”

Philip Marshall Briwn: “Türkler kazandıkları büyük zafere rağmen fethettikleri yerlerin halkına, kendilerini kendi yasa ve gelenekleri uyarınca yönetme hakkını cömertçe bahşetmişlerdir.”

Venizelos Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Politis: “Türkiye'deki Rumlar'ın çıkarları Türkler'den başka hiçbir güç tarafından bu kadar iyi korunamazdı.”

¹⁴ Özkan, *a.g.e.*, s.8

¹⁵ Genelkurmay ATASE Arşiv Belgeleri, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983, s.24

Alman Generali Bronsart: “Türkler kendilerine dokunulmadığı takdirde, başka dinlerden olanlara karşı dünyanın en hoşgörülü insanlarıdır.”¹⁶

Sonuç olarak, Ermeni meselesi, Lozan’da tarihe gömülmüştür. Bunu sağlayan yegane faktörde, zaferle sonuçlanan Türk milli mücadelesidir.

1.2. TÜRK İDARESİNDE ERMENİ-HİRİSTİYAN VE MÜSLÜMANLARIN KARŞILAŞTIRILMASI

1.2.1. EKONOMİK YÖNDEN

Yaklaşık bin yıllık bu sürecin başlarında; Romalılar, Persler, Bizanslılar tarafından Anadolu’nun bir yerinden diğer yerine sürülen, savaflara itilen ve çoğu kez üçüncü sınıf bir vatandaş muamelesi gören Ermeniler, Türkler’in Anadolu’ya girişlerini takiben; bir yandan Türklüğün adil, insani töresinden, diğer yandan da İslamiyet’in hoşgörülü, birleştirici siyasetinden yararlanmışlardır. Bu ilişkilerin gelişme ve doruğa ulaşma çağı olan XIX. Yüzyılın sonlarına kadar süren devir ise, Ermeniler’in altın çağı olmuştur. Osmanlı Devleti’nin çalışan, liyakatli, dürüst ve becerili her teb’asına sağladığı imkanlardan Gayr-i Müslimler içinde en çok faydalananlar Ermeniler olmuştur. Askerlikten, kısmen de vergiden muaf tutulurken, ticarete, zanaatta, çiftçilikte ve idari işlerde yükselme fırsatını elde etmişler ve devlete bağlı, milletle kaynaşmış ve anlaşmış olduklarından dolayı haklı olarak “millet-i sadıka”, “tebaa-ı sadıka” olarak kabul edilmişlerdir.¹⁷

Devletin Ermeni Politikasıyla, Ermenilerin devlet politikaları üzerindeki tesirlerinin iç içe girdiği Tanzimat döneminde, ülkenin iktisadi hayatının büyük ölçüde durumları gittikçe iyileşen Ermenilerin eline geçtiğine dair oldukça fazla örnek bulunmaktadır.

1848 ‘de boğazların güneyinden Mısır sınırlarına kadar Asya sahilinin gümrük gelirleri İstanbul’da Ermenilerin bir Ermeni sarrafa satılmıştır. Çoğunluğu Bursa’da olmak üzere, ona bitişik paşalıkların öşürünü ise bir başka Ermeni banker toplamaktaydı. Ticaret ve para işlemleri yanında aynı aracı şirketler etkinliklerini

¹⁶ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s.175

¹⁷ Hüsamettin Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000, s. 6-7.

tarım, tekstil, değirmen, madencilik, buharlı gemi işletmeciliği ve iletişim kesimlerine de yaymıştır. 1856’da büyük toprak sahibi ve fırsat düşkünü bir tüccar, Bursa yakınlarında en büyük ipekçilik tesislerinden birisini kurar. Aynı yıl Gemlik ile İstanbul arasında çalışan tek düzenli deniz hattının bir Ermeni sarraflar şirketine ait olduğu bilinmektedir. Ayrıca bunlar, düzenli olarak hazineye borç vermektedir.

Ermeni sarraflar, yani banker ve tefeciler devlet üzerindeki etkinliklerini kendi zümrelerinin yararına kullanmaktaydı. Bunlar, hükümeti dolandırıp Ermenileri sıkıştırmada görevlerini kötüye kullanan Osmanlı bürokratlarıyla işbirliği etmekteydi. İster ruhani, isterse sivil olsun Ermeni ayanlar taşrada halkı soyarken herhangi bir ayırım yapmamakta ve hiçbir ahlaki değere itibar etmemekteydi. Hatta, Adana yakınındaki bir kasabanın Ermenileri, kendi camialarına mensup görevlilerden daha çok zulüm görmüştü. Aynı zamanda Ermenileri de sömüren bu zümrelere duyulan tepki, olup bitenlerden devleti sorumlu tutan ve tamamına yakınının Gregoryan Ermenilerin teşkil ettiği diğer kesimlerin iyice siyasallaşmasına sebep olacak ve zamanla ihtilalci Ermeni unsurlar tarafından istismar edilecektir.¹⁸

Osmanlı İmparatorluğu, sınırları içerisinde “*etnik*” bakımdan, sayıları 22’yi bulan gayrimüslim unsurların nüfus ve arazi incelemesini yapar, Müslümanların nüfusunu askerlik bakımından; Hristiyan tebaanın da vergi (*cizye*) durumundan dolayı öğrenmek isterdi. Müslüman nüfusunu fazla göstermek, kendi kendini aldatmak; Hristiyan nüfusunu az göstermek ise almak istediği verginin bir kısmından vazgeçmek anlamına gelmekteydi ki, her iki durumda devlet açısından uygun değildi.¹⁹

Ermenilerin, Türk Kültürünü benimsemiş olmaları ve Avrupa medeniyeti hakkında fikir sahibi olmaları, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Hristiyan toplulukları gibi, bağımsızlık düşüncesi peşinde koşmadıkları yargısı devlet memuriyetlerinde de kullanılmalarına neden olmuştur. Özellikle Yunan baş kaldırmasından sonra ve Tanzimat Fermanı’nın ardı sıra gelen sarayda, hariciye nezaretinde, önceden Rumlar tarafından görülen işler Ermeniler’e verilmeye başlamıştır. II. Abdülhamit, Ermeniler’in saray ile ilişkileri hakkında şunları anlatmaktadır: “Babam Sultan Mecid zamanında bilirim, kilercilere varıncaya kadar Ermeniydi. Hassa hazinesinde

¹⁸ Salim Çöhçe, *Osmanlı Toplumunda Ermenilerin Siyasallaşma Çabaları*, Ermeni Araştırmaları Dergisi, S 8, 2003, Ankara, s.57-58

¹⁹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 71-72.

Artin Paşa var, Gümüş Gerdanlar vardı. Eski bir aile bilirim, validemin terzisiydi. Adeta harem ağaları görevi onlara verilmişti. Bütün Vüzera, Kübera konaklarında Ayvazlar, mutemetler onlardı. Pederim her hafta Gümüş Gerdanlar ailesine gider, orada yemek yerdı. Onlar da gelirler Harem-i Hümayun'da kalırlar, yatarlardı.”²⁰

Islahat Fermanı'ndan sonra ise devletin birinci sınıf hizmetlerine geldikleri görülmüştür. Her çevrede Türkçe konuşan, ayinlerini bile Türkçe yapan bu topluluktan, devlet kademelerinde önemli görevlere yükselenler, hatta Bayındırlık, Bahriye, Hariciye, Maliye, Hazine, Posta-Telgraf, Darphane Bakanlıkları, Müsteşarlıkları yapanlar, (I.Meşrutiyet'te 9, II. Meşrutiyette 11, 1914 Meclisinde 12 milletvekili ve 20 bin civarında devlet memuru vardır.) Osmanlı Devleti'nin meseleleri üzerinde Türkçe ve yabancı dillerde eserler yazanlar da olmuştur.²¹ Mustafa Reşit Paşa, Ali ve Fuat Paşalar, hatta Mithat Paşa, Ermeni müşavirler kullanmışlardır. Mithat Paşa'nın Kanun-i Esasi'yi hazırlamasında Odian Efendi'nin yardımlarından faydalandığı hususunda kayıtlara rastlanmaktadır.

Osmanlılarda, Türklerle Ermeniler arasında dini veya idari bir anlaşmazlık olmamıştır. Türklerle aralarındaki tek fark, askerlik hizmetini yapmamalarıdır. Bu ayrıcalık sebebiyle, Türkler iktisadi ve nüfus bakımından gerilerken, Ermeniler diğer azınlıklar gibi devletin ticari ve iktisadi hayatına hakim olmuşlar, nüfusları artmış, köklü ve devamlı iş yapma ortamını elde etmişlerdir.²²

Doğu Anadolu'nun bazı kasaba ve köylerinde yaşayan Ermeniler, genellikle çiftlik, yöresel endüstri ve küçük ticaret ile uğraşıyorlardı. Çiftçiler, Rumeli'de olduğu gibi büyük çiftliklerde ağaların hizmetkarı veya ortağı olarak değil, sahip oldukları toprağı işletmekteydiler. Şehirlerde yaşayan Ermenilere gelince iç ticaret, dış ticaret, sarraflık, kuyumculuk ve bankerlik gibi ekonomik ve mali işlerle uğraşıyorlardı. Ermeniler, askerlik zorunluluğı yerine az bir vergi veriyorlardı. Bu nedenle de sürekli kendi işleriyle uğraşıyorlardı. Hatta Türklerin çoğunluğundan daha iyi durumda idiler. Bu durumun bazı Türk ve Müslümanlarda tepki bile meydana getirmiş olmasına karşın, Osmanlı Devletinin kuruluşundan Meşrutiyet

²⁰ Enver Z.Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, T.T.K. Basımevi, Ankara 1962, s.127

²¹ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s.141

²² Necla Basgün, *Türk-Ermeni İlişkileri Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, Ankara, 1974, s.14

dönemine kadar Ermenilerle Türkler yan yana, huzur ve güven içinde arkadaşça ve kardeşçe yaşamışlardır.²³

Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki tek fark bir takım vergilerde kendini gösterir. Gayri Müslümler'den haraç ve cizye vergileri alınmış, buna karşılık Müslümanlar'ın tabi oldukları zekat ve öşür vergilerinden muaf tutulmuşlardır. Haraç ve cizye vergilerinin Ermeni toplumuna nasıl dağıtılacağına tespiti de dini liderlerine bırakılmıştır.

Ermeniler'e din, kültür, eğitim ve hayır işlerini yürütebilmeleri için gerekli mali olanaklara kavuşabilmeleri bakımından vakıf kurma izni de tanınmış, kendi mali güçlerinin yetişmemesi halinde Osmanlı yönetimi yardımıda bulunmuştur. Patrikhane'nin açıkları kapatılmış, Ermeni kurumlarına mali destek sağlanmıştır. Bu vakıf sistemi bugünde muhafaza edilmektedir. Türk Devletleri Ermeniler'e sadece dini alanda değil ekonomik alanda da özerklik vermiştir. Kilise aynı zamanda sosyal yaşamı da düzenlemektedir.²⁴

Bir taraftan bütün tebaanın faydalandığı haklar, diğer taraftan da hemen her padişah zamanında eskilerinin üzerine yenileri eklenmek suretiyle elde ettikleri imtiyazlar sayesinde Ermeniler, hem yazılı hem de fiili hukukta, Müslümanlar ve hatta Müslüman olmayan uluslara karşı bile ayrıcalıklı bir cemaat haline gelmişlerdir.

Bütün bunlara rağmen, Ermeniler kazanmış oldukları ekonomi alanındaki bu ayrıcalıklı hakları yetersiz bulmuşlar, özellikle I. Meşrutiyet'ten sonra din görevlilerini, daha fazla imtiyaz kazanmak anlamında öne çıkarmışlardır. Nitekim Patrik Nerses, o dönemde, sık sık elçiler ile ilişkiye geçerek desteklerini rica ediyor, aynı zamanda resmi olmayan özel Ermeni kuruluşları da çalışmalarını sürdürüyorlardı. Balkan ülkelerinin sorunlarını çözümlmek amacıyla İstanbul'da yapılacak konferans öncesi Ermeni Patrikhanesi'nin, Bab-ı Ali'ye, Avrupa devletlerine verdiği baskı raporları ve şikayetnameler, çoğunlukla basit birer polisiye olaydan ibaretti. Özellikle Patrikhane, sistemli bir şekilde en basit olayları abartarak hükümete bildirirken, diğer taraftan da bunları önemli siyasi olaylar şekline sokarak Avrupa devletleri temsilcilerine aktarmakta hiç kusur etmiyordu. Osmanlı

²³ Karal, *a.g.e.*, C.VII, s. 127

²⁴ Özkan, *a.g.e.*, s.8

Hükümeti'ne ve Avrupa'nın büyük devletlerine Ermeniler'ce verilen muhtırada şu noktalar belirtilmiştir:²⁵

1. Kanun ve adaletin uygulanması konusunda taşra memurlarının genellikle kayıtsızlıkları, savsaklamaları hakkında yapılan şikayetlerin, kendilerinden sorulması, bunların daha çok görevlerini kötüye kullanmalarına yol açmaktadır.

2. Taşradaki hükümet meclisleri ve örgütleri çıkarıcı kişilere ait ayrıcalıklı birer yer halindedir.

3. İllerdeki Ermeniler, yerli halkın hakaret ve düşmanlıklarına uğramaktadırlar.

4. Hükümete ait inşaatlarda angarya uygulanmakta ve haksız para istenilmektedir.

5. Yol inşaatı için baskı ve eziyet yapılmaktadır.

6. Mültezimlerin usulsüz isteklerine yardım edilmek suretiyle ürün vergisinin para olarak ödenmesi için halkın zorlanmaması.

7. Ailelerin gereksinimi için çiftçinin kendi ev ve bahçesinde yetiştirdiği ürünlerin vergiye bağlı tutulmaması.

8. Çiftçilerin vergilerini mültezimin ambarını götürmeye zorlanmaması.

9. Mültezimin zamanında gelmemesinden dolayı ürünlerin yağmur altında kalarak çürümesine meydan verilmemesi ve sonra da çürümüş üründen sağlam fiyatı üzerinden zorla vergi alınmasının önlenmesi.

10. Mültezimlerin ve adamlarının halkın evinde konuk edilerek bunları besleme ve barındırmaya zorunlu tutulmamaları.

11. Çok defa Erzurum'da yapıldığı gibi öküz boyundurukları üzerinden vergi alınmaması.

12. Köylü Ermeniler'in ölçek hakkı denilen fazla vergileri ödemeye zorlanmamaları.

13. Askeri bedel vergisinde ölçülerin, göçmenlerin, kaçakların paylarının da toplanmaması.

14. Temettü ve emlak vergilerinin adaletsizce konması ile Müslümanlar'ın yükünün Ermeniler'e yükletilmemesi.

²⁵ Genelkurmay ATASE Arşiv Belgeleri, a.g.e., s.41-42

15. Vergi toplama bahanesiyle Ermeni çiftçisinin ev eşyasının alet ve edevatının satılmasının ve zabıta memurları tarafından dövülme ve hapsedilmesinin yasaklanması.

16. Kadınların ve yaşça küçük çocukların İslam dinini kabule zorlanmamaları.

17. Müslüman olmayanların tanıklıklarının kabul edilmesi yüzünden kız kaçırma, hırsızlık, öldürme gibi suçların cezasız kalmasının önlenmesi.

18. Silahlı Kürtler'in, dağlı aşiretlerin, Çerkezler'in ve aslen Türk olan Derebeylerin baskıları altında Ermeni halkının çektiği acı ve işkencelere son verilmesi.

Yukarıda belirtilen 18 madde halindeki Ermeni iddiaları, elbette bir iddia olarak ortaya atılmış, buna karşın daha ılımlı çözüm yolu arayışına da sebep olmuştur.

Ermeniler bu iddialarından sonra da 7 çözüm yolu önermekteydiler:²⁶

1. Toprak sorunu hakkında verilmiş olan Divan-ı Hümayun'ca özel surette kurulan komisyonca, içeriği kanun ve adalete uygun görülen kararların uygulanması,

2. Kilise mallarının vergiden ve mahlül (hükümete kalan mülk) olmaktan ayrı tutulması,

3. Şah Hüseyin Oğlu, Keykelan Oğlu Aziz ve Abdülfettah Beylerin ve Kangal Ağası Abdurrahman ve benzerlerinin (Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt kökenli kabile reisleridir.) bazıları saptanmış olan zulüm ve adaletsizlik ve halkın acı şikayetleri nedeniyle kanunen cezalandırılmaları ve sürülmeleri,

4. Bab-ı Ali'de bir komisyon kurulması ve buna Patrikhane'den gönderileceklerin katılmasıyla bunların yüksek yetki ile, zulümler ve adaletsizlikler hakkında kovuşturmada bulunmak üzere Anadolu'yu dolaşmaları ve zulümlerin giderilmesi yollarının bulunması,

5. Bab-ı Ali'de mezhepler müdürünün başkanlığı altında sürekli ve karma bir komisyon oluşturulması,

6. Patrikhane'den bildirilecek sorunlar hakkında kovuşturma yapılması ve gereken önlemlerin alınması için Sadaret'ten emirler verilmesi,

7. Hristiyanlar'ın tanıklıkta bulunmalarının sağlanması.

Bu çözümyolu arayışları, giderek zayıflamakta olan Osmanlı Devletinde daha büyük ekonomik ve siyasi kaoslara yol açmıştır. Zaten, bütün vicdanlı tarihçilerin

²⁶ Uras, *a.g.e.*, s.181.

birleştigi konu şudur ki, Türkiye Ermenileri gerek sosyal yaşantı gerekse maddi refah olarak diğer yerlerdeki Ermenilerden çok daha iyiydiler.²⁷

1.2.2. SİYASİ YÖNDEN

XII. yüzyılda yaşamış olan ve en büyük Ermeni tarihçisi sayılan Urfa'lı Mateos (Matthieu d'Edesse) Vekayi Name'sinde Ermenistan'ın Bizans'a devredilmesinden yakınlıkla şöyle bahsetmektedir: “ İşte Ermeni Milleti bu suretle esaret altına alındı. Memleket kamilen kanla kaplandı ve bir ucundan öbür ucuna kadar çalkalanan bir kan deryası haline geldi... Ermeni Milleti'nin Grek Milleti yüzünden çektiği ızdırapları kim birer birer tasfir edebilecektir? Çünkü Grekler, Ermeni Milleti'nin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmişlerdir... Ermenistan Greklerin elinden (Türkler tarafından) alındıktan sonra Ermeniler, Romalıların bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular.²⁸

Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesini durdurmak ve batılılaşmak için yapılan bazı yenilik hareketleri, XIX. Yüzyılda hızlanarak sürdürülmüş, özellikle II. Mahmut ve Tanzimat devirlerinde bu konuda önemli hareketlerde bulunulmuştur.

1839 yılında Sultan Abdülmecit devrinde Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane bahçesinde kalabalık bir topluluğun önünde duyurulan Tanzimat Fermanı, bütün uyruğun canı, malı, ırz ve namusu gibi doğal haklarının güvenliğini, vergi usulünün ve askerlik hizmetlerinin, adalet temeline uygun bir şekilde düzenlenmesini sağlamak noktasındaki ilkeleri saptarken, 1856 yılında duyurulan Islahat Fermanı ile, Tanzimat Fermanında geçen insanın doğal haklarını korunmasından başka, bütün uyruğun din ve ırk farkı gözetilmeksizin, yasa önünde özgürlüğü ve eşitliği ilkesi kabul edilmiştir. Müslümanlarla, Müslüman olmayanlar arasında var olan eşitsizlik ortadan kaldırılmış ve Müslüman olmayanlara, bütün devlet memurluklarına

²⁷ Hüseyin Çelik, *Görenlerin gözüyle Van'da Ermeni Mezalizmi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 11, 1996, s.7-9; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Yayın No:5, Ankara 1990, s.13; Ramazan Çalık, *Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.14

²⁸ Mathieu D'Edesse, *Urfalı Mateos*, TTK Basımevi, Çev. Y.D.Antresyan, Ankara 1962, s.112

atanmak, eyalet meclislerinde ve Meclis Vala'da temsil edilmek gibi siyasi haklar da verilmiştir.²⁹

Bundan başka Islahat Fermanı, Patriklere verilmiş olan ayrıcalıkları tekrarlıyor ve hatta pekiştiriyordu. Bu yeni fermanlar Ermenilerin siyasi bakımdan da gelişmelerine yol açmıştır. Eşitlik perdesi altında, Ermeniler arasında sınıf savaşımı başlamıştır.

Osmanlı Devleti, Ermenilerin temel haklarının sağlanması, güven ve ilgi gösterilmesi amacıyla, 24 Mayıs 1860'da "Ermeni Meclisi Umumi-i Millisi" adı altında bir meclis kurmalarına izin verdi. Yedikule Ermeni hastanesine, Hasköy Yetimler Evine ve diğer Ermeni kuruluşlarına verilen resmi ödenek, Patrikhanenin yıllık açığına karşılık verilen paralar, devletin onlara bir lütfuydu.³⁰

1856 Islahat Fermanı'ndan sonra, 1857, 1859 ve 1860 tarihlerinde Ermeni Patrikhanesinde toplanan Ermeni Patrik Meclisleri birçok tartışmalarından sonra "Ermeni Milleti Nizamnamesi" hazırlayarak 29 Mart 1862 tarihinde Osmanlı Hükümetinde onaylatmışlardır. Bu tüzük, Türkiye'deki Ermenilerin siyasal ve sosyal varlıkları üzerinde yeni bir devir açmıştır. Bu da bize Osmanlı Devletinin Ermenilere karşı ne dereceye kadar yumuşak ve hoşgörülü davrandığını göstermesi bakımından önemlidir.³¹

K.Ozanyan adında bir Ermeni yazar, "Ermeniler'in Tarihi Vazifesi" adındaki yapıtında "Ermeni Milleti Nizamnamesi"nin Ermeniler'e sağladığı yararları şöyle sıralıyor:

1. Batı uygarlığı ve eğitimine doğru bir adım oldu.
2. İstanbul ve diğer illerde, birçok okullar, kültür kurumları açıldı.
3. Ermeni dil ve kültürünün gelişmesine etken oldu.
4. Daha çok sayıda gazete ve dergi yayınlandı.
5. Ermeniler'i seçim yöntemlerine ve savaşıma alıştırdı.
6. Kilise mensuplarının hukuku sınırlandırıldı.

7. Katolik, Protestan, Lusavarçağan Ermenileri'n bunalımlı günlerde birleşmelerini sağladı.

²⁹ Karal, *a.g.e.*, C.VI, s.6

³⁰ Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, Otağ Yay., İstanbul 1973, s. 66.

³¹ Genelkurmay ATASE Arşiv Belgeleri, *a.g.e.*, s.34

8. Ermeniler'e toplu olarak şikâyetle bulunmak ve harekete geçmek kuvveti verdi.

9. Devrim ruhu uyandı ve ulusal Ermeni sorunu masaüstüne konuldu.³²

Bu tüzük ile örgütlenen Ermeniler kendilerini sonu gelmeyen bir maceraya atarak birçok suçsuz Türk ve Ermeni'nin ölmesine neden olmuşlardır.

Tanzimat Fermanı ve onun devamı sayılan, ancak Müslüman olmayan unsurlara getirdiği ayrıcalıklardan dolayı ayrılan Islahat Fermanı; Osmanlı yönetiminin bir takım haklarını sınırlıyor ve yasa üstünlüğü ilkesini kabul ediyordu. Özellikle, III. Selim devrinden sonra Avrupa'ya giderek oralarda eğitim gören, Fransa, İngiltere ve Almanya'daki hükümetlerin yönetim şekilleri, halkın toplumsal ve siyasal durumları hakkında bilgi sahibi olarak Osmanlı ülkesine dönen Türk aydınları; Tanzimat ve Islahat Fermanları ile halka birtakım haklar verilerek, Osmanlı Devletinin çökmekten kurtulamayacağını, ancak ister Müslüman isterse Hristiyan olsun Osmanlı Devletinde yaşayan bütün uyruğa yönetimde söz sahibi olacak şekilde temsil edilebilme hakkı verilmesini ve Anayasal düzene geçilmesinin sağlanması halinde, Osmanlı Devletinin dağılmaktan kurtulacağını iddia ederek, Osmanlı yönetimine karşı savaşmışlardı. Bu savaşım sonunda ise, Padişah II. Abdülhamit'e isteklerini kabul ettirerek Meşrutiyet yönetimine ve Anayasal düzene geçilmesini sağlamışlardır. Ermeniler de bu savaşıma paralel olarak Osmanlı yönetiminden önemli derecede ayrıcalıklar elde etmişlerdir.³³

İki yıla yakın süren I. Meşrutiyet Dönemi'nde başlangıçta Ermeniler, Meşrutiyet yönetiminden ve Anayasa'nın (Kanun-i Esasi) ilanından memnun olmuş gibi görünüyorlardı. Fakat biraz zaman geçince, bağımsızlık ümitlerinin yavaş yavaş yok olduğunu sezmışler ve kuvvetli meşruti bir Osmanlı yönetimi altında artık amaca ulaşmak olanağı olmadığını anladıkları için bu fırsattan yararlanmaya başlamışlardır. İllerde Ermeniler'i baskıyla zorla dinlerinin değiştirilmek istenildiğini ileri sürerek şikâyetlere girişmişlerdir. Osmanlı Meclis-i Mebusan toplantılarında bazen bu sorunlar ve konular üzerine tartışmalar yapılmaya, dilekçeler verilmeye başlanmıştır.

1876 tarihinde Hımyan tarafından düzenlenmiş olan muhtıraya bazı maddeler daha eklenerek Sadrazamlık makamına verilmiştir. Bu muhtıranın yazarı sonra Katogigos (Gregoryen Mezhebi'nin Dini Lideri) olan ve Ermeni sorununun en

³² A.Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, s.51.

³³ Süslü. a.g.e.,s.10-11

önemli ve başlıca kıskırtıcılarından İzmirliyan idi. Patrikhane, ulusal meclis, Bulgar ve Sırplar'a bağımsızlık verildiği takdirde kendilerinin de bundan yararlanacaklarına inanıyorlardı.

Bu sıralarda Osmanlı Devleti bunalımlı günler geçiriyordu. Rumeli'de Bosna ve Hersek'te ayaklanma başlamış ve Bulgaristan'a sıçramıştı. Bu uygun zamandan yararlanarak illerdeki Ermeniler hakkında Osmanlı Hükümeti'nin daha şiddetli bir surette ilgisini çekmek için birçok Ermeni ileri geleni birlikte çalışıyorlardı. Avrupa devletleri Bosna Hersek sorunu için hükümetten önlemler alınmasını, reform yapılmasını istiyorlardı. Bu sırada Nerses Varjabedian, Bulgar sorununun çözümü için yapılan İstanbul Konferansı sırasında (1876), İngiliz 1. temsilcisi Salisbury'ye Hırmıyan tarafından düzenlenmiş olan Türkiye Ermenileri üzerine yapılan baskıları gösteren bir rapor verdi. Fakat konferansın konusu Ermeni sorunu olmadığından bu girişimden bir sonuç alınamadı.³⁴ Bu noktada Ermeniler'in önünde iki seçenek vardı: 1. Osmanlı Hükümeti'ne ve Türkler'e katılmak, 2. Diğer Osmanlı yönetimindeki Hristiyan ulusların girişimlerini takip ederek çalışmak ve Avrupa devletlerinin işe karışmasından yararlanmak. Bütün Ermeni ulusunun geleceği bu tercihe bağlıydı.³⁵

Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane eden II. Abdülhamit önce Anayasa'yı rafa kaldırmış, sonra da Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı dağıtmıştı. Osmanlı Devleti'nin yenilgisi üzerine imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile çok toprak kaybedilerek barış sağlanmasından sonra II. Abdülhamit ülkeyi baskı yönetimiyle yönetmeye başlamıştır. Gün geçtikçe hükümetin uyguladığı baskı yönetimine karşı tepkiler ve bu tepkilerin sonunda da çeşitli dernekler kurulmuştur. Bu arada II. Abdülhamit'in bu yönetimine karşı Hristiyan unsurlar, özellikle Ermeniler'de örgütlenerek dernekler kurmuş ve isyanlar çıkarmışlardır.

Osmanlı döneminde Ermenilere, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar hukuki anlamda verilen imtiyazlar şu şekilde özetlenebilir.³⁶

1. Ermeni cemaat dini ve dünyevî işlerini yürütmek üzere bir reis (patrik) seçme hakkına sahiptir.

2. Kilise, hastane, yetimhane, mezarlık ve buna benzer dini ve hayri kurumların inşa, bakım ve idaresi cemaate aittir.

³⁴ Kamuran Gürün, *Ermeni Meselesi*, T.T.K. Basımevi, 1985, 3. Baskı, s.80

³⁵ Uras, a.g.e., s.196

³⁶ Gürün, a.g.e., s.62-63. ; Süslü, a.g.e., s.10-11-12

3. Dini ve dünyevî işleri yürütmek üzere patrik, meclisler teşkil eder ve icrai kararlar alabilir.

4. Ermeni cemaat okullar açmak ve Ermenice olarak eğitim - öğretim yapmak hakkına sahiptir.

5. Suç işleyen din adamlarının yeminli ifadeleri mahkemece makbul olup tevkif edildiklerinde ayrı bir yere kapatılırlar.

6. Suç işlemesi halinde, bir papazın muhakemesi, dini ise, dini meclisçe, dünyevi ise karma meclisçe yapılır.

7. Evlenme, boşanma, çeyiz, nafaka ve mirasla ilgili işlemler patrikhane tarafından ifa edilir.

8. Ölen bir din adamının mirası: birincisi cemaat hayır kurumlarına, ikincisi patrikhanenin masraflarını karşılayacak binaların inşasına, üçüncüsü ise mirasçılara bırakılmak üzere üçlü özel bir statüye bağlanmıştır.

9. İhtida durumunda ise, İslamiyet'i benimseyen kişi için papazın, ebeveyninin veya velisinin nasihatleri alınır, ısrar edecek olursa, bu konudaki İslami formalite yerine getirilir.

I. BÖLÜM

BELGELERE GÖRE ANADOLU'DA ERMENİ NÜFUSU

Milliyetçiliğin ortaya çıkışından itibaren, nüfus yoğunluğu özellikle stratejik ve siyasi kavramlarda önem kazanmıştır. Bu öneme paralel olarak nüfus sayımları ve istatistiklerinin siyasi, ekonomik ve sosyal ihtiyaç ve iddiaları destekleme, üstünlük, ayrıcalık, bağımsızlık elde etmenin bir yolu olarak kullanıldığı söylenebilir.³⁷ Aslında nüfus yoğunluğunun çağlar boyunca önemli bir güç olduğu bilinmekteydi. İlk çağlarda kalabalık ailelerin diğer küçük aileleri içine alması ve bunun sonucunda büyük kabilelerin küçük kabileleri kapsaması devlet olgusunun ortaya çıkmasında nüfusun ne kadar etkili olduğunun göstergesiydi. Yine bu dönemlerde ve arkasından gelecek olan Orta Çağ, Yeni Çağ ve Yakın Çağ boyunca nüfus, devletlerin siyasî ve askerî gücünde etkin bir faktördü.³⁸

Fransız ihtilali sonrasında, imparatorluklar içerisinde yaşayan farklı etnik ögelere dayanan toplumların ulus olarak ortaya çıkmasında nüfus yoğunluğu şüphesiz gerekli bir öğedir. Öyle ki bu toplumlarda, çoğunluk ve azınlık tanımlarının yapılmasını büyük ölçüde nüfus belirlemektedir.

Ermeni meselesinin en önemli noktalarından birisi, Ermenilerin yaşadığı yerler ve buradaki Ermeni nüfusunun doğru olarak tespittir. Ermeniler, Osmanlı topraklarının hemen hemen her yerine dağılmış olarak yaşıyorlardı. Özellikle Anadolu'nun doğusunda ve güneydoğusunda oldukça toplu halde bulunuyorlardı. Fakat hiçbir yerde, Türklere nazaran çoğunluk oluşturmuyorlardı. Orta ve Batı Anadolu ile Rumeli'de bazı şehirlerde oturan Ermeniler nüfus bakımından Rumlardan sayıca daha az bulunmaktaydılar. Bundan başka Osmanlı İmparatorluğuna komşu olan İran ve Rus topraklarında daha yoğun Ermeni toplulukları yaşamaktaydı.

Osmanlı Devletindeki Ermenilerin gerçek nüfus rakamları, aşağıda belirtilen kaynakların araştırılması ve bu rakamların karşılaştırılması sonucu ortaya çıkacaktır.

³⁷ Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, M.E.B. Yayınları, Ankara 2001, s. 33.

³⁸ Metin., *a.g.e.*, s.38

1. OSMANLI NÜFUSU VE KAYNAKLARI

Osmanlı Devletinde modern anlamda ilk nüfus sayımı Dahiliye Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren Ceride-i Nüfus İdaresi tarafından 1831 de yapılmıştır. Arabistan dışında, tüm imparatorluğun yalnız erkek nüfusunun belirlendiği bu sayım, daha adil vergi toplamayı amaçlamaktaydı. Bu yüzden nüfus sayımı geleneksel “tahrir” yöntemiyle yapılmış, hane reisleri başta olmak üzere, taşınır-taşınmaz emlak ve diğer varlıklar sayılmıştır.³⁹ Bu sayımdan sonra, sayım işlemlerinin daha düzenli yapılmasına duyulan ihtiyaç sebebiyle 1858 yılında, maliye Nezareti’ne bağlı olarak Tahrir-i Emlak İdaresi kurulmuştur. Nüfus işleriyle doğrudan görevli ilk birim ise, 1884 yılında oluşturulmuş, 1889’da adına “sicil-i Nüfus Ahali-i İdare-i Umumiyesi” denilmiştir. 1913 yılında Dahiliye Nezareti bir tüzükle yeniden düzenlenirken, nüfus işlerini yürüten birimin adı, “Nüfus Müdüriyeti” olarak değiştirilmiştir.⁴⁰

Osmanlı Devletine ait nüfus istatistiklerinin, güvenilir ve tarafsızlık içerisinde hazırlanmış olduğu söylenebilir. Ancak, Osmanlı Devleti’nde İstatistik Genel Müdürlüğü 1892 yılında kurulmuştur. Genel Müdürlük görevini 1892 yılında Nuri Bey, 1892–1897 yılları arasında Fethi Franco adında bir Musevi, 1897–1903 yılları arasında Mıgırdıç Şınabyan isimli bir Ermeni, 1903–1908 yılları arasında Robert isimli bir Amerikalı, 1908-1914 yılları arasında Mehmet Behiç Bey yapmıştır.⁴¹ Görüldüğü gibi Ermeni meselesini siyasi alana taşıyan önemli olayların cereyan ettiği dönemde, Osmanlı nüfus bilgileri yabancıların kontrolü altındadır. Buradan hareketle bugüne kadar aksi bir belge ve kanaat olmadığına göre Osmanlı nüfus bilgilerine itibar edilmesi gerekmektedir.

1893 nüfus sayımına göre Ermeni nüfusu 1.001.465’tir.

1906 nüfus sayımına göre Ermeni nüfusu 1.120.748’dir.

1914 nüfus istatistiğine göre Ermeni nüfusu 1.221.850’dir.⁴²

Her üç grup veri kaynağı değerlendirildiğinde, Osmanlı istatistikleri I. Dünya Savaşı döneminde yaşayan Ermeniler’in nüfusunun 1.250.000 civarında olduğunu ortaya koymaktadır.

³⁹ E.Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu İlk Nüfus sayımı* 1931, Ankara 1943,s.73

⁴⁰ Hikmet Özdemir, vd., *Ermeniler:Sürgün ve Göç*, TTK Yayınları, İkinci Basım, Ankara 2004, s.7

⁴¹ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu*, İstanbul 1987,s.18

⁴² Kemal H. Karpat, *Otoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristic*, The University of Wisconsin Pres, London 1985, s.32-34

1918’de nüfusla ilgili işlemler için “İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi” adı altında oluşturulan birim, bir yıl sonra “Merkezi İstatistik Encümeni” olarak yeniden teşkil edilmiştir.⁴³

1.1. OSMANLI NÜFUS SAYIMLARI

Ermeni meselesinin ortaya çıkışını izleyen dönemde Osmanlı Devleti genelinde ilki 1881/82-1893 ve ikincisi 1910/11 olmak üzere iki nüfus sayımı yapılmıştır.

Osmanlı nüfus sayımları yapıları, içerik ve demografi yöntemlerinin uygulanması bakımından Batı ülkelerinde yapılan sayımlarla önemli farklılıklar göstermekteydi.⁴⁴ Osmanlı nüfus sayımlarının asıl yapılma maksatları askere alınacak potansiyel nüfusu ve vergi mükelleflerini tespit olduğundan, 1909 öncesi Osmanlı nüfus sayımları Müslüman erkek nüfusun tespiti ile yetinmiştir.⁴⁵ Bütün bunlara rağmen Osmanlı nüfus istatistiklerinin erkek nüfus hakkındaki verileri - Doğu Anadolu gibi devlet otoritesinin tam olarak kurulmadığı yerler hariç- gerçeğe en yakın olarak kabul edilmektedir.

1880’li yıllardan itibaren yapılan Osmanlı nüfus sayımlarında kadın nüfusu da tespit edilmeye çalışılmıştır. Sayım sonuçlarında, kadınların sayıları erkeklere nazaran az gösterilmiştir. Ömürlerinin 24 yılını askeri yükümlülük altında geçiren ve savaş alanlarında hayatlarını kaybeden erkeklerin sayısının daha fazla olması şaşırtıcıdır.

Osmanlı sayımlarında ülkedeki gayrimüslimler hakkındaki veriler için de benzeri eksiklikler dile getirilebilir. Osmanlı gayrimüslimleri cizye vergisi mükellefi olduklarından, titizlikle nüfuslarının yazılması gerekmektedir. Ne var ki verginin 15-75 yaş arasındaki nüfustan toplanması ve yine çok sayıda vergiden muaf tutulan kimse bulunması, Osmanlı nüfus bilgilerinin eksiksiz olarak kabul edilmesini güçleştirmektedir. Üstelik gayrimüslimlerden verginin millet liderleri aracılığıyla ve tek tek hane hesabıyla değil de bir paket halinde toplanması geleneği, nüfus

⁴³ Adnan Güriz, *Türkiye’de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Türkiye Kalkınma Vakfı Yay. Ankara 1975, s.19-20

⁴⁴ Justin McCarthy, *The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914*, Asian and African Studies, 1981, 15 no.1, s.3-44

⁴⁵ Karpas, a.g.e., s.9.

hakkındaki verilerin güvenilirliğini zayıflatmaktadır. Bu nedenle 1909 sonrası yayınlanan nüfus istatistikleri daha güvenilir olarak kabul edilmektedir. Yöntem olarak eldeki verilere birkaç puan ilave edilmesi bu istatistiklerde sıklıkla benimsenmiştir. Özellikle yabancı demografi uzmanları seyyahlar bu metodu daha güvenilir ve güncel istatistikler elde etmek için kullanmışlardır.⁴⁶

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusunun yıllara göre dağılımı Çizelge 1'de verilmiştir.⁴⁷

ÇİZELGE: 1

<u>YIL</u>	<u>ERMENİ NÜFUSU</u>	<u>TOPLAM NÜFUS</u>	<u>ORANI %</u>
1882	1.125.386	17.375.225	6,47
1895	1.167.068	19.050.307	6,12
1906	1.280.493	20.947.617	6,10
1914	1.294.831	18.520.016	6,11

Osmanlı Devleti tarafından 1914 yılında yapılan nüfus sayımına göre dağılım ise Çizelge 2'de gösterildiği şekildedir.⁴⁸

ÇİZELGE: 2

<u>İlin Adı</u>	<u>Ermeni Nüfusu</u>	<u>İl Toplam Nüfusu</u>
Erzurum	136.618	815.432
Van	67.792	259.141
Bitlis	119.132	437.479
Elazığ (Harput)	87.864	538.270
Diyarbakır	83.226	616.825
Sivas	+ 151.676	+ 1.169.443
TOPLAM:	646.308	3.836.547

⁴⁶ Karpas, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁷ Stanford J.Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul 1983, s.256

⁴⁸ Uras, *a.g.e.*, s.140

Osmanlı nüfus sayımları, yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde ele alındığında, en güvenilir verilere sahip nüfus sayımları olarak değerlendirilmektedir. Bu bakımdan, Osmanlı Devleti'nin Ermeni nüfusu da, diğer kaynaklara göre daha güvenli şekilde tespit edilebilmektedir.

Çeşitli araştırmalarda detaylı bir analize tabi tutulan sayım sonuçlarına göre 1893 yılında Osmanlı Ermenilerinin İstanbul ve çevresi dahil nüfusu 1.001.465'dir. Yalnız bu rakam içerisinde Katolik ve Protestan Ermeniler bulunmamaktadır. 1893 tarihli sonuçlarda toplam Osmanlı Protestan nüfus zaten 16.628 kadın ve 18.791 erkek olmak üzere toplam 35.419 olarak kaydedilmiştir. Buna İstanbul ve çevresindeki çoğu Ermeni olan 819 Protestan da eklendiğinde 36.238 sayısına ancak ulaşılmaktadır. Buna karşılık Katolik Ermeniler sayıca çok daha fazladır. Nitekim 1893 tarihli sayım sonuçlarında İstanbul dahil Katolik nüfus 149.786'dır. Bunların yarısı veya çok az fazlasının Ermeni olabileceği düşünülebilir. Çünkü 1910/11 sayım sonuçlarında 89.040 Katolik Ermeni kaydedilmiştir. 1894 yılında Sadaret için hazırlanan ve 1893 sayımını esas alan bir nüfus özeti tablosunda Ermeniler, toplam 998.428 olarak verilmektedir.⁴⁹ 1895 tarihli bir başka belgede ise Ermeni nüfusu 1.031.824 olarak verilmiş, fakat Protestan ve Katolik Ermeniler hakkında bir açıklama yapılmamıştır.⁵⁰ Yine 1897 yılında hazırlanan bir cetvelde 1.042.374 Ermeni kaydedilmektedir.⁵¹ 1910/11 sayımına göre ise Ermeni nüfusu 1.050.513 Gregoryen ve 90.050 Katolik olarak toplam 1.140.563'dür. Protestan Ermeniler ayrıca kaydedilmemekle beraber toplam Protestan sayısının 53.880 olduğu bilinmektedir. Böylece Ermeni nüfus 1.194.44 rakamına ulaşmaktadır.⁵²

1893 ile 1914 Osmanlı nüfus istatistikleri karşılaştırıldığında dikkati çeken önemli bir husus, Ermeni nüfusun yüksek oranda artmış olmasıdır. 1893 sayımında 1.001.465 olan Ermeni nüfusu 1910/11 sayımında 1.120.768, 1914'de ise 1.294.831 olmuştur. Başka bir ifadeyle Ermenilerin nüfusu 1893'den 1914'e kadar %30 (293.366 kişi) artmıştır. Bu artış, 1878'den itibaren Ermenilerin devlete ve yüzlerce yıldır birlikte yaşadıkları topluluklara karşı giriştikleri irili ufaklı çatışma ve

⁴⁹ Karpat, *a.g.e.*, s.152

⁵⁰ Karpat, *a.g.e.*, s.156

⁵¹ Karpat, *a.g.e.*, s.160

⁵² Stanford J. Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, *Internationale Journal of Middle Eastern Studies* 9, september 1978, no.3, s.13

ayaklanmalarda, Ermenilerin katledildikleri ekindeki iddiaların tartışılmasını gündeme getirmektedir.⁵³

1.2. SALNAMELER

Osmanlı nüfusunun tespitinde başvurulacak önemli bir kaynak grubu da vilayet salnameleridir. İlki 1866 yılında Bosna için yayınlanan salnameler, ilgili vilayetin idari taksimatı, memurları, tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticari, ekonomik faaliyetleri, nüfusu, eğitim kurumları gibi pek çok alanda bilgiler içermektedirler. Justin McCarthy, Aydın ili gibi bazı yerlerin salnamelerini güvenilirlik açısından başka nüfus verileriyle karşılaştırmış ve salnamelerin verdiği nüfus verilerinin sayım olmayan yıllar için çok önemli kaynaklar olduğunu belirtmiştir.⁵⁴

Pek çok yörenin salnamelerindeki nüfus bilgileri büyük ölçüde vergi kayıtlarına ve idarecilerin ellerindeki sayım sonuçlarına dayanmaktadır. Bu durum, salnamelerin demografik bir kaynak olarak kullanılmasının başlıca sakıncasını oluşturmaktadır.⁵⁵ Bazı illerin salnameleri nüfus sayım sonuçlarına yakın rakamlar vermektedirler. Mesela Ankara'nın 1904/05 tarihli salnamesinde toplam Ermeni nüfusu 74.856'dır. 1910/11 nüfus sayımında ise Ermeni nüfusu 89.780'dir. 1905 tarihli Diyarbakır salnamesinde 48.225 Ermeni kaydedilmiştir. Nüfus sayımında ise 43.610 Ermeni vardır. Erzurum vilayeti genelinde ise 1900 yılı salnamesine göre 61.272 erkek ve 55.710 kadın olmak üzere 116.982 Ermeni nüfus verilmektedir. 1910/11 sayımında ise Ermeni nüfusu 109.310'dur. Bu birkaç örnek nüfus sayım sonuçları ile salnamelerin birbirine yakın rakamlar verdiğini göstermektedir.⁵⁶

Bu değerlendirmeler ışığında salnamelerin Müslüman nüfusun tespiti için de daha güvenilir bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Ne var ki bazı yerlere ait salnamelerde de Müslüman nüfus doğru yansıtılmamıştır. Sözelimi, Tuna vilayeti salnamesindeki Müslüman nüfusa ait rakamlar diğer bütün kaynaklardan daha

⁵³ Nuri Akbayar, *Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1242-1245

⁵⁴ McCarthy, *Muslims and Minorities*, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York University Press, 1983, s.166-167

⁵⁵ Özdemir, vd., *a.g.e.*, s.12

⁵⁶ Özdemir, vd., *a.g.e.*, s.13

düşüktür.⁵⁷ Buna karşılık salnamelerin belli bir plana göre hazırlanmamış olması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bütün vilayetler için aynı döneme ait salname bulunmayışı, mevcut bilgileri farklı bölgelerle karşılaştırma imkânı da vermemektedir. Öte yandan, zaman içerisinde vilayet sınırlarının değişmesi de salnamelerdeki verilerin toplanarak bir genel nüfus tablosu çıkarılmasını güçleştirmektedir.

1.3. NÜFUS İSTATİSTİK DEFTERLERİ

Osmanlı nüfusu araştırmaları için üçüncü önemli kaynak, Osmanlı-Türk arşivlerinin “en kıymetli hazinesi” olarak kabul edilen istatistik defterleridir. Osmanlı İstatistik Defterlerinin bazıları şunlardır :⁵⁸

1) 1886/87 yılında yayınlanan “1302 [1886/87] Senesinde ve 1307/[1891/92]’ de Türkiye Vilâyâtında Bulunan Mebâni, Arazi ve Nüfusun Tezâyüd ve Tenâkusunu Gösteren İstatistik.

2) *Devlet-i Aliye-i Osmaniyye’ nin 1313 [1897/98] Senesinde Mahsus İstatistik-i Umûmîsidir*, İstanbul 1316.

3) *1326[1910/11] İhsaiyât-ı Mâliye*, İstanbul 1326.

4) *Memalik-i Osmaniyye’ nin 1330[1914] Senesi Nüfus İstatistiği*, Dersaadet 1336.

Bu tür sayımlardan derlenmiş Osmanlı Ermenilerinin vilayetlere göre dağılımı şöyledir.⁵⁹

	1893 ⁶⁰	1910/11	1914 ⁶¹
Adana-Mersin	44.799	47.047	50.139
İçel	-	-	341
Aydın	14.140	18.287	19.395

⁵⁷ Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.82-87

⁵⁸ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri(1)*, İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1940-41, s.20

⁵⁹ Özdemir, vd., *a.g.e.*, s.15-17

⁶⁰ Karpat, *a.g.e.*, s.148

⁶¹ Karpat, *a.g.e.*, s.188

MenteŖe	-	-	12
Ankara	67.490	89.780	44.507
Kayseri	-	-	48,659
Biga	1.741	2.336	-
Bursa	57.918	77.865	58.921
Afyon Karahisar	-	-	7.437
İzmit	37.220	51.265	55.403
Kastamonu	2.777	9.809	8.959
Bolu	-	-	2.961
Konya	9.813	15.537	12.971
Niğde	-	-	4.890
Antalya (Teke)	-	-	630
Sivas	116.545	144.056	143.406
Erzurum	101.138	109.310	125.657
Van	60.448	50.382	67.792
Bitlis	101.358	90.219	114.704
Harput	73.178	67.512	76.070
Diyarbakır	46.823	43.610	55.890
Halep	52.407	64.358	35.104
MaraŖ	-	-	27.842
Urfa	-	-	15.161
Trabzon	41.780	50.055	37.549
Canik	-	-	27.058
EskiŖehir	-	-	8.276
Karasi	-	-	8.544
Edirne	16.642	26.144	19.725
Bağdat	349	373	-
Basra	35	36	-
Beyrut	86	18	1.118
Çatalca	899	996	842
Deyrizor	83	60	67

Suriye	199	360	413
Selanik	201	637	-
İstanbul Şehri ve metropol alanları	150.529	59.963	72.962
Kudüs	939	706	1.310
Manastır	29	8	-
Musul	45	45	-
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	-	131	-
İşkodra	-	6	-
Trablusgarb	-	60	-
Kale-i Sultaniye	-	-	2.474
İstanbul kazaları	148.590	1736	-
Katolik Ermeniler	-	89.040	67.838
TOPLAM	1.001.465	1.120.748	1.229.007

2. DİPLOMAT RAPORLARI

Osmanlı’ da Ermeni nüfusu ile ilgili olarak İstanbul’ da Osmanlı şehirlerinde görevli yabancı diplomatlar değişik zamanlarda ülkelerine raporlar göndermişlerdir. Yabancı diplomatların raporlarında yer alan nüfus bilgileri, genel olarak resmi sayım sonuçlarına veya Ermeni cemaati ileri gelenlerinin beyanlarına dayanmaktadır.

İngiltere konsolosu Taylor’ un Erzurum, Van ve Bitlis için 1869 yılında verdiği toplam rakam 290.500’ dür. Bu rakam Osmanlı Devleti’ nin 1895 yılında yaptığı nüfus sayımı sonuçlarına çok yakındır.⁶²

1879 yılında İngiltere tarafından “Kürdistan konsolosu” olarak tayin edilen general Henry Trotter, kendisinden önce görev yapan konsolos Taylor’ un Erzurum, Van, Diyarbakır ve Harput’ ta 649.000 gayrı müslim olduğu şeklindeki değerlendirmelerini ülkesine rapor etmiştir. Nitekim 1914 İngiltere Yıllığı’ nda da bu rakam temel alınmış ve altı vilayetin Ermeni nüfusu 645.900 ve Müslüman nüfusu da

⁶² Özdemir, vd., a.g.e., s.17-18

1.795.000 olarak verilmiştir. İngiltere'nin Adana Konsolosu' nun 1891 tarihli rakamlarına göre Adana şehrinin nüfusu 81.000'dir. Bütün vilayetin Mersin, Cebeli Bereket, Kozan ve İçel ile birlikte toplam nüfusu 371.000'dir.⁶³

Londra' daki Alman Büyükelçisi Vonküfman Kühlmann da, 28 Mayıs 1913' de şu bilgileri aktarmaktadır: *"Türk Ermenilerinin durumunun düzeltilmesi için uygulanmak istenen reform planları, Ermenistan olarak işaret edilen Türk Ermenistanında başarılı olamaz. Çünkü buralarda Ermeniler çoğunluğu oluşturmuyorlar. Bu sebeple burada Ermeni istekleri başarılı olamaz. Bilindiği gibi Ermeni olarak adlandırılan vilayetler şunlardır: Van, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ. Bu vilayetlerin nüfusu ise şöyledir: Van 81.000 Ermeni, 424.000 Müslüman, Rum ve diğer Hristiyanlar; Diyarbakır 79.000 Ermeni, 463.000 diğerleri; Bitlis 131.000 Ermeni, 333.000 diğerleri; Elazığ 70.000 Ermeni, 560.000 diğerleri".* Alman elçi, Osmanlı Devletinde yaşayan toplam Ermeni nüfusunu 1.200.000 olarak verirken, rakamları Ermeni kaynaklarından aldığını yazmaktadır.⁶⁴

ABD Dışişleri Bakanlığı, 1919 Paris görüşmeleri öncesinde yararlanmak üzere, bazı uzman ve diplomatlara demografik araştırmalar yaptırmıştır. Bunlar dan S.O. Dickermann ve Jakob N. Beam, Osmanlı vilayetlerinin sosyo-ekonomik yapısı ve ermeni nüfusu belirlemek üzere çalışmışlardır. Mesela Dickermann, Hüdavendigâr vilayetinde Bursa'da 57.000, Kütahya'da 13.000, Afyon'da 6.000 ve Ertuğrul'da 18.000 Ermeni bulunduğunu tespit etmektedir. Dickermann'ın 1918 tarihli Canik raporunda da, Ermeni nüfusu Samsun'da 6.000, Ünye'de 800, Çarşamba'da 1500 ve Bafra'da 840 olarak yeralmaktadır. Yine Dickermann'ın raporuna göre Karasi'de Ermeni nüfusu 15.000 olup, toplam nüfusa oranı %3'tür. Biga'nın Ermeni nüfusu Dickermann'ın raporunda 2000 olarak verilmektedir. Bu nüfusun toplum nüfus içersindeki oranı ise %1.2'dir. Biga içersinde 800 Ermeni vardır. Buna karşılık 1910/11 nüfus sayımında Biga'nın Ermeni nüfusu 2.336 olarak görülmektedir.⁶⁵

Nüfus açısından üzerinde en çok tartışılan Sivas vilayetinde Jacop Beam'ın 1918 tarihli araştırmasına göre Ermeniler toplam nüfusun %15.6'sını

⁶³ Karpat, a.g.e., s.18

⁶⁴ Von Kühlmann, *Die Grosse Politik der europaeischen Kabinette 1871-1914 Sammlung der diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes, im Auftrage des Auswaertigen Amtes, 38.BD. Neue Gefahrenzonen, im Orient 1913-14*, Berlin 1926, No: 15316, s.53

⁶⁵ Özdemir, a.g.e., s.20-21

oluşturmaktadırlar.⁶⁶ Ermeniler bütün vilayete dağılmakla birlikte, asıl Ermeni nüfusu şehir merkezinde toplanmıştır. 1.250.000 civarında olan vilayetin toplam nüfusu içersinde 217.000’ni Hristiyan nüfustur.⁶⁷

3. ERMENİ PATRİKHANESİ İSTATİSTİKLERİ

Osmanlı Ermeni nüfusu ile ilgili Ermeni Patrikhanesinin ortaya attığı rakamlar kuşkuyla karşılanmıştır.

Ermeni nüfusuna ilişkin kayıtların çoğunu patrikhane istatistiklerinden öğrenmekteyiz. İddia edildiğine göre Ermeni patrikhanesinin sağladığı istatistikler, kilise görevlilerinin tuttuğu vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmaktadır. Kayıtların doğruluk payı olarak da Ermenilerin kendi dinsel inançları gereğince vaftiz etmeye getirilmelerinin gerektiği, kilisede evlendikleri ve dinsel bir cenaze töreni ile gömüldükleri gösteriliyordu. Ayrıca Patrikhane’nin, dinsel bağımlılığa dayanan bir verginin yükümlülerini belirlemek için kullanılan kayıtlar tutmakta bulunduğu da ifade ediliyordu. Ancak patrikhane istatistiklerinde verilen rakamlar bu dönemle ilgili diğer belgelerle uyuşmamaktadır. Bunun sonucunda doğal olarak acaba bunlar nasıl hazırlandı sorularının akla gelmesine yol açmaktadır. Alışlagelmiş biçimde, gerçekten yapılmış bir nüfus sayımının ya da sayı çıkarımının sonucunu gösteren istatistikler, en yakın 100.000’e yuvarlanmaksızın tam sayı verir. Patrikhane istatistikleri ise (sayıları yuvarlak biçimde verdiği için), kaç vaftiz yapıldığını vaftiz kayıtlarına bakarak çıkarılmış istatistikler biçiminde değil de, sanki “Doğu illerinde acaba yaklaşık olarak kaç Ermeni var dersiniz?” sorusuna verilen bir yanıt biçimindedir. Bu durum ise kaydın art niyetli olarak yapıldığını göstermektedir. Ayrıca verilen istatistikler, belge yayınlarının birer parçası biçiminde değil, yalnızca Ermeni bağımsızlığını desteklemek amacıyla kullanılmıştır.⁶⁸ Bu incelemelere dayanarak Ermeni kayıtlarının gerçeği yansıtmadığı şüphesizdir.

Patrikhanenin kullandığı kaynakları çarpıtması, Osmanlı Ermenileri hakkında verdikleri rakamlarla sınırlı değildir. Rusya Ermenistanı’ndaki 1912 için 1.296.000

⁶⁶ Jacob N.Beam, Report Upon the vilayet of Sivas, *Inquiry Document No.46*, US archives nara.

⁶⁷ Jacob N.Beam, Report Upon the vilayet of Erzurum, *Inquiry Document No.44*, US archives nara.

⁶⁸ Justin McCharthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul 1998, s.48-56-57.

olarak verilmiştir. Halbuki 1897 tarihli Rus istatistiğine göre söz konusu coğrafyada 891.000 Ermeni yaşamaktadır⁶⁹ 1878 yılında Berlin konferansı esnasında Patrik Nerses tarafından Osmanlı Devleti'nde bulunduğu iddia edilen toplam 2.660.000 Ermeni nüfusu ile ilgili rakam, hiçbir temele dayandırılmamıştır⁷⁰. Patrik Nerses'in verdiği rakamlarda Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Ma'muretül-aziz ve Sivas'ın Ermeni nüfusu 1.630.000'dir. Patrikhanenin tablolarında Van Ermeni nüfusu 1882'de 400.000, buna karşılık 1912 yılında ise 185.000'dir⁷¹. Yine patrikhane Adana nüfusunu 86,000 müslüman, 134.000 hristiyan olarak vermiştir. Başka bütün kaynaklar Müslümanları daha fazla, Ermenileri ise daha düşük göstermektedir⁷².

Patrikhane Kaynaklarına Göre Osmanlı Ermeni Nüfusu⁷³

Vilayet adı	1882	1912 ⁷⁴	1913 ⁷⁵
Adana(Kilikya)	280.000	407.000	119.414
Ankara, Konya ve Kastamonu	120.000	-	170.068
Aydın (İzmir)	50.000	-	21.145
Bitlis	250.000	180.000	218.404
Bursa	60.000	-	118.992
Diyarbakır	150.000	105.000	106.867
Edirne	50.000	-	30.316
Erzurum	280.000	215.000	202.391
Halep	100.000	-	189.565
İstanbul ve çevresi	135.000	-	163.670

⁶⁹ McCarthy, *a.g.e.*, s. 50.

⁷⁰ Marcel Leart (Kirkor Zohrap), *La Question armenienne a la lumiere des document*, Paris: A Challamel, 1913, s. 50-59'dan aktaran Karpat, *a.g.e.*, s.54.

⁷¹ McCarthy, *a.g.e.*, s. 52.

⁷² Karpat, *a.g.e.*, s. 51-52

⁷³ Özdemir, vd., *a.g.e.*, s.23-24

⁷⁴ Lord Bryce, *The Treatment of Armenians*, s. 661

⁷⁵ Justin McCarthy, *Population History of the Middle East and Balkans*, , ISIS Pres, İstanbul 2002, s. 293

İzmit (Sancak)	65.000	-	61.675
Ma'muretül-aziz	270.000	168.000	124.289
Sivas	280.165	165.000	204.472
Suriye, Musul, Bağdat, Beyrut, Basra	40.000	-	-
Trabzon	120.000	-	73.395
Van	400.000	185.000	110.897
Diğer	10.000	675.000	-
TOPLAM	2.660.000	2.100.000	1.915.651

Patrikhane'nin Vilayet-i sitte hakkında 1912 tarihli nüfus oranları da ilginç bir örnek olarak incelenebilir. Patrikhane, Vilayet-i sitte'de toplam hristiyan nüfusu 1.183.000 veya toplam nüfusun %45.2'si olarak gösterirken, Ermeni nüfusunu 1.018.000 olarak vermiştir⁷⁶. Aynı tablolarda patrikhane tarafından Müslüman nüfus 1.178.000, yani %45.1 olarak verilmek suretiyle, hristiyan çoğunluğa ulaşmak hesaplanmıştır. Nüfusun %9.7'si ise "diğer dini gruplar" olarak adlandırılmış ve bunlar da Kızılbaş, Zaza, Çarıklı, Alevi şeklinde şeklinde sınıflandırılarak, bu grupların müslüman olduğu gizlenmeye çalışılmıştır. Malachia Ormanian'ın Ermeni nüfusu ile ilgili olarak verdiği genel istatistikleri, tablo halinde vermekte fayda vardır. Bu tabloda, Osmanlı Ermenileri nüfusu Ahtamar da dahil olmak üzere 1.887.900'dür.⁷⁷

Patrik Ormanian'a Göre Ermeni Nüfusu :⁷⁸

Patriklik	Ortodoks	Katolik	Protestan
İstanbul	1.390.000	58.500	25.500
Kudüs	7000	500	-
Kilikya	284.000	18.000	16.400

⁷⁶ McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 48-49

⁷⁷ Özdemir, vd., *a.g.e.*, s.25

⁷⁸ US Archives; Nara; Inquiry Report No. 90. s. 56.

Ahtamar	95.000	-	500
Eçmiyazın	1.696.000	51.400	7500
Genel Toplam	3.472.000	128.400	49.900

2002 yılında Yunanlı akademisyenlerce yayınlanan bir kitapta⁷⁹, Yunanistan patrikhanesi'nin 1912 yılına ait Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin sayısı ile ilgili bir tablo yayınlanmıştır. Bu tabloda yer alan Ermeni nüfusuyla, Ermeni Patrikhanesi'nce yayınlanan en düşük Ermeni nüfusun yer aldığı 1913 yılına ait Ermeni nüfus tablosu karşılaştırdığında, İstanbul ve Biga'nın eksik olmasına rağmen, Ermenilerin nüfuslarını ne kadar abarttıkları ortaya çıkmaktadır.⁸⁰

	Yunan Patrikhanesi 1912	Ermeni Patrikhanesi 1913
İstanbul (Asya yakası)	35.360	-
İzmit	48.635	61.675
Aydın	16.490	21.145
Bursa	89.966	118.992
Konya	9.729	170.068
Ankara	98.798	
Kastamonu	3.205	
Trabzon	50.624	73.395
Sivas	170.635	204.472
Adana	83.000	119.414
Biga (Çanakkale)	2.336	-
TOPLAM	608.707	769.161

⁷⁹ Dimitri Pentozopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, Hurst & Company, London 2002, s. 30

⁸⁰ Özdemir, vd., *a.g.e.*, s.26

4. İNGİLİZ İSTATİSTİKLERİ

Birinci Dünya Savaşı Sürerken, 1917 ilkbaharında Osmanlı topraklarının paylaşımı amacıyla İngilizlerce, vilayet ve sancakları esas alan çalışma yapılmıştır.

İki yıl süren bu çalışmada İngilizler, Osmanlı Devleti'ndeki bütün vilayet ve sancakların etnik esasa göre ayrıntılı nüfus tablolarını yapmışlardır. İngiliz uzmanlarca 1919 yılında Asya Türkiye için hazırlanan aşağıdaki tablo, yine İngiliz belgelerinde yer alan 1914 Osmanlı nüfus istatistiklerine, Yunan ve Ermeni kilise verilerinin de eklenmesiyle elde edilmiştir. 1918 sonrasında halen yaşayan Ermenileri göstermesi bakımından önem taşıyan bu istatistik, birbuçuk milyon Ermeninin katledildiği iddialarını da çürütmektedir.⁸¹

Ermeni Nüfusun Vilayetlere Göre Dağılımı (1919)

Vilayet/Sancak adı	Osmanlı 1914	İngiliz 1919
Adana	57.686	75.000
Ankara	53.957	60.000
Antalya	630	1.000
Aydın	20.766	27.000
Beyrut	5.288	4.000
Bitlis	119.132	185.000
Bolu	2.972	1.000
Bursa	61.191	75.000
Canik	28.576	21.000
Çatalca	842	-
Diyarbakır	73.226	82.000
Edirne	19.888	-
Erzurum	136.618	205.000
Eskişehir	8.807	10.000
Halep	49.486	65.000
İçel	341	500

⁸¹ Meir Zamir, *Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919*, Middle Eastren Studies, vol. 17, January 1981, s. 89-99

İstanbul	84.093	-
İzmit	57.789	57.000
Kale-i Sultaniye (Çanakkale)	2.541	-
Karahisar-ı Sahip	7.448	6.000
Karasi (Balıkesir)	8.704	15.000
Kastamonu	8.959	11.000
Kayseri	52.192	45.000
Konya	13.225	17.000
Kudüs	3.043	-
Kütahya	4.548	8.000
Ma'muretül-aziz (Elazığ)	87.864	130.000
Maraş	38.433	55.000
Menteşe	12	500
Niğde	5.705	2.000
Sivas	151.674	200.000
Suriye	2.533	-
Trabzon	40.237	33.000
Urfa	18.370	21.000
Van	67.792	190.000
Zor	283	-
TOPLAM	1.294.851	1.602.000

Londra'daki İngiliz Arşivinde bulunan bu belgede, 1919 yılı itibariyle Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin toplam sayısı 1.602.000 olarak hesaplanmıştır. Rakamın bu kadar yüksek gösterilmesindeki neden, her zaman olduğu gibi, savaş sonrasının işgal koşullarında Ermeni ve öteki hristiyan unsurların nüfus olarak Müslümanların çoğunlukta bulundukları bölgelerde hak iddia edebilmek için “abarttıkları” rakamların, İngiliz yetkililerce kabul edilmiş olmasıdır.⁸²

Diğer tarafta Stanford J. Shaw ise 1890 yılında Osmanlı Devleti'nde 12.585.950 Müslümana karşılık 1.139.053 Ermeni; 1897'de 14.111.945 Müslüman'a

⁸² Özdemir, *a.g.e.*, s.29

karşılık 1.162.853 Ermeni; 1906'da 15.518.478 Müslüman'a karşılık 1.140.563 Ermeni ve 1914 yılında da 15.044.846 Müslüman'a karşılık 1.229.007 Ermeni nüfusu olduğunu belirtmektedir.⁸³

Birçok batılı araştırmacı yukarıda belirttiğimiz Ermeni nüfusuna yakın rakamlar vermektedirler. Stanford J. Shaw Ermeni nüfusunu 1.229.007 olarak verirken, H. Lynch 1.324.246, L. De Constenson 1.400.000 ve H. Paster Madijian 1.700.000 olarak vermektedir. Bu istatistikler göz önünde bulundurulduğunda I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusunun en çok 1.300.000 olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yukarıda da bahsettiğimiz gibi hiçbir bilimsel mantık bulunmayan Ermeni Patrikhanesinin verdiği istatistikleri abartı ve propaganda mahiyetinde olduğunu belgeler niteliktedir. Ermeni yazarlar ve patrikhane kayıtları Ermenilerin nüfusunu 5 milyona kadar çıkarmışlardır. Bunun yanında Justin McCarthy, Patrikhanenin doğruluğuna ilişkin karışıklık olduğunu bilakis belirtmiştir.⁸⁴

13 Kasım 1890 tarihinde Londra'da basılan (Daily News) gazetesinde bir İngiliz yazar Ermeniler'in oturdukları yerler hakkında şöyle demiştir: "Bir zamanlar Ermenistan diye bilinen ülke, birbiri arkasından gelen Fatihler tarafından çiğnenmiş olduğundan bu bölgelerde oturan Ermeniler, darmadağın bir halde komşu bölgelere sığınmak zorunda kalmışlardır. Ermeni ulusunun büyük bir kısmı Ermeni vatani olarak ileri sürülen Türkiye illerinin dışında oturmaktadırlar. Bunlar her nerede ticaret için uygun koşullar bulmuşlarsa orada yerleşmişlerdir. Bazı köyler hariç olmak üzere bu ulus ne Avrupa'da ne Asya'da Türkiye'nin hiçbir yerinde çoğunluğu teşkil etmemişlerdir."⁸⁵

Yine 1890 yılında Londra'da basılan (Daily News) gazetesinin bir sayısında başka bir İngiliz yazarı Ermenistan kelimesi hakkında şöyle diyor: "Bu devirde bir Ermenistan olamaz. İlk devirlerde Ermenistan'ın İranlılar ve Romalılar tarafından işgalinden önce, bölgedeki nüfus çoğunluğu Ermeniler'de olduğu zaman bir Ermenistan vardı. Fakat bu devletlerin istilasından sonra çok geniş bir bölgeye dağılan Ermeni ulusu, her yerde azınlıkta kalmış olduğundan bulundukları bölge,

⁸³ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.27

⁸⁴ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.18

⁸⁵ Saral, *a.g.e.*, s.55

Ermeni ulusunun adıyla adlandırılmayarak, nüfus çoğunluğuna sahip ulusun adıyla adlandırılmıştır.”

Ne var ki, İngiliz yetkililer de, kendi uzmanları tarafından hazırlanan bu nüfus istatistiklerini inandırıcı bulmamış olmalı ki, Osmanlı toprakları için Paris’te gerçekleştiren paylaşım görüşmelerinde, ABD delegasyonunda yer alan David Magie’nin hazırladığı ABD istatistiklerine “strictly impartial” (tam manasıyla güvenilir) olarak nitelemişlerdir⁸⁶.

5. AMERİKAN İSTATİSTİKLERİ

1919 yılında Paris Konferansı’na ABD delegasyonunun bir üyesi olarak katılan Magie, 1918 yılı sonlarında Osmanlı ülkesinde Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki etnik grupların nüfusu konulu bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşayan Ermenilerin miktarını göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Müslüman erkek nüfus, askerlik yaptıkları için mevcut listelerden tespit edilmiştir. 1908’den önce yalnızca müslüman erkekler askerlik yaptıklarından bu kolay olmuştur. Müslüman kadınlar ayrı bir listede bulunmaktadır. Fakat, pek çok müslüman ailede dini gerekçelerle kadınların yazımı yapılmamıştır. O nedenle tablolarda müslümanların gerçek rakamları gerçek durumdan az görünmektedir. Gayrimüslimler, 1908’e kadar askere alınmadıklarından ve sadece vergi yükümlüsü olduklarından bunların da vergi ödememek için nüfus sayımlarında eksik yazılmaları mümkündür. Kilise mensupları da vergiden muaf oldukları için, gayrimüslim nüfus verilerine dahil edilmelidir. 1909’da askerlik yükümlülüğü gayrimüslimlere de konulduğundan, bu kesimler için (müslümanlara olduğu gibi) liste tutulması yoluna gidilmiştir.⁸⁷

Magie çalışmasında, Osmanlı resmi yayını olan *Bulletin de Statistique* (1911)’in, askerlik yükümlülüğü getirilmesinden sonra, gayrimüslim erkek nüfusta da düzeltmelere yer verilmesinden dolayı, gerçeğe en yakın rakamları içerdiğini

⁸⁶ Zamir, *a.g.e.*, s.871

⁸⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s.31

kabul etmekte fakat, kadınlar başta olmak üzere bir çok grup veya kişinin kayıt dışı kaldı iddiasıyla resmi nüfus rakamlarının bir miktar arttırılmasını önermektedir⁸⁸.

Magie'nin verdiği nüfus rakamlarında, yıllık nüfus artış oranları tahmini olarak ilave edilmiştir. Ancak müslüman erkek nüfusun sürekli askere alınması sebebiyle, müslüman nüfus artış oranı daha düşük öngörülmüştür. Yazar, Anadolu için verdiği rakamların büyük oranda güvenilir olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Prof. David Magie'ye ve ABD Dışişleri Bakanlığı Tarih Bölümüne Göre Anadolu'daki Osmanlı Nüfus (1918):⁸⁹

Vilayet	Ermeniler	Diğer Hristiyanlar	Müslümanlar	Toplam
Bitlis	185.000	21.000	261.000	467.000
Diyarbakır	82.000	78.000	400.000	1.027.000
Erzurum	205.000	15.000	540.000	760.000
Ma'muretül- aziz	130.000	2000	430.000	562.000
Van	190.000	133.000	259.000	582.000
Maraş	55.000	9000	146.000	210.000
Adana-Mersin	35.000	20.000	165.000	220.000
Cebel-i bereket	10.000	-	60.000	70.000
Kozan	30.000	-	65.000	95.000
İçel	-	15.000	110.000	125.000
İzmir	18.000	415.000	325.000	758.000
Aydın	1000	50.000	218.000	269.000
Saruhan	7000	101.000	350.000	458.000
Denizli	800	4000	247.000	251.800
Menteşe	200	23.000	174.000	197.200
Ankara	20.000	4500	350.000	374.000
Yozgat	37.000	14.700	156.000	207.000

⁸⁸ Magie, a.g.e., s.7, 29.

⁸⁹ Özdemir, a.g.e., s.33-34

Çorum	4000	1500	199.000	204.500
Kırşehir	4000	3800	168.000	175.800
Kayseri	45.000	37.500	140.000	222.500
Biga	2000	28.000	145.000	175.000
Bursa	57.000	101.000	275.000	433.000
Kütahya	13.000	20.000	381.000	414.000
Afyon	6000	1000	267.000	274.000
Ertuğrul	18.000	29.000	207.000	254.000
Karasi	15.000	165.000	320.000	500.000
İzmit	57.000	78.000	200.000	335.000
Kastamonu	6000	9000	388.000	403.000
Çankırı	4000	1000	158.000	163.000
Bolu	1000	9000	380.000	390.000
Konya	14.000	15.000	400.000	429.000
Niğde	2000	55.000	205.000	262.000
Burdur	2000	4000	160.000	166.000
Isparta	1000	16.000	185.000	202.000
Antalya	1000	25.000	210.000	236.000
Canik ⁹⁰	20.800	121.500	235.500	377.800
Sivas ⁹¹	200.000	108.000	977.000	1.285.000
Trabzon	30.000	138.000	568.000	736.000
Gümüşhane	2000	52.000	100.000	154.00
Lazistan	1000	3000	180.000	184.000
TOPLAM	1.479.000	1.504.000	8.644.000	11,627,000

Magie'nin ulaştığı sonuç, Osmanlı nüfus sayımlardaki eksikler göz önüne alınacak olursa, tarafımızdan da “gerçeğe en yakın” rakamlar olarak değerlendirilmektedir. Zira 1914 nüfus sayım rakamlarının eksikleri giderildiğinde, elde edilen netice buna yakındır. Buna karşılık Jastin Mccarty'nin 1914'e dair Çıkardığı rakamlar, Magie'den daha fazladır.

⁹⁰ S.O. Dickerman, *Report on the Independent Sanjak of Canik*, Inquiry Document, No:123, s. 15

⁹¹ Jacob N. Beam, *Report on the Vilayet of Sivas*, Inquiry Document, No: 46, s.36

6. SEÇİLMİŞ KAYNAKLARDA YER ALAN BİLGİLER

Bilim adamı ve seyyah olarak 19. yüzyıl sonlarında bu konuda çalışması en çok dikkat çeken ve başvurulan Vital Cuinet'dir. Cuinet 1892'de yayınlanan eserinde, Osmanlı nüfusunu din ve ırk temelinde ayrıntılı olarak işlemektedir.

Cuinet, verilerinin kaynaklarını açıklamamakla birlikte temelde Osmanlı istatistiklerine dayanmış, fakat bunları, demografik yöntemlerle çok az da olsa değiştirmiştir. Cuinet kitabın önsüzünde, salnameleri ve o sıralarda yapılmakta olan 1886 nüfus sayım sonuçlarını kullandığını söylemekte ve bu istatistiklerin zaaflarından söz etmektedir. Cuinet, Osmanlı İdari teşkilat yapısına da uymamıştır. Bu nedenle verdiği rakamları Osmanlı istatistikleri ile karşılaştırmak neredeyse imkânsızdır.⁹²

Cuinet'in rakamları üzerinden yapılan karşılaştırılmalı çalışmalar, yazarın, mesela Vilayet-i Sitte Rakamlarına, 1886 yılında elde ettiği nüfus sayımı sonuçlarını % 10 oranında arttırarak ulaştığını göstermektedir⁹³. Dr. A. Supan'ın Tespitlerine göre Cuinet'nin dini gruplar için yaptığı tablolar, 1881/2 nüfus sayımında yer alan verilerin, nüfus oranı göz önüne alınarak, 1886'daki muhtemel ulaşacağı rakamların tespitiyle bulunmuştur⁹⁴. Dolayısıyla Cuinet'in verdiği rakamlar, genelde ve toplam Osmanlı nüfus yapısını ortaya koyabilecek güvenilir verilerdir.

Cuinet hakkında yapılan bir eleştiri de, onun rakamlarının Patrikhanenin rakamlarına göre çok düşük bulunmasıdır.

McCarthy, Osmanlı nüfusu hesaplamasında, Cuinet'nin nüfus rakamlarının Osmanlı kayıtlarının yeniden gözden geçirilmiş hali olduğunu, fakat yazarın Osmanlıların kadın ve çocukları eksik kaydettiğini, tam olarak idrak edemediğini yazmaktadır. McCarthy, bütün bu hususları göz önüne alarak Cuinet'nin, Osmanlı nüfusu hakkında verdiği bilgilerin sorgulanmadan kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.⁹⁵

⁹² Özdemir, vd., *a.g.e.*, s.35

⁹³ Magie, *a.g.e.*, No 1005.

⁹⁴ A. Supan, *Die Bevölkerung der Erde XI: Petermann's Mitteilungen, Ergänzungs- Band, XXIX* 1901, s. 1-22

⁹⁵ McCarthy, *a.g.e.*, s. 184.

1877 yılında Osmanlı nüfusu hakkında titiz bir çalışma da E. G. Ravenstein tarafından yapılmıştır. Türkiye ve Rusya üzerinde araştırmaları ile tanınan Ravenstein, Osmanlı Ermenilerinin yoğun olarak yaşadığı altı vilayetin Ermeni nüfusunun 760.000 ve tüm Ermeni nüfusunu da 872.000 olarak kaydetmektedir.⁹⁶

H.F.B.Lynch tarafından 1901’de yayınlanan iki ciltlik seyahat ve araştırma eserinde, toplam Ermenilerin nüfusunun ülkelere ve bölgelere göre dağılımı konusunda ayrıntılı istatistikler yer almıştır.⁹⁷

Ermeni Platosu (Rus ve Türk Vilayetleri)	906.984
Kafkasya ve Transkafkasya’nın diğer kısımları	450.000
Astragan, Basarabya	75.600
Türk Asyası’nın kalan kısmı	751.500
Avrupa Türkiyesi	186.000
İran Azerbaycanı	28.890
Culfa kolonisi ve İran’ın diğer kısımları	14.110
Bulgaristan, Doğu Rumeli	5.010
Romanya	8.070
Avusturya	1.230
TOPLAM	2.427.394

Lynch’in istatistiklerinde Osmanlı ülkesindeki toplam Ermeni nüfusu (altı vilayet dahil), 1.325.246 olarak görünmektedir.⁹⁸

Ludovic de 1901 ve 1913 yıllarında basılan iki ayrı eserinde yer alan dünyadaki Ermeni nüfusunun ülkelere göre dağılımları ise şöyledir:⁹⁹

Bölgeler	1901 yılı ¹⁰⁰	1913 yılı ¹⁰¹
Asya Türkiyesi	1.133.779	1.150.000
Avrupa Türkiyesi	250.000	250.000

⁹⁶ Karpat, *a.g.e.*, s.51.

⁹⁷ H.F.B.Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, Longmans, London 1901, vol.II, s. 428

⁹⁸ H.F.B.Lynch, *a.g.e.*, s. 412-413

⁹⁹ Özdemir, vd., *a.g.e.*, s.38

¹⁰⁰ Lodovic de Contenson, *Cbretiens et Musulmans*, Paris, 1901, s. 150

¹⁰¹ Lodovic de Contenson, *Les Reformes en Turguie d’Asie*, Paris Librairie Plon, 1913, s.10

Rusya ve Kafkasya’da	1.500.000	1.500.000
İran’da	150.000	150.000
Öteki bölgeler	60.000	50.000
Toplam	3.093.779	3.100.000

Constenson’un rakamlarına göre, 1914 yılı öncesinde Osmanlı ülkesinde yaklaşık olarak 1.400.000 Ermeni nüfus mevcuttur. 1901 yılı istatistiklerinde Asya Türkiye’si’nde yaşayan Ermenilerin mezheplere göre dağılımını da aşağıdaki şekilde vermiştir:¹⁰²

Gregoryen Ermeniler	958.919
Katolik Ermeniler	86.613
Protestan Ermeniler	88.247
TOPLAM	1.133.779

Ermeni propagandası bugün, soykırım diye tanımladığı olaylarda 1,5 milyon Ermeni’nin hayatını kaybettiğini iddia etmektedir. Ermeniler bu olaylarda önce 600 bin, sonra 800 bin Ermeni’nin öldüğünü ileri sürmüşler, bu sayı daha sonra sürekli olarak arttırılmış ve 1,5 milyona varılmıştır. Bu arttırmaya ne yazık ki ciddiyetleriyle tanınan bazı yayın organları da katılmaktadır. Örneğin Encyclopedia Britannica’nın 1918 baskısında ölen Ermenilerin sayısı 600 bin olarak kayıtlı iken, bu sayı 1968 baskısında 1,5 milyon olarak belirtilmiştir. Tehcir olayı öncesinde Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni nüfusu hakkında çeşitli kaynak ve yazarların tarih belirtmeden verdikleri bilgileri aşağıdaki şekilde göstermek mümkündür.¹⁰³

Ermeni Asıllı Marcel Leart’a göre	: 2.560.000
Ermeni tarihçi Basmacıyan’a göre	: 2.380.000
Lozan Konferansı’na katılan Ermeni Heyeti’ne göre	: 2.250.000
Ermeni tarihçi Kevork Aslan’a göre	: 1.800.000
Alman Papaz Johannes Lepsius’a göre	: 1.600.000
Patrik Ormanyan’a göre	: 1.579.000

¹⁰² Lodovic de Contenson, *Cbretiens et Musulmans*, s. 127

¹⁰³ Dış Politika Enstitüsü, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara 1983, s.29; Hüsamettin Yıldırım, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000, s.23.

Fransız Sarı Kitabına göre	: 1.555.000
Encyclopedia Britannica'ya göre	: 1.500.000
Ludovic de Constenson'a göre	: 1.400.000
Revue de Paris'e göre	: 1.300.000
Osmanlı istatistiklerine göre	: 1.295.000
İngiliz yıllığına göre	: 1.056.000
Guinet'e göre	: 1.045.000

Önemli diğer bir konu ise Tehcir olayından sonra Ermeni nüfusunun ne olduğudur. Tehcir olayından sonra Ermeni nüfusuyla ilgili olarak değişik kayıtlar mevcuttur. Noradungian Gabriel'in Lozan Konferansı tali komisyonuna sunduğu rapora göre; Kafkasya'ya 345.000, Suriye'ye 140.000, Yunanistan ve Ege Adaları'na 120.000, Bulgaristan'a 40.000, İran'a 50.000 olmak üzere toplam 695.000 kişinin gittiği iddia edilmektedir. Ermeni Richard Hovannissian Lübnan'a 50.000, Ürdün'e 10.000, Mısır'a 40.000, Irak'a 25.000, Fransa ve Amerika'ya 35.000 Ermeni'nin göç ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁴

Bütün bu demografik istatistikleri değerlendirdiğimizde bazı iddialarda yer aldığı gibi Doğu Anadolu için Batı Ermenistan teriminin kullanılmasının gerçekte örtüşmediği görülmektedir. Ermeniler, Osmanlı vilâyetlerinin her yerinde bulunmalarına rağmen hiçbir yerde çoğunlukta olmamıştır. Dolayısıyla Ermeni metropolü olabilecek bir Ermeni şehri hiçbir zaman olmamıştır. Konunun siyasî emeller konjonktüründe geliştirildiği ve amacın Doğu Anadolu illerimizi de içine alacak büyük bir Ermeni devletinin kurulmak istenmesi olduğu unutulmamalıdır.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Richard Hovannissian, The Ebb And Flow Of The Armenian Minority In The Arab Middle East, Middle East Journal, Vol.28 No.1 1974, s.20

¹⁰⁵ Beyoğlu, a.g.e.Sayı:38, s.41

7. ERMENİ OLAYLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

7.1. SİYASİ SEBEPLER

7.1.1. AYESTEFANOS ANTLAŞMASI

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemde, hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesi baş gösterince, Türk-Ermeni ilişkilerinde bir bozulma, kötüleşme devri başlamıştır. Batılıların, özellikle misyoner din adamı kisvesinde Osmanlı içine kadar soktuğu provakatör ve ajitörlerin faaliyetleri ile Ermeniler'i dini, kültürel, ticari, sosyal ve siyasi açılardan Türk toplumundan uzaklaştırma çabaları; diğer taraftan da ülke içinde ve dışında kurulan teşkilatlanan, teçhizatlanan ve silahlanan Ermeni komitelerinin ve Patrikhane ile kiliselerin menfî uğraşları sonucunda, Ermeni cemaati yavaş yavaş Türk toplumundan koparılmaya çalışılmıştır.¹⁰⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rus orduları Anadolu'nun kuzeydoğusundaki vilayetlerden bazılarını işgal edince, burada yaşayan Ermeniler'le irtibata geçtiler. Rus ordusundaki Ermeni erleri, subayları ve generalleri Osmanlı Ermenileri'ni kışkırtmaktan çekinmediler, Ermeni Patriği Nersesi Ayastefanos'ta Grandük Nikola'nın karargâhına gönderip Ermeniler lehine bir maddenin anlaşma metnine girmesini sağladılar. Bu madde ile ileride "Ermeni Meselesi" adı ile anılacak olaylara adım atılmış oldu.¹⁰⁷

Osmanlı-Rus Savaşı'nın son bulduğu sıralarda Patrik Nerses ve İzmirliyan'ın başkanlıklarında, Ermeni meclisi gizlice toplanarak, Rus Çarı'na verilmek üzere Eçmiyazın Katagikosluğuna bir muhtıra gönderilmesine karar verdi. Bu muhtırada şu konuların sağlanması, Türkiye Ermeniler'i adına Çar'dan rica olunuyordu:¹⁰⁸

1. Fırat'a kadar olan yörenin Türkler'e geri verilmemesi ve buraların Ararat ile birleştirilerek, Rus Çarı'nın ülkesinin bir parçası olmasının sağlanması,

¹⁰⁶ Yıldırım, *a.g.e.*, s.7.

¹⁰⁷ Yusuf Ziya Bildirici, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:15, Ankara 1999, s.32

¹⁰⁸ Saral, *a.g.e.*, s.67

2. Arazi katılması olmayacağı bize duyurulduğundan, eğer böyle olacaksa Bulgaristan'a ve Bulgar ulusuna verilecek ayrıcalıkların bütün Ruslar'ın hükümdarı Haşmetmeâp Efendimiz tarafından Ermeni ulusuna da bağış ve ihsan buyurulması,

3. İşgal olunacak topraklar boşaltılacaksa, hükümetten ıslahat için maddi güvence alınması ve ıslahatın uygulama ve tamamlanmasına kadar, Rus askerlerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmamaları.

Osmanlı heyeti Rusya'nın bu isteğini hayret ve şaşkınlıkla karşılamışsa da, kabul etmek zorunda kalmıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde yer alan Ermeniler'le ilgili madde aynen şöyledir:¹⁰⁹

“Ermenistan'dan Rusya askerlerinin istilasını altında bulunup yüce devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması, oralarda iki devletin dostane ilişkilerine zararlı karışıklıklar meydana getirebileceğinden, yüce devletimiz, Ermeniler'in barındığı eyaletlerde yerel çıkarların gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi zaman kaybetmeksizin yapmayı ve Ermeniler'in Kürtler'e ve Çerkezler'e karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder.”

Antlaşmanın bu maddesi bağımsızlık elde etmeye çalışan Ermeniler'i hoşnut etmedi. Fakat daha sonra Ermenistan adına Osmanlı Hükümeti tarafından bir üstlenme olması ve ıslahatın kabul edilmesi, Rus Çarı ile bir ilişki kurulmuş olmasından dolayı hoşnutluk belirmiştir. Bunun sonucu olarak; Ermeniler bu antlaşmadan, siyasi cephede büyük faydalar temin etmiş oldular. Çünkü bu madde Ermenistan'ı uluslararası bir antlaşma içerisine sokmak onurunu aldı. Bu nedenle de 3 Mart 1870 tarihi Ermeniler için bir başlangıç olmuştur.¹¹⁰

Ermeniler 16.madde ile Ermenistan denilen bir bölgenin varlığı ve idaresinin ıslahata muhtaç olduğu, Ermeni Milleti'nin Kürtler ve Çerkezler tarafından tehdit edildiği gibi hususları Babıali'ye resmen kabul ettirmiş oluyordu. Bunun yanısıra Rusya'ya karşı taahhüt edilen ıslahatlara derhal başlanacaktı ve bu ıslahatlar tamamlanıncaya kadar Rus işgali devam edecekti. Yani Rusların Doğu Anadolu'yu boşaltmaları ıslahatların uygulanışına kalıyordu.¹¹¹ Çok doğaldır ki Ruslar işgallerinin devamını sağlamak adına ıslahatların yapılmadığını öne sürecekti.

¹⁰⁹ Uras, a.g.e., s.209

¹¹⁰ Uras, a.g.e., s.211

¹¹¹ Şenol Kantarcı, v.d., *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2002, s.19

Aslında Rusların amacının Ermenilere ıslahat yapılması değil de, Ortadoğu hakimiyetini sağlamada köprü başı vazifesinde olan Kars, Ardahan, Batum şehirleriyle Bayezid ve Eleşkirt vadisine yerleşmek olduğu anlaşmanın 19.maddesiyle ortaya çıkıyordu. Rusya Ermenilere verdikleri vaatlerle Ermeniler üzerinde nüfuzunu güçlendirmeye devam edecekti.

Ruslar, Ayastefanos'la İngiltere'nin oluşturmaya çalıştığı dünya haritasını tamamen değiştirdiler. Ayastefanos'un sonuçlarını İngiltere'ye bildiren elçi Layard, Rusların doğu Anadolu'da önemli stratejik noktaları ele geçirdiklerini, İngiliz ticareti için hayati önem taşıyan ticaret yolları Dicle ve Fırat nehirlerinin olduğunu ve Rusların buralara inmesiyle İngiltere'nin menfaatlerinin tehdit altında olduğunu ifade eder.¹¹²

Bir süre sonra İngiltere ve Rusya arasında savaş kaçınılmaz hale geldi. Fakat Rusya esasen yorgun olduğundan ve Avusturya'nın dostluğundan ve tarafsızlığından da emin bulunmadığından, İngiltere'nin isteğine boyun eğerek Ayastefanos Antlaşması'nı Berlin Konferansı'nda yeniden görüşülmesini kabul etmiştir.¹¹³ İngiliz kamuoyundan da antlaşmaya tepkiler doğmuştur. Savaş sırasında Osmanlı Devletini kaderiyle baş başa bırakmayı seçen İngiltere bahis konusu kendi çıkarları olduğunda hemen harekete geçme gereğini duymuş ve daha Antlaşma görüşmeleri esnasında donanmasını İstanbul önlerine kadar getirmiştir.

7.1.2. BERLİN KONFERANSI

İngiltere, 30 Mayıs 1878 tarihinde Londra'da Rusya ile Ayastefanos antlaşmasında yapılacak değişiklikleri içeren gizli bir antlaşma imzaladı. Ayrıca Avusturya'nında onayını alarak Berlin'e geldi. Böyle bir kongrenin toplanmasında Almanya'nın da büyük katkısı olmuştur.

Bu kongreye İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, İtalya, Almanya ve Osmanlı Devleti Delegeleri katılmıştır. Toplantıya Almanya Başbakanı Bismark başkanlık etmiştir. Kongre 13 Haziran'da başlamış, 13 Temmuz 1878'de son bulmuştur.¹¹⁴

¹¹² Bekir Günay, *Ermeni Tehciri İzmit (1914-1920)*, Ankara 2002, s.14

¹¹³ Saral, *a.g.e.*, s.69; Çalık, *a.g.e.*, s.83

¹¹⁴ Saral, *a.g.e.*, s.70

Ermeniler Ayastefanos anlaşması ile elde edemedikleri bağımsızlıklarını Berlin Kongresi ile elde edecekleri ümidiyle Hırımyan, Episkopos Horen Narbey ile katip tercüman olarak da İstipan Papazyan ile Minas Çeraz'dan kurulu bir heyetle katıldılar. İlk zamanları konferans heyetinden iyi kabul gören Ermeniler, isteklerini ayrı ayrı Avrupa devletlerinin temsilcileriyle görüşerek, kongreye birçok bildiri sunmuşlardır. Ancak Kongrede alınan kararlar önceden İngiltere, Avusturya ve Rusya arasında kararlaştırıldığından Ermeniler'in önerileri fazla dikkate alınmamıştır. Zaten İngiltere, Berlin Konferansı'ndan 10 gün önce Osmanlı Devleti'yle imzaladığı gizli Kıbrıs Antlaşması'nın 1. maddesinde Ermeniler'le ilgili şu maddeyi koydurmuştur. "Rusya Devleti, Batum, Ardahan ve Kars veyahut anılan yerlerden birini işgal altında tutup da ileride her ne zaman olursa olsun kesin barış anlaşması ile, otonom Osmanlı ülkelerinin Asya topraklarından bir kısmını daha tutacak ve istilaya başlayacak olursa, o halde, İngiltere Devleti adı geçen toprakları silahla korumak ve savunmak üzere Osmanlı Devleti'yle birleşmeye söz verir ve buna karşılık zat-ı hazret-i padişahı da büyük şehirlerde bulunan Hristiyan uyruk ve sairenin iyi idare ve korunmalarına ait ileride iki devlet arasında kararlaştırılacak olan gerekli düzeltme yapacağını İngiltere Devleti'ne vaat ile beraber adı geçen devleti sözünü yerine getirmek için gerekli olan araçları, sağlayabilecek bir hale koymak için kendisine Kıbrıs Adası'nı ayırır ve asker koyarak adayı idare etmesini uygun bulur." Bu durum kongrede açıklanınca Ermeni sorunu da kesilerek bu iş İngiltere'ye bırakılmıştır.¹¹⁵

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ermeniler'le ilgili olup, şu şekilde düzenlenmiştir: "Bab-ı Ali Ermeniler'in oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler'le Çerkezler'e karşı güvenlik ve rahatlarını korumayı üstlenir ve bu konuda alacağı önlemleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözeceklerdir. " Berlin Antlaşması'nın 62. maddesi de Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan Hristiyan unsurların birtakım haklar getirdiğinden Ermeniler de Hristiyan olduğundan bu madde onları da ilgilendirmektedir.¹¹⁶

¹¹⁵ Saral, *a.g.e.*, s.71

¹¹⁶ Uras, *a.g.e.*, s.249 ; Çalık, *a.g.e.* , s.86

Ermeni heyeti, aslında Rus kontrolü yerine Avrupa kontrolünün konmuş olmasından dolayı hoşnut kalmışlarsa da temelinde izledikleri bağımsızlık elde edilemediğinden dolayı pek fazla üzgündüler.

Berlin Konferansı'nda, Patrikhane tarafından hazırlanan bir proje takdim eden Ermeniler, Erzurum ve Van vilayetleriyle Diyarbakır'ın kuzey kısmında 1.300.000 Ermeni, buna karşılık 729.000 Müslüman'ın yaşadığını iddia ediyorlardı. Bu bölgenin müstakil bir eyalet haline getirilerek, Avrupa devletlerinin önerisi ve Bab-ı Âli'nin de onayıyla buraya bir Ermeni vali tayin edilmesini istemişlerdi. Konferanstan Rus kontrolü yerine Avrupa kontrolü kararının çıkması, konferansa katılan devletlerin Ermeni isteklerine karşı soğuk davranmalarının sonucu, aldandıklarını gördüler. Oysa, Ermeni heyeti diğer Hristiyan milletler gibi konferansta savunulacaklarını bekliyorlardı.¹¹⁷ Ermeni heyeti, Avrupa devletleri isteklerine olumlu bir cevap verinceye kadar mücadeleden vazgeçmeyeceklerini bildirerek İstanbul'a dönmüştü.

7.1.3. BATILI DEVLETLERİN TUTUMU

Osmanlı Devleti'nin, ne Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde istenilen ıslahatı gerçekleştirmeye niyeti vardı, ne de bu yoldaki hareketleri gerçekleştirdiği takdirde, Müslüman olan Kürt ve Çerkezler'in devlete isyanları halinde bunu düzelterek ve Müslümanlar arasındaki birlik ve dayanışma dengesini yeniden kuracak siyasi otoritesini kullanabilme imkânı mevcuttu. Çünkü bozulan dengelerin yeniden düzeltilememesi, hatta yeni karışıklıklar ihdas edilerek, bunun Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarına pazarlık konusu olması için batılı devletler birbirleriyle yarış halindeydiler. Doğrusu, devletin o zamanki mali yapısı ve sıkça değişikliklere uğrayan güçsüz-istikrarsız hükümetler, ıslahat hareketlerine direnmeyi, alternatif çareler üretmeyi ve içişlerine müdahaleye mani olmayı sağlayamamaktaydılar.¹¹⁸

61. maddenin nasıl uygulanacağı hakkında tam bir düşünceye sahip olmayan ancak, bu maddenin mimarları olan İngiltere ve Rusya gerçekte Ermenileri değil

¹¹⁷ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984, s.13-14 ;Hüsamettin Yıldırım,*Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri(1914-1918)*,Ankara 1990, s.24

¹¹⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. XIX.

Anadolu’da ve komşu yerlerdeki çıkarlarını ön planda tutuyorlardı. Bu iki devletin çıkarları farklı olduğundan dolayı Ermeniler hakkındaki düşünceleri de aynı değildi.

Rusya ile Ermeniler birbirlerine karşılıklı olarak ilgi duymaya başlaması, XVIII. yüzyıl başlarında I. Petro (öl. 1725) dönemine rastlar. Nitekim I. Petro İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi Rus topraklarına yerleşmeye de davet etmiştir. Bu davet üzerine bir kısım Ermeniler İran’dan Rusya’ya göç etmiştir. Rusya, Moskova’da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü’nü kurarak, Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele aldı. 1826-1828 yıllarında İran’la yaptığı savaşları kazandıktan sonra 1828’de imzaladığı Türkmençay Andlaşması ile elde ettiği Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni vilayetini kurdu. Ardından İran’dan Ermeni göçünü gerçekleştirdi. Buna bağlı olarak Rusya’nın Osmanlı Ermenileri ile ilgilenmesi 1820’li yıllarda yoğunlaşmış olmalıdır. Çünkü 11 Mart 1828 tarihli bir yazı ile Erzurum Valisi Galip Paşa’nın, Rus sınırındaki Ermeniler iç bölgelere tehcir edilmesini Babıali’ye teklif etmesi, bunun en belirgin belgesidir. Nitekim bundan bir ay sonra patlak veren 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Ermeniler Babıali’ye ihanet ettiler. Rusya’da bunlardan yararlanmasını bildi. Bu savaşlarda önemli bir miktarda Ermeni, Rus ordusuna asker olarak yazılmış, bir kısmı Erzurum’un teslim olmasında etkili olmuş ve bazıları da sivil Müslüman halka eziyet etmişlerdir. Savaş sonunda Kafkasya’ya hakim olan Rusya, daha önce topraklarında kurmuş olduğu Ermenistan vilayetine Anadolu’daki Ermenilerin göçetmelerini istemiştir. Babıali’nin arzusu hilafına göç eden Ermeniler olmuştur.¹¹⁹

İngiltere’nin girişimiyle Berlin Antlaşması’nı imzalamış bulunan Avrupa devletlerinin elçileri 11 Haziran 1880 tarihinde Osmanlı Devleti’ne bir nota vererek Berlin Antlaşması’nın 61. maddesiyle Ermeniler için yapılması kararlaştırılan ıslahatın henüz başlatılmadığını ve başlatılması için gerekenin yapılmasını aksi takdirde Osmanlı Hükümeti’ni sorumlu tutacaklarını bildirdiler.¹²⁰

Osmanlı Devleti bu notaya 5.7.1880 tarihinde aşağıdaki şekilde yanıt vermiştir: “Babı Ali doğu illerine yetki sahibi memurlar gönderip onları Ermeni ve diğer uyruğun güvenliğini sağlayacak önlemleri araştırmaya ve o yolda yetkileri içerisinde uygulamada bulunmaya görevlendirmiştir. Bundan başka hükümet kısa bir zaman içinde şu kararları almıştır:

¹¹⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara 2001, s.12-13

¹²⁰ Uras, *a.g.e.*, s.403

Nizamiye mahkemelerini uygulama kuvvetinden ayırmış, vergilerin ve Aşar'ın toplanılması için yeni yollar tecrübesine girmiş, bazı yerlerde jandarma ve polis örgütü kurulmaya başlanmış ve bazı yerli ve yabancı subayları bu yolda kanun tasarıları hazırlamaya memur etmiştir. Ancak, en ivedi ıslahat, nahiye ve cinayet mahkemeleri kurulması olacaktır.”

Bu notada söz verilen ıslahatın ancak bir kısmı yerine getirilecektir. Bu belge Abdülhamit devrinde yapılmış olan idare, adliye, zabıta ve maliyeye ait birçok ıslahatın devletçe istenilmesinden çok, yabancıları susturmak için yapmış olduğunu göstermektedir.

Büyük devletler bu notaya 07.09.1880 tarihinde sert bir dille yanıt vermişlerdir. İçeriğinin bir kısmı şu şekildedir:¹²¹

“Konsolos raporlarına göre mahkemelerin geleceği bir laftan ibarettir. Bab-ı Ali Berlin Antlaşması hükümlerini iyi kavramamış görünüyor. Ermeniler'in oturdukları illerde yapılan cinayetlerden söz etme biçiminden anlaşılıyor ki, Bab-ı Ali oradaki anarşinin derecesini onaylamaktan kaçınıyor. Halbuki bu halin devamı oradaki Hristiyan halkın imhasını gerektirebilir. Bab-ı Ali Çerkez ve Kürtler'in aşırı hareketlerinin önüne geçmek için olumlu hiçbir teklifte bulunmuyor, nahiyeler kanununun uygulanması durdurulamaz, görülmedik önlemler gerekmektedir. Büyük devletler Türkiye'de genel ıslahat yapılmasını görmekle hoşnut olurlar, fakat söz konusu Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin Hristiyanlar'ın kalabalık olduğu illerde yapılmasını emrettiği ıslahattır. Bir taraftan Ermeniler ve gerekirse Ermeni ve Türkler, öbür taraftan Kürtler için ayrı ayrı düzenlemeler yapılmalıdır. Ayrıca uluslararası yükümlülükler gereğince Ermeniler'in bulundukları illerdeki ıslahat yerel gereksinmelere uygun olmalıdır ve büyük devletlerin denetimi altında yapılmalıdır.”

Osmanlı Devleti, bu notaya 03.10.1880 tarihinde aşağıdaki şu yanıtı vermiştir:¹²²

“Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre, Bab-ı Ali müfettişleri aracılığıyla Ermeni bulunan illerde inceleme yaptırdı, (İngiliz Beker Paşa ve bazı memurlarla) ve aşağıdaki kararları aldı:

¹²¹ Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi Dergisi*, Hamle Matbaası, İstanbul 1961, C.XV, Sayı 21, s. 8451

¹²² Kutay, *a.g.e.*, s. 8453

1. Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır mahkemeleri daha iyi düzenlenecek ve ıslah edilecek ve bir müşir bu işi ayrıca denetleyecektir.
2. Büyük devletlerden istenen güvencenin (ne olduğu anlaşılamamıştır) alınmasından üç ay sonra bu illerin polis ve jandarması düzenlenecektir.
3. Alay beyleri (jandarma alay komutanı) harbiye nezaretince atanacak, öbür zabıtlar alay meclisince seçilecek ve valinin ataması üzerine memuriyetleri harbiye nezaretince onaylanacaktır. Valiler polisleri, yerli gereksinimlerine göre il içinde uygun görecekları yerlere dağıtabileceklerdi. Harbiye nezareti değersiz alay beylerini görevden alacaktır.
4. Gümrük, posta, telgraf ve vasıtalı vergiler hasılatı ayrı, öbür vergilerden gelen paralar ilk önce işbu dört ilin bütçesine aittir. Memurların maaşları ve önemli masraflar bunlarla ödenecektir. Bu görüldükten sonra işbu gelirlerden % 10 ayrılacak ve yerli eğitim ve bayındırlık işlerine harcanacaktır. Bütçeden işbu % 10'lardan artan paralar merkeze gönderilecektir.
5. Adliye memurlarının seçilmesi buna ait tüzüğe göre olacaktır. İdari memurların seçilmesi de valinin ataması ve ilgili makamın onayı ile olacaktır. Valiler; mutasarrıf, defterdar ve mektupçular ayrı bulunan tüzüğe uygun olarak ilin idari memurlarını görevden alabilirler, atamalarda liyakat ve istikamete bakılacak ve din vesaire farkı gözetilmeyecektir.
6. Nizami mahkemeler mecelleyi ve devletin öbür kanunlarını uygulayacaklardır.¹²³

Fransa, İngiltere gibi büyük devletler bu verilen sözlerden tatmin olmuş göründüler. Zaten bu sırada onları meşgul edecek çok büyük olaylar meydana gelmişti. (Fransa Tunus'u işgal etmiş, İngiltere Mısır'ı işgale hazırlanıyor, Doğu Rumeli olayları vs.)

Diğer taraftan Avrupa devletlerinin 1880 tarihine kadar Ermeniler'in lehine yaptıkları araya girme ve ısrar nedenleri arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda göze batacak ve Avrupa kamuoyunu harekete geçirecek ölçüde Ermeni olaylarının olmayışındır. Böyle olayları da çıkarmak doğrudan doğruya Ermeniler'e düşüyordu. Nitekim Ermeniler bu tarihten sonra boş durmadılar. Örgütlenerek, Avrupa'nın dikkatlerini üzerlerine çekmek için olaylar çıkardılar.

¹²³ Kutay, *a.g.e.*, s. 8453

Islahat sorunu bu şekilde 1880’de alevlendikten sonra, 1894 Ermeni olaylarına kadar durgun bir halde kalmıştır. Rusya’yla İngiltere arasında meydana gelecek gergin durum bu sorunun uyumasına yardım edecektir. Fakat bu iki devletin el altından Ermeniler’i ayaklandırma yolundaki çalışmaları daha şiddetlenecektir.¹²⁴

1895 yılı Ermeni sorunu için hareketli bir yıl oldu. Doğu illeri kovuşturma komisyonu ile birlikte çalışan İngiliz, Fransız ve Rus memurları Bab-ı Ali’yi ağır bir dille suçlamalarından az sonra İngiliz, Fransız ve Rus büyükelçileri 11.05.1895 tarihinde Osmanlı Devleti’ne bir muhtıra vermişlerdir.

Bu muhtıra ile;

Büyükelçiler Bab-ı Ali’den valilerin memuriyetinin beş yıl olması ve bunların atamalarında büyükelçilerin onayının alınması,

Jandarmada her unsurun bulunması,

Kürt göçebelerin göçlerinin denetim altına alınması,

Vergi toplama yöntemleriyle adliyenin düzeltilmesi isteniyordu.

Bab-ı Ali muhtırayı veren devletler arasında tam bir antlaşma olmadığını görmüş, 03.06.1895 tarihinde bu muhtırayı, padişahın hükümdarlık haklarına zıt olduğu savıyla geri çevirmişti.

Bir süre sonra Osmanlı Devleti 17.06.1895 tarihinde büyük devletlere verdiği notayla aşağıdaki hususları kabul ettiğini açıklamıştır:¹²⁵

1. Doğu illeri ıslahatı ile ilgilenen komisyona, büyükelçilik tercümanlarının başvuruları, eğer zaten Bab-ı Ali’ce kabul edilmiş ıslahata ait işler için olursa, nazar-ı itibare alınacaktır.
2. Müslüman olacak vali ve mutasarrıflar ayrı, nüfus oranına göre Hristiyan memurlar atanacaktır.
3. Köy bekçilerini nahiye meclisleri atayacak, sayılarını vali kararlaştıracak ve nüfusun karışık olduğu yerlerde bunlar bütün unsurlardan alınacaktır.
4. Hapishane tüzükleri kesin surette uygulanacaktır.
5. Polis ve jandarmada Hristiyan subay bulunacaktır.
6. Nahiye müdürlerini nahiye meclisleri seçecektir.

Osmanlı Devleti bundan az sonra da 14.07.1895 tarihinde Ermeniler lehine oldukça geniş bir af ilan etmiştir.

¹²⁴ Kutay, *a.g.e.*, s. 8456

¹²⁵ Kutay, *a.g.e.*, s. 8551

17.08.1895 tarihinde İngiltere, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesindeki "Ermenistan'ın durumu ve devletlerin kontrolü" kaydından yararlanarak İstanbul'da dördü Türk ve üçü de üç devletin temsilcilerinden oluşacak bir komisyonun oluşmasını uygun buldu. Bu komisyon, tercihen İstanbul'da veya Ermenistan'da bulunacak, her üye istediği zaman işleri kendi görmek üzere istediği yere gidecekti.¹²⁶

Devlet-i Aliyye, Ermeniler için çok önemli olan 20.10.1895 tarihli ıslahat projesini resmen kabul ederek İngiltere, Rusya ve Fransa'ya bildirmiştir. Bundan memnun olan Batılı Devletler, bu ıslahat hareketlerini Ermenilerin çokluk nispetinde bulunduğu diğer yerlerde de yayma vaadinde bulunmuşlardır. Ancak ıslahat projesinin tam olaram tatbik edilmediğini gören Ermeni komitecileri, Zeytun, Trabzon, Erzurum, Sivas ve Diyarbakır'da isyanlar çıkarmaya başlamışlar, bu isyanlar, Ocak 1896'da bastırılmıştır.¹²⁷

Osmanlı Devleti'nin bu geniş çaplı ıslahat çalışmasını Fransız, İngiliz ve Rus büyükelçileri, 24.10.1895 tarihinde bir nota vererek memnuniyetlerini bildirmişler ve bu ıslahatı altı ilden başka, Ermeniler'in önemli oranda bulundukları yerlerde de yayınlanmasını istemişlerdir. Bütün bunlara rağmen Ermeni komiteciler girişimlerini arttırmışlar Zeytun, Trabzon, Erzurum, Sivas ve Diyarbakır'da önemli olaylar çıkartmışlardır. Ancak Avrupa devletlerinin araya girmesiyle Ocak 1896'da sükûnet sağlanabilmiştir.

Ermeni isyanları bakımından hareketli bir yıl olan 1896 yılı sonlarına doğru bu işe Almanya ve Avusturya'nın da karışması üzerine padişah II. Abdülhamit, Fransa'ya en kısa zamanda şu önlemlerin alınacağını bildirmiştir:¹²⁸

1. Haklarında hiçbir suçlama nedeni ve delili bulunmayan tutukluların serbest bırakılması.
2. Islahat Fermanı'nın derhal yayınlanması.
3. Ermeni millet meclisinin derhal toplantıya davet edilmesi ve patrik seçiminin yapılması.
4. Diyarbakır valisi Enis Paşa'nın görevinden uzaklaştırılması.

¹²⁶ Uras, *a.g.e.*, s. 338

¹²⁷ Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 19

¹²⁸ Uras, *a.g.e.*, s. 364

5. İsyânların, karışıklıkların hükümet tarafından derhal önlenmesi için bütün valilere talimat verilmesi.

Ayrıca, Osmanlı Devleti Aralık 1896 tarihinde siyasi nedenler dolayısıyla mahkum bulunan Ermeniler hakkında genel af çıkarmış buna rağmen ne Ermeni komiteleri ne de Avrupa memnun olmamıştır. Hatta Rusya'nın İstanbul büyükelçisi 19.12.1896 tarihinde Bab-ı Ali'ye bir muhtıra vererek ıslahat projesinin derhal uygulanmasını, uygulanmadığı takdirde Avrupa barışını kurmak için yabancıların araya girmesinin gerekeceğini bildirecek kadar ileri gidebilmiştir.

Ermeni ıslahat projesinin en sonuncusu Osmanlı sadrazamı Said Halim Paşa ile Rus Maslahatgüzarı Goulekevich'in birlikte imzalayarak Avrupa devletlerine bir notayla duyurdukları 26 Ocak – 8 Şubat 1914 tarihli ıslahat projesidir. Bu proje Doğu Anadolu'yu iki temel bölgeye ayırmakta ve başına iki genel müfettiş getiriyordu o zamana kadar gözönüne alınan ıslahat projelerini çok daha ileriye götürmekteydi. Ancak 03 Ağustos 1914'de Almanya ve Avusturya savaş ilan ettiler. Osmanlı Hükümeti'nde sonradan I. Dünya Savaşı'na girince 31 Aralık 1914'de çıkan bir irade ile ıslahat çalışmalarına son verildi.¹²⁹

7.2. SOSYAL SEBEPLER

7.2.1. YABANCI OKULLAR VE MİSYONERLER

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler çoğunlukla Hristiyan olup, üç mezhep etrafında toplanmıştı. Katolik olanlar, 1830 tarihinde Fransa'nın istek ve desteğiyle Katolik Ermeni Kilisesini, Protestan olanlar ise İngiltere, A.B.D. ve Almanya'nın istek ve destekleriyle 1850 tarihinde Protestan Ermeni Kilisesi'ni kurarak onun etrafında toplanmışlardır. Bununla beraber Hristiyan Ermeniler'in çoğunluğu Gregoryen Kilisesi etrafında toplanmıştır. Osmanlı Devleti, Ermeniler'e ait 3 ayrı kiliseyi de kabul etmiş ve ayrı birer cemaat olarak görmüştür.¹³⁰

Fransa, Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarını devam ettirmek için Katolik Ermeniler'i kullanırken İngiltere ve A.B.D.'de Protestan Ermeniler'i kullanıyorlardı.

¹²⁹ Metin, *a.g.e.*, s. 82; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, T.T.K. Basımevi, Ankara 1991, C.III, Ks.3, s.187

¹³⁰ Metin, *a.g.e.*, s.82-83

Gregoryen Ermeniler'i ise bu durumdan rahatsız oluyor ve tepki gösteriyorlardı. Ayrıca kilise yetkilileri kendilerini bir dini lider olarak değil bağlı oldukları topluluğun ulusal lideri olarak görüyorlar ve siyasi propaganda yapıyorlardı.

İşte Ermeniler'in Gregoryen, Katolik ve Protestan toplulukları gibi bölümlere ayrılması, aralarında bir yarışma ve savaşımları da beraberinde getirmiştir. Bu savaşım ve yarışma Ermeni sorununun ortaya çıkmasında ve devamlı biçimde canlı olarak kalmasında önemli rol oynamıştır.

Rusya Osmanlı Devleti'ndeki Ortodokslar'ın, Fransa'da Katolikler'in koruyuculuğunu üzerine alınca İngiltere, Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarını dengede tutmak amacıyla A.B.D. ve Almanya'yı da yanına alarak önce Osmanlı Devleti'nde bir Protestan Kilisesi yaptırdı ve sonra da 1842 yılında Kudüs'te ilk Protestan kilisesini açtı. Daha sonra da kiliseye Protestan sağlanmasına girişti. İngiltere, Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan misyonerleri, İngiliz konsoloslarının desteklemesi sayesinde para ve daha başka çıkarlar sağlamak amacıyla başka din ve mezheplerde bulunan halkı Protestan yapmaya çalışmışlardır.¹³¹

1834 yılında Padua'da açılan Muratyan Koleji'nden mezun olan bir kısım Katolik Ermeni, bu toplumun aydınlanmasına, özellikle de eğitim ve çeviri alanlarında büyük katkılarda bulunacaktır. Bir müddet sonra da Paris, öğrenim için Avrupa'ya giden Ermeni gençleri arasında en çok tercih edilen merkez olacaktır. Burada Fransız inkılabının etkisi altında ve Lamartine, Victor Hugo, Augusto Comte'un fikirleri ile dolu bir ortamda yaşayan öğrencilerden hemen hepsi hürriyet aşkıyla dolu, ateşli birer eylemci olarak İstanbul'a dönecek ve Avrupa'da edindikleri fikirleri, bazı kuruları, bu arada milliyetçilik düşüncesini de kendi toplumları içerisinde yaymaya başlayacaktır.¹³²

Avrupa'da okuyan Ermeni gençlerin ülkeye taşıdığı ve siyasallaşma çabalarında hatırı sayılır bir yer işgal eden önemli kurumlarından birisi tiyatrodur. Padova'daki Murat ve Venedik'teki Raphael kolejlerinde okumakta iken 1834 ve 1836 yıllarında çeşitli oyunlarda rol almak suretiyle veya tiyatrunun diğer alanlarında eğitim görerek belirli bir düzeye gelmiş olan Mıgırdıç Beşiktaşlıyan, Sırap Hekimyan, Sırap Tıgılıyan ve Sebuhan Minasyan gibi bazı öğrenciler sonraları

¹³¹ Metin, *a.g.e.*, s.83

¹³² Yıldırım, *a.g.e.*, s.42

İstanbul’da hem Ermenice, hem de Türkçe temsiller veren tiyatro grupları oluşturarak bu sanat dalını tanıtır yaygınlaştırdı.

Ermenice temsiller daha çok Ermeni tarihi, kültürü ve gelenekleriyle ilgiliydi. Örnek vermek gerekirse Güllü Agop’un oyun yazarı olarak bu alana kazandırdığı Bedros Turyan’ın İranlıların Ermenileri yağması, ya da Bagradunilerin başkenti Ani’nin yıkılıp yıkılması adlı tarihi piyes, beş perde, üç tablolu tragedya halinde ve müzikli olarak 13 Mart 1871 gecesini oynanmıştı. Bu temsilde söz konusu olan İranlılardan maksat Selçuklulardır. Ama, Osmanlı Türk aydını bunu değerlendirmekten uzak bulunuyordu.¹³³

Önceleri Müslümanlar’ı Hristiyan yapmak için Türkiye’ye gelen Amerikan misyonierleri bundan ümidini kesince Ermeniler’i Protestan yapmaya yönelmişler ve bunda başarı sağlamışlardır. Ermeniler’i bağımsız devlet kurmaya kışkırtan hatta bu konuda girişimlerde bulunan Amerikalılar da görülmektedir. Harp Dairesi arşivlerinde bulunan Merzifon Koleji direktörü Amerikalı White’a ait bir mektup bazı okul yöneticisi ve hocalarının düşüncelerini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Direktör White, şöyle demektedir:¹³⁴ “Hristiyanlık’ın en büyük rakibi Müslümanlık’tır. Müslümanlar’ın da en kuvvetlisi Türkiye’dir. Bu hükümeti ve memleketi devirmek için Ermeni ve Rum dostlarımızı terk etmemeliyiz. Hristiyanlık için Ermeni ve Rus dostlarımız tarafından o kadar kan feda edildi ki bunların birçoğu Müslümanlar’a karşı mücadelede döküldü. Unutmayalım ki kutsal hizmetimizin sonuna kadar daha pek çok kan akıtılacaktır. Aleviler’e de mezhep konusunda serbestlik tanırsak onlar da bize katılacaklardır. Bizim görevimiz bu fırsatı kaçırmamak, gereğine uygun hareket etmektir. Biz bunu şimdiye kadar yaptık ve başarılı da olduk.”

Rusya’nın Ayastefanos Antlaşması’yla Osmanlı devleti üzerindeki çıkarlarının ve rolünün arttığını anlayan İngiltere, 30 Mayıs 1878’de Londra’da Rusya ile gizli bir anlaşma yapıp, Avusturya’nın da onayını alarak Berlin Kongresi’ni gündeme getirmiştir. Toplanmasında Almanya’nın da büyük rolü olan Berlin Kongresi, 13 Haziran – 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında yapılmış ve kongreye İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, İtalya, Almanya ve Osmanlı Devleti katılmıştır. Ermeniler, burada da bağımsızlıklarıyla ilgili haklar elde etmeyi ümit

¹³³ Cöhçe, *a.g.e.*, s.53-55

¹³⁴ Doğan Avcıoğlu, *Türkler’in Tarihi*, IV. Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1981, s.130

ettikleri halde, Ermenilerin, Kongre'ye sundukları teklifler dikkate alınmamış ve Ermeni meselesi İngiltere'ye bırakılmıştır. Kongrenin 61. maddesi doğrudan, 62. maddesi ise Osmanlı Devleti'nin idaresi altında yaşayan Hristiyanlara birtakım haklar getirmesi ve Ermenilerin de Hristiyan olması bakımından, dolaylı olarak Ermenilerle ilgilidir.¹³⁵

İngiliz ve Amerikalılar tarafından açılan Protestan kolejleri ve Protestan kilisesinin Ermeniler üzerindeki etkileri büyük olmuştur. Anadolu ve İstanbul'da öğretime geçen kolejlerde Ermeniler, tarihleri ve edebiyatları hakkında bilgi sahibi oldukları gibi, insan hakları, ulusal prensipleri konuları üzerine de bilgi edindiler. Bundan başka kilise ve okul dışında devam eden mezhep propagandasının etkileriyle birçok Ermeni Protestan olmuştur.

7.2.2. ERMENİ KOMİTELERİ, AMAÇLARI, ORTAK YÖNLERİ VE TAHRİK OLAYLARI

Osmanlı Devleti yönetiminde yaşayan Ermeniler'in ilk ulusal hareketlerinin başlama tarihi 1860 yılı olarak kabul edilebilir. Bu tarihte sosyal amaçla kurulmaya başlayan dernekler, sonradan kurulan ve dış kışkırtma ve yardımlarla Türk Ermeniler'ini devlete karşı ayaklandıran komitelerin ilk belirtileri ve çekirdekleri olmuştur. Bu konuda ilk dernek 1860 tarihinde Adana'da kurulan Hayırsever Cemiyeti olup, amacı Kilikya'yı yükseltmekti. Bunu Fedakarlar Derneği izlemiştir.

1870–1880 tarihleri arasında Doğu Anadolu'da Ermeniler'in hukuklarına sahip etmek, gerekli yerlerde isyanlar çıkarmak ve gençleri silahlandırmak olan birçok dernek kurulmuştur.¹³⁶ Yine aynı tarihlerde İstanbul'da da Ermeni Vatanseverleri İttihadı, Yıldırım ve Kurban Örgütleri kurulmuştur.¹³⁷ Osmanlı Devleti'nde kurulan bu dernek ve örgütler batılı devletlerden destek ve yardım görerek etkinliklerini sürdürmüşler ve zamanla bu etkinlikler büyüyerek Ermeni komitelerinin kurulmasına neden olmuştur.¹³⁸

¹³⁵ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, I, s.XVII

¹³⁶ Saral, *a.g.e.*, s.62

¹³⁷ Koçaş, *a.g.e.*, s.124

¹³⁸ Ahmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, s.157

O yıllarda kurulan Ermeni komiteleri içinde en etkili olan üç komite şunlardır:

1. Hınçak Komitesi: Hınçak Komitesi, hayatlarında hiç Osmanlı topraklarına ayak basmamış ve öğretim için Paris'e gönderilen iyi durumda olan Kafkasyalı Ermeniler'den olan Avetis Nazar Bekian ve eşi Marian Vardaniyan ile aynı amaçla Fransa'da bulunan dört arkadaşı tarafından 1887 yılının sonlarına doğru İsviçre'de Karl Marx'ın ilkeleri temel tutulmak suretiyle kurulmuştur. Asil İhtilal komitelerinin Türkiye'de meydana çıkması, 1880 yılında başlar. 1882'de ilk kez Erzurum'da "Silahlılar Cemiyeti" kuruldu. Bu derneği oluşturan gençler gerekirse kullanmak üzere silah taşıyacaklardı. Adı geçen dernek 1883 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüş ve üyelerinden bir bölümün tutuklanması üzerine dağılmıştır. Birkaç yıl sonra Van'da ayaklanma oldu. 1885'te bir delege seçimi yüzünden yine bir ayaklanma çıktı. Böylece, ihtilal ruhu çevreye sıçradı ve yayılmaya başladı. İstanbul'da vergi ödenmemesi yüzünden, Muş'ta, Eleşkirt'te başka nedenlerden ötürü ayaklanmalar oldu. Asıl Hınçak Cemiyeti, 1886'da dalkavuk, makam ve şöhret düşkünü Kafkasyalı Nazarbey adlı bir kişi ve eşi Maro tarafından sosyal demokrat bir dernek olarak İsviçre'de kuruldu ve bugünde yayınlanmakta olan Hınçak gazetesi, bu komitenin yayın organı olarak basılmaya, Osmanlı ülkesi sınırları içine sokulmaya başladı.¹³⁹ Bu kuruluşun başında ve üyeleri arasında birçok Rusyalı Ermeni bulunuyordu. İlk zamanlar çalışma alanı olarak Türkiye Ermenistanı diye adlandırdıkları bölgenin doğusunu seçmişti.

Hınçak Komitesi'ne mensüb rü'esa-yı erbab-ı fesaddan Rusyalı "hanisyan" tarafından Dersa'adet ile Memalik-i Şahane'nin sa'ir cihetlerine bi'l-idhal sü-i kasd yolunda isti'mal edilmek üzere Ruscuk'da Aydınyan'ın hanesine dinamet ile memlû humbaralar irsal ve ihfa edildiği zabıtaca bi'l-istihbar olunan tebligat üzerine hükümet-i mahalliyece icra kılınan taharriyyatda mezkûr hanede bir hayli humbara zuhûr etmiş ve bunlardan başka on dört aded humbaranın daha mezkûr komite rü'esasından Amerika'da bulunan "Karabetyan" namına Kalas tarikıyla Atina'ya gönderildiği tahkikat ile sabit olmuştur. Galata'da Ermeni mektebi talebesinden Haniçli "Karabet Çalıkyan" ile hemşehrilerinden "Çalyan Karabet" ve Panduflacı "Bogos" ve Tüfenkçi "Agop" ve tacir uşağı "Matyos" nam şahısların bir cem'iyet-i

¹³⁹ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, Gen.Kurmay Ask. Tar. ve Stratejik Etüt Bşk.lığı yayınları, Ankara 2003, s.11

fesaddiye akdıyla yine sü-i kasd yolunda isti'mal olunmak üzre Tüfenkçi Agop'a şemsiye tarzında vinçester fişengi endahına Salih i'mal ettirmiş oldukları bir nev' tüfenkler elde edilmiş ve re'isleri bulunan "Çalıkyan Karabet" Marsilya'ya firar etmiş ise de diğerleri der-dest olunup adliyece bi'l-muhakeme ekserisi mahkum olmuşlardır.¹⁴⁰

Amaçları önce Türkiye Ermenistanı'nı kurmak, daha sonra Rus ve İran Ermenistanları ile birleşerek özgür ve bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Sosyalist-Marksist ve merkezîyetçi bir siyasi programa sahiptiler. Hınçak programı ve örgüt tüzüğü 1887 tarihinde Ermenice olarak Londra'da ilan edilmiştir. Bu programa göre partinin ilk ve yakın hedefi Türkiye Ermenistanı'nın siyasi ve ulusal bağımsızlığının sağlanmasıdır. Bu hedef gerçekleştirildikten sonra siyasi ve ekonomik amaçlara varılmasına çalışılacaktır. Anadolu'da ihtilal yoluyla gerçekleştirilecek olan hedeflere varılmak için kullanılacak yöntemler propaganda, kışkırtma, tedhiş, örgütlenme ile köylü ve işçi hareketidir. İhtilali gerçekleştirmek için en uygun zaman Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği dönem olacaktır.¹⁴¹

1889 yılı içi, Hınçaklar örgütlerini daha gelişmiş bir duruma getirmişlerdi. Bunların kışkırtmaları sonucunda, 1890 yılında silah araması ve Ermeni Sanasaryan Okuluna siyah bayrak açılması sonucundan ötürü, Erzurum'da ayaklanma baş gösterdi. Bunun arkasından birçok yerde de küçüklü büyüklü olaylar başladı.¹⁴²

Hınçak komitesinin gerçekleştirdiği en önemli olaylar Kumkapı gösterisi, Sasun isyanı, Bab-ı Ali gösterisi ve Zeytun isyanlarıdır. Bu isyanlarda halktan çok sayıda zaiyat verilmiştir.

Hınçak Komitesinin kılavuzluğu yürütülen gösteri ve ayaklanmaların en büyüğü İstanbul'da çıktı. 1890'da Cangülyan, Kılıcıyan, Açıkbaşyan, Boyacıyan, Damadyan adlı kişiler, İstanbul'da ayaklanma ayaklanma tertipleri hazırlığına başladılar. Kumkapı Kilisesi'nde verilen söylevlerden ve Osmanlı Devleti'nin simgesi olan tuğrayı Cangülyan ayakları altına alarak parçaladıktan sonra, göstericiler, önde patrik olduğu halde, silahlı olarak Babıaliye (Başbakanlık), yakınmalarını iletmeye geliyorlardı.¹⁴³

¹⁴⁰ *Ermeni Komiteleri*, Osmanlı Arşivi Daire Bşk.lığı yayınları, yayın no:48, Ankara 2001, s.17

¹⁴¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983, s.130

¹⁴² *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, s.11

¹⁴³ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, s.14

2. Taşnaksutyun Komitesi (Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği):

Taşnaksutyun sözcüğü Ermenice’de federasyon anlamına gelmektedir. Özellikle Rusya’dakiler olmak üzere çeşitli Ermeni grupların bir araya gelmesiyle ortaya çıktığı için bu partiye Federasyon ismi verilmiştir. Sözcük Türkçe’de kullanılırken kısaltılmış, kısaca Taşnak denilmiştir.¹⁴⁴ Bu yeni dernek ilk defa 1890 tarihinde Kafkasya’da kuruldu.¹⁴⁵

Hınçaklar kutsal amacın sağlanması için zorla para toplamakta, tüccarlara gözdağı veren mektuplar göndermekte ve birtakım Ermeniler, komiteye para vermediklerinden ya da memleket için zararlı olduğu kararına vararak, komite yararına tutum ve hareketlere uymadıklarından ötürü öldürmekteydiler. Papaz Mampre Üsküdar’da, avukatlardan Haçik Topkapı’da, Dikran Karagözyan köprü üstüde, tüccarlardan Apik Uncayan Galata’da, avukatlardan Sebuğ Galata’da Havyar Hanı kapısında Hınçakların bu uğurda öldükleri kişilerdir.¹⁴⁶

Amaçları, tamamen Rus taraftarı olan Taşnaklar’ın ilk teşekkülleri sırasında Tiflis’te kurulmuş olan Genç Ermenistan, merkezi Van’da bulunan Ermeni Cemiyeti-Armenagonlar ve Hınçaklar’ı birleştirmek ve Türkiye’ye geçen çetelere yardım etmektir. İlk üç yıl belli bir programları bile yoktu. Komitenin örgütüne verdiği emir şu idi: “Türk’ü, Kürt’ü her yerde, her türlü koşullar altında vur, mültecileri, ahdinden dönenleri Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür, intikam al.” Bu suretle isyanlar çıkarmak, arkasından Bulgaristan’da ve Lübnan’da olduğu gibi bir muhtar idare elde etmek isteğinde idiler.

İlk örgütlerini Türkiye’nin çeşitli yerlerinde (İstanbul, Trabzon, Van) kurdular. Önemli yerlere Kafkasyalı ve Rusyalı Ermeniler’i yerleştirdiler. Propaganda merkezlerinden birisi de Paris idi. Her türlü yayınla Avrupa kamuoyunu aldatıyorlardı. Bir terör örgütü olarak etkinliğe geçen Taşnaklar Osmanlı Bankası baskınına Sasun’daki 1904 isyanını ve Yıldız Sarayı suikastini üstlenmişlerdir.

Yayınladıkları bildirilerle taraftarlarını daha cesur olmaya çağıran Taşnaksutyun Komitesi, zenginlerin ve din adamlarının kendilerine yeteri kadar ilgi göstermediklerinden yakınlıkla, papazlar ve tüccarlar aleyhine propagandadan da geri durmamışlardır.

¹⁴⁴ Gürün, *a.g.e.*, s.132

¹⁴⁵ Hocaoglu, *a.g.e.*, s.165

¹⁴⁶ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, s.12

3. Hınçak İhtilal Partisi: Ermenistan'da ihtilal hareketlerini yöneten tek Ermeni partisidir. Merkezi Atina'dadır. Ermenistan'ın bütün şehirlerinde ve köylerinde, Ermeniler'in bulunduğu yabancı ülkelerde şubeleri vardır.¹⁴⁷

Yukarıda adı geçen bu üç önemli Ermeni komitesinden başka bir çok Ermeni komitesi kurulmuştur. Bunlara örnek olarak Sahmana, Taragan ve Ramgavar komiteleri verilebilir.¹⁴⁸

Okullarda Osmanlı armalarının, padişah tuğrasının kaldırılıp yerine bağımsız Ermenistan, Hınçak ve Taşnak armalarının, silahlarının asıldığı, Ermeni okullarda özgürce okutulan tarih kitaplarında Türkler'in Ermeniler'e yaptığı zulümlerden bahsedildiği, Ermeni ozanlarının ulusu ve gençliği ayaklandıran şiirlerinin okullarda ve halk arasında açıkça yayıldığı, yerli ve yabancı Ermeni basınının bu gibi yayınlarla hem Ermeniler'i hem de dünyayı bu yanlış düşüncelere hazırlama çabasına hız verdiği, her yerin hatta kilise ve okulların bir silah ve cephane deposu haline geldiği, bunların sonucu olarak da zaman zaman Ermeni komitelerinin çeşitli yerlerde çıkarttığı ayaklanmalar karşısında bile devlet etkili bir şekilde araya girmemiş, nasihatlerle, aflarla davanın çözümü yoluna gidilmiştir. Bu durum ise Ermeni komitelerinin daha rahat bir şekilde çalışmasına zemin sağlamıştır.

Anadolu dışında kurulan Hınçak, Taşnaksutyun, Ramgavar, Hınçak İhtilal Komitesi, Silahlılar Cemiyeti, Ermenistan'a Doğru Cemiyeti, Genç Ermenistan Cemiyeti, İttihat ve Halas Cemiyeti ve Karahac Cemiyeti gibi halkı silahlı ayaklanmaya sevk eden örgüt ve komiteler meydana getirilmiştir. Bu komitelerin Anadolu'da örgütlendikten sonra gerçekleştirdikleri başlıca olaylar şunlardır:¹⁴⁹

1. Zeytun Olayları,	2. Kayseri Olayları,	3. Bitlis Olayları,
4. Van Olayları,	5. Muş Olayları,	6. Diyarbakır Olayları,
7. Elazığ Olayları,	8. Erzurum Olayları,	9. Sivas Olayları,
10. Trabzon Olayları,	11. Ankara Olayları,	12. Adana Olayları,
13. Urfa Olayları,	14. İzmit Olayları,	15. Adapazarı Olayları,
16. Bursa Olayları,	17. Musadağı Olayları	18. İzmir Olayları,
19. İstanbul Olayları,	20. Maraş Olayları,	21. Antep Olayları,

¹⁴⁷ Uras, *a.g.e.*, s.455

¹⁴⁸ Hocaoglu, *a.g.e.*, s.159

¹⁴⁹ Süslü, *a.g.e.*, s.17

Yukarıdaki olaylar günümüz toplumsal olayları ile mukayese edilmeden değerlendirilmelidir. Olayların ciddiyeti bugün dahi, insanları ürpertecek özellik arz ettiği gibi, yıllarca yan yana yaşayan iki halktan Ermeni olanın bu eylemlere nasıl girişebildiği ayrı bir psiko-sosyal analiz çalışmasına malzeme teşkil edecek özelliktedir. Aşağıda verilen doküman örneğindeki telgraf metni tarihin en utanç verici manzaralarından birini gözler önüne sermektedir: “... şimdiye kadar Erzurum’da (merkezde) 2127 İslam cesedi defnedilmiştir. Bunların tamamı erkektir. Cesetler üzerinde balta, süngü, mermi yarası vardır. Bu cesetlerin ciğerleri çıkarılmış, gözlerine sivri kazıklar sokulmuştur...”¹⁵⁰

Netice itibarıyla, Ermeni komiteleri birbirlerinden uzak yerlerde ve farklı isimlerle çalışmışlardır. Hepsinin ortak amacı ise, bağımsız bir Ermenistan ütopyası uğruna, batı kamuoyunu ve kendi ırkdaşlarını kandırmak ve önlerine engel olarak kim çıkarsa çıksın, hepsini yok etmeyi göze alarak mücadele etmektir. Ermeniler’in bu ütopyadan hala vazgeçemedikleri, batı ve doğudaki bazı devletlerin hoşgörüsüyle bunu günümüzde de sürdürdükleri Ermeni terör ve katliamlarından açıkça anlaşılmaktadır.

¹⁵⁰ Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi Arş.No: 4-36-71,D.231, G.2, K.2820, Dos.A-69,Fih.3

II. BÖLÜM

FRANSA-ERMENİ İLİŞKİLERİ

1. OSMANLI DÖNEMİNDE FRANSA-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Fransa 1830'da Cezayir'i işgal ederek Afrika'da genişleme politikasını takip etmeye başlamış ise de 1870'de siyasi birliğini kurmaya çalışan Almanya ve İtalya ile başarısız savaflara girdiğinden dolayı, Ermeni hareketinde, dış görünüme göre başlangıçta çok etkin olamamıştır.

Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklarla ilgilenme ve Osmanlı topraklarının taksim planında aktif rol oynaması, "La Renovation de l'Empire Otoman; Affaires de Turquie" adlı kitabın çevirisinde şu şekilde özetlenmektedir: "Fransa iç siyaset yönünden ve Orta Doğu'daki iflas etmiş görünen tarihi menfaatlerini koruyabilmek için Ermeni meselesini himaye etmiştir."¹⁵¹

Aslında Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler'le ilk ilgilenen, bu ilgisini Anadolu toprakları üzerinde kurmak istediği iktisadi nüfuz alanları bakımından devam ettiren, Orta Doğu ve Akdeniz'de denge sağlamak için Ermeni hareketlerine destek veren bir ülkedir. Fransa ihtilal fikirlerini milliyetçilik akımıyla yoğururken, Mısır'da, Balkanlar'da, Arabistan'da ve özellikle Ermeniler üzerinde bu fikir yoğun bir şekilde uygulatılacaktı. Fransız ihtilalinin getirdiği özgürlük, eşitlik, millet ve milliyetçilik gibi kavramların etkisiyle, Yunan ve Sırp isyanlarının sonuçlarının, Fransızlar tarafından Ermeniler'i kışkırtmada kullanılmasıyla Ermeni aydınlarını Ermeni hareketlerini başlatmaya hazır hale getirmiştir.¹⁵² Fransız ihtilalinin getirdiği fikir akımından başka "Fransızlar özellikle Suriye'yi işgal ettikten sonra Ermeniler'in koruyucusu oldular. Bu defa da Fransa Büyük Ermenistan vaat ederek Ermeniler'i aldatmıştır."

Ermeni temsilcisi Bogos Nubar, bu bölgede bir Fransız nüfuz bölgesi kurulmasını, Ermeniler'in de isteklerinin göz önünde tutulmasını istemektedir. Hatta, bir bağımsızlık verilecekse, bunun Fransa, İngiltere ve Rusya himayesinde olmasını da uygun görmektedir. Rusya, böyle bir projeye derhal ilgi gösterecektir. Sazanof'un

¹⁵¹ Özkan, *a.g.e.*, s.48

¹⁵² Kazım Karabekir, *Cihan Harbine Neden, Nasıl Girdik ve Nasıl İdare Ettik*, Tecelli Basımevi, İstanbul 1937, C.I-II, Sh.90

deyimiyle “Şayet Ermeni temsilcileri, Çukurova’nın müstakbel Ermenistan’ın sınırları içine girmesi hususunda Fransız kabinesini ikna ederse Rusya, Türkiye Ermenileri’nin isteklerini derhal kabul edecektir.”¹⁵³

Daha I.Dünya Savaşı başlarında Fransızlar’la Ermeniler birbirlerini kullanmak için harekete geçmişlerdi. Bir taraftan Taşnaksutyun, Ruslar tarafından aldatılırken, diğer taraftan da Bogos Nubar Fransız Hükümeti tarafından kandırılıyordu. 1916 sonbaharında Fransız Dışişleri Bakanı, Suriye’li ve Ermeniler’den toplanacak Doğu Lejyonu için gönüllü istiyor ve karşılığında da savaştan sonra Fransa’nın payına düşecek olan Kilikya’nın Ermeniler’e verilmesini vaat ediyordu.¹⁵⁴

Ermeniler I.Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti’ni içten çökertmek için başta Fransa olmak üzere Rusya ve İngiltere tarafından cesaretlendirilmişlerdir. Bundan dolayı Ermeniler, 1915’de Doğu Anadolu’dan tehcir edildiler. Fransız yazarı Pierre Loti Türkler’in Ermeniler’i tehcir etmekte haklı olduklarından bahisle şunları yazar: “Ermeniler Osmanlı tabiyetinde idiler. O aralık rahat rahat yaşıyorlardı. Fakat onlar, istila orduları Asya’ya geldikleri vakit casusluk etmek için Ruslar’ın önüne koşmakta hiç tereddüt etmediler. Kazak süvarilerine Türk evlerini gösterdiler. İlk önce kendileri yaktılar, işkence ettiler. Alabildiğince öldürdüler ve büyük ceset yığınları yaptılar. Harp esnasında kendi koynunda yapılan böyle cinayetleri, şiddetle cezalandırmayacak dünyada hangi millet vardır?”¹⁵⁵ P.Loti, Şark’tan gelen Fransız askerleri, Papaz ve Rahibeleri’nin Ermeni meselesi konusunda görüşlerini aldığını, bunların %99’unun Ermeniler’i suçlu bulduklarından bahisle, kendi görüşlerini de ilave ederek, Anadolu’da en küçük köydeki Ermeniler’in bile, Rusya’daki Yahudiler gibi köylülere fahiş fiyat ve faizle para verip, onları sömürdüklerini yazdıktan sonra şöyle devam eder: “Birkaçı müstesna, Ermeniler’de alçaklık, korkaklık, iki yüzlülük ve hilekârlıktan başka hiçbir şey görmedim.”¹⁵⁶

¹⁵³ Altan Deliorman, *Türkler’e Karşı Ermeni Komitecileri*, Boğaziçi Yayınları: 2, 2. Baskı, İstanbul 1975, s.175.

¹⁵⁴ Uras, *a.g.e.*, s.634

¹⁵⁵ Pierre Loti, *Fransa Şark’ta Neler Kaybetti?*, Çev: F.Mümtaz, İnkılap Gazetesi Mat., İstanbul 1922, s.9

¹⁵⁶ Loti, *a.g.e.*, s.29

Fransa, Katolik Ermeniler'in koruyuculuğunu yaparak Ermeni hareketine hız vermiştir. Katolik Ermeniler'in Fransa'dan aldığı direktif doğrultusunda hareket ettiği Edouard Driaault tarafından dahi itiraf edilmiştir.¹⁵⁷

Napolyon Bonapart, Akka yenilgisi üzerine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katolik Ermeniler'i yönetime karşı ayaklandırmayı ve bir tür intikam almayı düşünür. Bunun mümkün olup olmayacağını İstanbul'daki büyükelçisinden sorar. Büyükelçinin cevabı çok açık ve kesindir: "Ermeniler hayatlarından o kadar memnundurlar ki, buna imkan yoktur. Bu halkın hepsi memnundur. İstanbul'daki Ermeniler arasında büyük zenginler vardır. Bir kısmı Katolik, bir kısmı Gregoryen olan Ermeniler, devlete son derece itaatlidir ve Türkler'e büyük muhabbet beslerler. Aralarında Fransa'ya sempati besleyen yok değildir. Fakat bu sempati kendilerine Osmanlı olduklarını unutturacak derecede değildir."¹⁵⁸ Ancak sadakatlerini Fransızların dahi kabul ettiği bu ulus, zamanla Osmanlı Devletinin zayıflaması ve yine başta Fransa olmak üzere büyük devletlerin kışkırtması ile itaati bırakıp Devleti en zor zamanlarında arkadan vuracaktır.

2. FRANSA'DA ERMENİ FAALİYETLERİ

2.1. FRANSA'NIN ERMENİLERİ KATOLİKLEŞTİRME FAALİYETLERİ

Ermeni meselesi, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanların haklarını korumak bahanesiyle, Rusya, Fransa ve İngiltere tarafından ortaya konulan emperyalist stratejinin yani, doğu sorununun bir parçası olarak gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda Fransa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerle ilgilenererek, Osmanlı toprakları üzerinde iktisadî nüfuz alanları kurmak suretiyle, Orta Doğu ve Akdeniz'de denge sağlamak için bu unsuru uzun yıllar kontrolü altında tutan devlet olmuştur.

¹⁵⁷ Edouard Driaault, *Şark Meselesi Bidayet Zuhurunda Zamanımıza Kadar*, Muhtar Halid Kütüphanesi, İstanbul 1912, s.324

¹⁵⁸ Naşide K.Demir, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Hülbe Yayınları, Ankara 1976, s.18

Fransa özellikle bölgede İngiliz veya Rus nüfuzunda kurulacak bir Ermeni Devleti'ne kendi menfaatleri açısından şüpheyle bakmıştır.¹⁵⁹ Bu nedenle, Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için Ermeniler arasında Katoliklik propagandasına girişmiştir.¹⁶⁰

Katolikliğin Ermeniler arasına girişi Haçlı Seferlerinden sonra başlamış, daha sonra Papalık, Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanların haklarını savunmak ve onları Katolikleştirmek faaliyetlerini artırmak için Babîâlî nezdinde teşebbüslerde bulunma yetkisini elde etmek amacını takip etmiştir.¹⁶¹ 1535'te Fransa'ya verilen kapitülasyonlardan sonra, bu ülkenin desteğini arkasına alan Papalık, Osmanlı Ermenilerinin yoğun oldukları bölgelere misyoner heyetleri göndermeye başlamıştır. Özellikle Papa Sikst Quint (1585-1590) Osmanlı Devleti'nde görev yapan misyonerlere, Ermenileri Katolik mezhebine çekmek için talimat vermiş, "Papa için gönül, Fransa Kralı için kul kazanmak" yolunda seferber olan misyonerler, Ermenileri Katolik mezhebine dahil etmek için faaliyetlerini artırmışlardır. 1604'te yenilenen kapitülasyonla da Fransa'ya Katolikler üzerinde himaye hakkının tanınması üzerine, Osmanlı Ermenilerini Katolikliğe geçirme noktasında misyonerlere daha rahat bir ortam hazırlanmıştır. Fransa propaganda da Fransisken ve Cizvit rahiplerinden yararlanmıştır.

Katolikleştirme çabalarının daha da etkinleşmesi ve Ermenilerin Fransa'nın himayesini istemeleri için teşvik edilmeleri, Çar Petro'nun, 1715'de İrana gönderdiği elçi Ardevi Volenski vasıtasıyla İsrail Ori'nin anlattıklarını araştırıp bölgedeki Hristiyanlar hakkında bilgi toplaması ve bir sene sonra Katoligos Yessai'nin, Hristiyanları İslam idaresinden kurtarması için Rusya 'ya başvurması gibi gelişmeler bu cümledendir. Ayrıca, İlk defa 1723 yılında Kafkasları aşan Rus ordularına bazı Gürcü ve Ermeni gruplar büyük destek sağlayacaktır.¹⁶²

Kapitülasyonlarla elde ettiği imtiyazları, Osmanlı Ermenilerini kendisine bağlayacak bazı politikalar için bir vasıta yapan Fransa, Ermenileri Katolikleştirmekle, Osmanlı Devleti'nde kendisine bağlı iç müttefik meydana

¹⁵⁹ Gürbüz Evren, 'Fransa'nın Ermeni Politikası: Kilikya'dan Marsilya'ya' Uluslararası Türk-Ermeni Sempozyumu, Bildiriler, (İstanbul: 2001), s. 273

¹⁶⁰ Yusuf Sarıay, *Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878-1918)*, Ermeni Araştırmaları Dergisi, C.II, No.7, 2002, s.156

¹⁶¹ Davut Kılıç 'Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri' *Yeni Türkiye*, Yıl: 7, Sayı: 38 (Mart-Nisan 2001) s. 726

¹⁶² Çöhçe, *a.g.e.*, s.22

getirmiş oluyordu. Başlangıçta, sadece İstanbul Ermenileri üzerinde yürütülen propaganda daha sonra Anadolu'nun her tarafına, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye ve Lübnan bölgesine kaydırılmıştır. Böylece Fransa, diğer Avrupalı devletlerle arasında artan rekabette Ermenilerden faydalanarak avantaj sağlamak ve ileride Akdeniz ve Boğazlar üzerinde rakiplerinden daha fazla hak ve söz sahibi olmak istemiştir.¹⁶³ Fransa'nın Ermenileri Katolikleştirme faaliyetleri sonucu çok sayıda Ermeni Katolik mezhebine girmiştir.

Sömürgecilikte İngiltere ile baş edemeyeceğini anladığından geleceğini daha çok Akdeniz havzasında arayan Fransa, 1730'lardan itibaren yaklaşık yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundaki gelişmeleri kararlı bir şekilde takip eden ve kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışan tek batılı güç olarak öne çıkacaktır. 2 Ekim 1772 tarihli Saint Priest raporunda da görüldüğü gibi Fransa, bu politikalarını büyük ölçüde Ermenilere dayandırmaktaydı.

Fransızlar'ın Ermeniler üzerindeki hesabı Osmanlı devlet adamlarının da dikkatinden kaçmamıştı. Nitekim Reis'l-küttab Atıfzade Ömer Vahit efendi, 1778'de sunduğu bir takirde Ermenilerin aslı Osmanlı tebaası haline gelişi, IV Murat zamanına (1623–1640) kadar sadece Gregoryan mezhebine göre amel eden, kendi halinde temiz kalpli, bir kavim olarak kalması, fakat bu devirden itibaren Türkiye üzerindeki emellerini kuvveden fiile çıkaracak sebepler arayan Avrupalıların Ermenilerin içerisine Katolikliği, sokarak em kendi mezheplerini yaydıkları, hem de Rusya'nın Rumları kullandığı gibi onları kendi politikalarına alet ettikleri, Osmanlılarını başarısını dileyen Gregoryanların aksine Katolikleşen Ermenilerin devlete düşman kesilip Avrupalıların galibiyetini dilediklerini ifade eder.¹⁶⁴

XVIII. yüzyıl sonlarında misyonerlerin çalışmaları son aşamaya gelmişti. Ermeni Patriği, Katolik olan Ermeniler'in ölülerini dahi Ermeni mezarlığına gömdürmediğinden, Katolik Ermeniler kendi dini işlerinin düzenlenmesi için İstanbul'da yeni bir Patrikhane kurulması için Osmanlı Hükümeti'ne başvurdular. Zamanın Reisülküttab'ı (Dışişleri Bakanı) Ömer Vehbi Efendi bu öneriyi geri çevirdi. Ermeni Katoliklerle gregoryenler arasında o kadar mücadele edildi ki, bir defasında Ermeni Patriği Sakız Adası'na giderken ada yakınlarında bir Fransız gemisine zorla bindirilerek Paris'e götürüldü ve hapsedildi. Bu olaydan sonra Osmanlı Hükümeti

¹⁶³ Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya 2001, s. 57-58

¹⁶⁴ Çöhçe, *a.g.e.*, s.29

İstanbul'daki Katolik olan Ermeniler'i şiddetle denetlemeye başlamış ve bunları cezalandırmıştır. Hatta Katolik Ermeniler'in bir kısmı Adalar'a ve Ankara'ya sürülmek suretiyle Ermeniler arasındaki savaş kısmen yatıştırılmış oldu. Ancak Osmanlı Hükümeti, Fransa'nın baskısıyla 1840 yılında çıkardığı bir fermanla Katolik Ermeniler'i Ortodokslardan ayırarak bunları ayrı bir topluluk olarak kabul etmiş ve bunlar için bir Patriklik kurmuştur.¹⁶⁵

Fransa, Katolikleşen Ermenilerin Fransa kralına kurtarıcı olarak yönelebileceklerini ve bir çoğu banker olan bu Ermenilerin Osmanlı devlet kademelerindeki nüfuzlarını Fransa lehinde kullanabileceklerini düşünmüştür. Bu amaçla Katolik Ermenileri her türlü yardım ve himayeye mazhar kılmış ve onların Fransa'da sanat ve ticaret eğitimlerini kolaylaştırmıştır. 1810 yılında Paris'te eğitim veren Doğu Dilleri Okulu'nda Ermenice kürsüsü kurdurmuştur.¹⁶⁶ Sonuçta, Fransa ve Papalığın gücünü arkalarına alan ve Anadolu'nun çeşitli yerleşim birimlerine kadar inen misyonerler, Ermeni toplumunu, Gregoryen ve Katolik olarak ikiye bölmüşlerdir.

Osmanlı Devleti, Ermenileri Katolikleştirme faaliyetlerine karşı geçte olsa önlemler almış, ancak Fransız Hükümeti'nin protestosu ile karşılaşmıştır. Fransa, Katolik Ermeniler için patrik tayin edilmesi yönünde büyükelçiliği vasıtasıyla Babiâliye baskı yapmaya başlamıştır. Bu sırada Rusya ile süren savaşta meydana gelen bu tür müdahaleler, Babiâli'yi başta Fransa olmak üzere bütün Katolik devletlerin baskısıyla karşı karşıya bırakmış, Osmanlı Devleti, bu meseleye tavizkar bir şekilde yaklaşmaya mecbur edilmiştir. Sonuçta II. Mahmut, 6 Ocak 1830 tarihinde Katolik Ermeni cemaatinin ayrı bir "millet" olarak kabulü için bir ferman ilan etmiş ve 1831 yılında Hagopos Çukuryan Ermeni Patriği olarak atanmıştır. Böylece tüm Katolik Ermenilerinin yanında Rum ve diğer gayrimüslimlere mensup Katolikler, bu patrikliğe bağlanmıştır.¹⁶⁷ Fransa, Türkiye'deki Katoliklerin koruyucusu olmanın ötesinde bütün Hristiyanlar üzerinde de himaye göstermiştir. Bu çerçevede, Fransa Lübnan'a verilen bağımsızlığı, Zeytun'da da sağlamak için

¹⁶⁵ Saral, *a.g.e.*, s.48

¹⁶⁶ Kılıç, *a.g.e.*, s. 732-733

¹⁶⁷ Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması(1830)*, Harward Üniversitesi: 1995, s. 8-26

hareket etmiş, bu destek üzerine Ermeniler uzun yıllar sürecek olan Zeytun İsyanı'nı başlatmışlardır.¹⁶⁸

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayestafanos ve Berlin Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti Ermenilerle meskun vilayetlerde onlar için ıslahat yapmayı kabul ediyor ve bu ıslahatları denetleyecek büyük devletlere bilgi vermeyi vaat ediyordu. Böylece Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olmaktan çıkıp, milletlerarası bir mesele halini almıştır.¹⁶⁹

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce 1914 yılındaki nüfus sayımına göre, Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler, mezhepler arasında şöyle bir dağılım göstermektedir: Ermeni Gregoryen: 1.161.169; Katolik Ermeni: 67.838; Protestan Ermeni: 65.844'dür.¹⁷⁰

2.2. ERMENİLERİN FRANSA'YA YERLEŞMELERİ

Fransa'ya ilk yerleşen Ermenilerin çoğu maddî durumları iyi olmayan öğrenciler ve birkaç iş adamından oluşmaktaydı. Paris'te yaşayan bu küçük Ermeni toplumunun faaliyetlerini Osmanlı Devleti takip etmeye çalışmaktaydı.¹⁷¹ Başlangıçta Ermenilerin faaliyette bulunduğu yerler Paris, Marsilya ve Lyon'du.

Fransa'daki Ermeni toplumunun ve ilk aktif faaliyetlerinin temelleri 1880'li yıllarda Marsilya'da Mighirditch Portokalian tarafından atılmıştır.¹⁷² M. Portokalian, 1870'de Van'daki okulunu ihtilal tohumlarını saçan bir merkez haline getirmiş, 1878'de Theological Kolej'i açmış, bu koleji politik bir araç olarak kullandığı için tutuklanma tehlikesi belirince Fransa'ya kaçmıştır.¹⁷³ İstanbul doğumlu olan M. Portokalian Fransa Cumhurbaşkanı'na başvurarak 18 Ekim 1892 tarihli kararname ile Fransız vatandaşlığına geçmiştir.¹⁷⁴ Portokalian Marsilya'da bir basımevi ve Ermeni Birliği adında bir dernek kurarak 1885'te L'Armenie adında bir gazete

¹⁶⁸ Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Ankara:1988,s.144

¹⁶⁹ Ercüment Kuran, 'Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu', *Yeni Türkiye*, Yıl:7, Sayı: 37 (Ocak-fiubat 2001)x s. 235-244

¹⁷⁰ Uras, a.g.e., s.145

¹⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C.I, s.6

¹⁷² Evren, a.g.e., s. 273

¹⁷³ Salahi Ramadan Sonyel, *The Ottoman Armenians*, (London: 1987), s. 209

¹⁷⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C.I, s.122-123-124

çıkarmaya başlamıştır.¹⁷⁵ Haftada iki defa çıkan, Ermenice yayınlanan ve Osmanlı Devleti'ne girişi yasak olanbu gazete Londra ve Anadolu'daki abonelerine gönderiliyordu.¹⁷⁶ Bu gazete Ermeni davasını Batı kamuoyunda tanıtmada oldukça etkili olmuştur. Portokalian'ın faaliyetlerinden önce Marsilya'daki Ermeniler bir derneğe sahip değillerdi. Kiliselerine bağlı bir lokalde haftada iki defa toplanan 50 kişi civarında bir topluluktu. Bu lokalde İstanbul'da yayınlanan Hayverik, Arevlek, Meşak ve L'echo de Causas gibi gazeteleri okumaktaydılar.¹⁷⁷ Ermeniler, Berlin Antlaşması'ndan sonra, Avrupa ve Amerika'da teşkilatlanarak yoğun propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. Özellikle Antlaşmanın 61. maddesi ile Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde vaat edilen reformların gerçekleştirilmesi için Avrupa'nın dikkatini çekecek terör olaylarına ve propagandaya yönelmişlerdir. Bu çerçevede diğer ülkelere paralel olarak Fransa'daki Ermeni faaliyetleri 1880'li yılların ortalarından itibaren artmaya başlamıştır.

Nitekim Portokalian'ın Marsilya'daki faaliyetlerine paralel olarak, Paris'te Ermeni Vatanperverler Komitesi, Hayasdan (Haissadan) isimli 15 günde bir yayınlanan Ermenice-Fransızca bir gazete çıkarmıştır. Bunun yanı sıra gene Paris'te Armenia isimli Fransızca bir gazete yayınlanmaya başlamıştır.¹⁷⁸ Bu durumdan cesaret alan, Fransa'da eğitim gören Ermeni öğrenciler, Ermeni işadamları ve Fransa'ya kaçan bir kısım Ermeniler, Fransız kamuoyunu, basınını ve hükümet çevrelerini kendi lehine etkilemek üzere harekete geçmişlerdir.

24 Mayıs 1895'te Ermeniler Paris'te; Londra, Viyana ve Varna temsilcilerinin de katılımı ile yeni bir toplantı düzenlemişler, gazeteler bu toplantıyı Ermeni işlerine dair uluslararası bir konferans olarak duyurmuşlardır. Bu sırada yi ne Paris'te sosyalist milletvekili Rocheforte'nun başkanlık ettiği Paris Ermeni Yurtseverler Komitesi tarafından 30 Aralık 1895 tarihinde bir toplantı daha yapılmıştır. Osmanlı Devleti ve özellikle Padişah II. Abdülhamit aleyhine düşmanca konuşmaların yapıldığı bu toplantı üzerine Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi Fransa Dışişleri Bakanı ile görüşmüş, yabancı hükümdarlara karşı hakaret ile ilgili yasanın uygulanmasını talep etmiştir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ a.g.e.,I,s.25

¹⁷⁶ a.g.e.,I,s.122-123-124

¹⁷⁷ a.g.e.,I,s.25

¹⁷⁸ a.g.e.,I,s.122-123-124

¹⁷⁹ a.g.e.,I,s.54

Bilindiği gibi, 1890'lı yıllarda Ermeni Komitecileri Avrupalı devletlerin dikkatini üzerlerine çekerek Osmanlı Devleti'ne müdahalelerini sağlamak amacıyla silahlı terör eylemlerine başlamışlardır. Ermeni komitacılarının Erzurum, Kumkapı, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Sasun, Zeytun ve Van'da çıkardıkları isyan ve terör olaylarına karşı Osmanlı Devleti gerekli güvenlik önlemlerini alarak, bu tedhiş hareketlerinin önüne geçmeye çalışmıştır.¹⁸⁰ Anadolu'da meydana gelen bu olaylar Avrupa ve Amerika'da Ermenilere yapılan katliam olarak propaganda edilmiştir. Bu çerçevede Ermeniler Fransa'da da 1890'lı yılların ortalarında yoğun bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir. İlk olarak Paris'te bulunan Ermeni öğrenciler, Ermenilere Türkler tarafından yapıldığını iddia ettikleri mezalimin Fransız basınında yayımlanmasını istemişler, bir kısım basın da bu tarzda yayın yapmıştır.¹⁸¹

Marsilya'da Fransız Kilise Papazları, Ermeni Papazlar ve ticaretle uğraşan birkaç Ermeni önderliğinde 1896 yılında "Sığınmacı Ermenilere Yardım Komitesi" kurulmuştur.¹⁸² Komite, yerel gazetelerde Ermeniler için bağış toplamayı amaçlayan bir çağrı yayınlamıştır.¹⁸³ Paris'te Sainte Clotilde Kilisesi'nde 2 Kasım 1896 tarihinde Ermeniler tarafından düzenlenen bir cenaze töreninde ayini yöneten Papaz yaptığı konuşmada Haçlı Seferleri zamanında Ermenilerin silah arkadaşlarını kurtardıklarını söylemiş ve Ermeni halkını kurtarmak için tüm Fransızlara çağrıda bulunmuştur.¹⁸⁴

Bu tür propagandalardan etkilenen Fransız halkı, bazı devlet adamları ve yazarlar, Ermeniler lehine faaliyetlerini artırmışlardır. Georges Clemenceau, Anatole France, Jean Jaures ve Francis de Pressenue gibi önemli kişiler Fransız destekleme komitesini kurarak binlerce Ermeninin Türkler tarafından öldürüldüğü iddialarını başta Fransa olmak üzere tüm Avrupa kamuoyuna yaymaya başlamışlardır. Yazıları ve söylevleri büyük ilgi toplayan bu devlet adamları ve yazarlar, "Zavallı Ermeni", "Katliamcı Türk" imgelerinin yerleşmesinde ve güçlenmesinde önemli rol oynamışlardır. Clemenceau, sosyalist lider Jaures ve yazar Anatole France gibi ünlü

¹⁸⁰ Gürün, *a.g.e.*, s. 134-167

¹⁸¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C.I, s.64

¹⁸² *a.g.e.*, I, s.73

¹⁸³ *a.g.e.*, I, s.92

¹⁸⁴ *a.g.e.*, I, s.73

kişiler 1900 yılında 15 günde bir yayınlanan Pro Armenia Dergisi'nde birleşerek, Ermeni bağımsızlık hareketine destek vaadlerinde de bulunmuşlardır.¹⁸⁵

1909 yılı Nisan ayında Adana'da meydana gelen olaylar üzerine Fransa'daki Ermeniler bir protesto mitingi düzenlemişlerdir. 30 Eylül 1909'da Paris'te yapılan mitingde olayların sorumlularının cezalandırılmamasını protesto eden bir bildiriye kabul etmişler ve bu bildiriye Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı ile İstanbul'daki Ermeni Meclisi'ne göndermeyi kararlaştırmışlardır.¹⁸⁶

1912-1913 yıllarında Paris'te Ermeni faaliyetleri giderek artmıştır. Bogos Nubar Paşa'nın önderliğinde çalışan Ermeniler, özellikle Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması yönünde büyük bir propagandaya girişmişlerdir. 1912 yılı Aralık ayında Fransa Cumhurbaşkanı'na bir mektup gönderilmiş, mektupta; Balkan Savaşı'ndan dolayı bütün sorunların çözüme kavuşturulması için toplanan Londra Büyükelçiler Konferansı'nda Ermeni meselesinin de çözülmesi istenilmiştir.¹⁸⁷ 3 Haziran 1913'te ünlü Fransız yazarlarından Victor Berar ile Bogos Nubar Paşa, Ermeni meselesi ile ilgili bir konferans vermişlerdir. Victor Berar, konferansında Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde acilen ıslahat yapılması gerektiğini belirtmiş, "Türkler kendi kendilerine ıslahat yapmaktan aciz olduklarından, bu ıslahat Avrupa kontrolü altında icra edilmeyecek olursa, Afrika ve Avrupa'daki topraklarını az zamanda kaybeden Türklerin Anadolu'yu da elden çıkaracakları malumdur" demiştir. Bogos Nubar Paşa'da ıslahat konusunda ısrar etmiştir.¹⁸⁸

Paris Büyükelçiliği'nden 1913 yılı Aralık ayı başlarında Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgraflar, Ermeni sorunuyla ilgili olarak Osmanlı Devleti aleyhine yürütülen propagandanın hangi safhada olduğunu göstermesi açısından oldukça ilginçtir. Bu telgraflarda; İngiltere, İrlanda, Almanya, Macaristan, Rusya, İtalya ve İsviçre'den gelen bazı kişilerle birkaç Fransız ve Bogos Nubar Paşa'dan oluşan Fransız Asya Komitesi'nin merkezinde General Lacroix'nın başkanlığında toplanarak, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde ıslahat yapılması hakkında gizli görüşmelerde bulundukları bildirilmiştir. Sonuçta istenilen ıslahat hakkında hazırlanan "Elçiler Projesi", Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmedikçe gümrük

¹⁸⁵ Evren, *a.g.e.* s. 273

¹⁸⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C.I, s.183

¹⁸⁷ *a.g.e.*, I, s.183

¹⁸⁸ *a.g.e.*, I, s.197

vergilerinin artırılması ve Avrupa'dan borç alınması gibi malî işlerde Osmanlı Devleti'ne yardım edilmemesini kararlaştırmışlardır.¹⁸⁹

Osmanlı Devleti Fransa'daki Ermeni faaliyetlerine karşı oldukça duyarlı davranmış, özellikle Paris Büyükelçiliği ve konsolosluklar vasıtasıyla her olayı anında haber almış ve gereken diplomatik müdahaleleri yaptırmıştır. Ermenilerin basın yoluyla yaptıkları olumsuz propagandaları süratle cevaplandırma yoluna gitmiştir.

Bu çerçevede Fransız gazetelerinde çıkan gerçek dışı haberler anında tekzip edilmiştir. 1890 yılında *Matin* gazetesinde Zeytun'da Ermenilerin ayaklandığı, Kaymakam ile birkaç askeri öldürdükleri şeklinde çıkan yazıya karşılık, *Voltaire* gazetesinde yayınlatılan bir tekziple gerçekler kamuoyuna duyurulmuştur.¹⁹⁰

Marsilya'daki Osmanlı Başkonsolosu Mavroyeni Bey, buradaki Ermeni faaliyetleriyle ilgili düzenli bilgiler vermiştir.¹⁹¹ Bilindiği gibi, 1896 yılında Osmanlı Bankası'nı işgal eden Ermeni eylemciler, Banka Müdürü ve Rus Büyükelçiliğinin devreye girmesi ile Türkiye'den serbestçe çıkmalarını garanti etmişlerdir.¹⁹²

Osmanlı Devleti, Fransa'ya göç eden Ermenilerin kimler olduğunu, hangi yollarla Fransa'ya gittiklerini öğrenmeye çalışmış aynı zamanda yabancı ülkelere girmek için bu Ermenilere gidiş, gelişlerinde yardımcı olanların kimler olduğu öğrenilerek öğrenildikten sonra, gerekli tedbirleri almayı da düşünmüştür.¹⁹³ Nitekim Osmanlı Devletinin bu konudaki baskıları sonucu Fransız hükümeti tarafından Marsilya'ya gelen Ermenilerden üçü, yasal belgelere sahip olmadıklarından tutuklanmışlardır.¹⁹⁴ Yine 1894 yılında meydana gelen Sason Olaylarıyla ilgili olarak Fransa Meclisi'nde yapılan konuşmalar üzerine, Paris Büyükelçiliği, Fransa hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuş, Paris gazetelerinden *Liberte*, *La Patri*, *Le Deba*, *Le Goliva*, *Le Gigora* ile *Ajans Havass*'ta tekzipler yayınlatmıştır.¹⁹⁵ Bu arada Fransa Hükümeti nezdinde faaliyetlerine devam eden Ermeniler, biri Amerika'dan, diğeri Hindistan'dan iki Ermeni Başpiskoposu getirerek Fransa Cumhurbaşkanı ve Dışişleri Bakanı ile görüştürmüşlerdir. Bunun üzerine Paris Büyükelçisi Münir Bey,

¹⁸⁹ a.g.e.,I,s.205

¹⁹⁰ a.g.e.,I,s.18

¹⁹¹ a.g.e.,I,s.25

¹⁹² Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 164-165

¹⁹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C.I, s.92

¹⁹⁴ a.g.e.,I,s.92

¹⁹⁵ a.g.e.,I,s.153

söz konusu olaydan duyduğu üzüntüsünü adı geçenlere iletmiş, onlar da verdikleri cevapta; din adamlarını Ermeni meselesiyle ilgilenen etkili bazı milletvekillerinin baskıları nedeniyle kabul ettiklerini belirtmişlerdir.¹⁹⁶

2.3. FRANSA’NIN ERMENİLER LEHİNE OSMANLI DEVLETİNE MÜDAHALELERİ

Fransa’nın Ermeniler lehine yaptığı müdahalelerde özellikle meydana gelen olaylarla ilgili yalan yanlış bilgiler yöredeki misyonerler veya Ermeniler tarafından konsolos yardımcısına veya konsolosa gönderilmiş, konsoloslar bu kaynaklardan aldıkları bilgileri İstanbul’daki Büyükelçiliğe, Büyükelçilik de olayla ilgili bilgileri bağlı olduğu Dışişleri Bakanı’na iletilmiştir. Böylece haber bütün Avrupa basınına ve bu işle uğraşanlara ulaştırılmış oluyordu.¹⁹⁷

Anadolu vilayetlerinde bulunan Fransız konsolosları Büyükelçiliğe asılsız telgraflar çekip, duydukları her şeyi gerçekmiş gibi anlatarak ortamın gerginleşmesine yol açmışlardır. Bu telgrafları alan İstanbul’daki büyükelçi de Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuş, adeta bir baskı uygulamıştır.

Fransa, Osmanlı mahkemelerinin verdiği kararlara da saygı duymamış, adli müdahalelerde bulunmuştur. Fransa’nın Anadolu’da görevli konsolosları Ermeniler lehine her türlü müdahalede bulunarak Osmanlı Devleti’ni idarî açıdan güç durumda bırakmışlar, içişlerine müdahale etmişlerdir. Kendi mezheplerinden olanları himaye hususunda son derece titiz davranmışlar, sorgulanmak istenen kişileri korumuşlar, büyükelçilik harekete geçerek Babiâli nezdinde, bu girişimden vazgeçilmesi için müracaatlarda bulunmuş, Babiâli de bu tür başvurular karşısında girişimlerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bazı durumlarda büyükelçilik tutuklu kişilerin bile serbest bırakılmasını talep edebilmiştir.

Fransa’nın bu müdahalelerini ve olayları çarpıtarak aktarmasını aşağıda belirtilen birçok olayda açıkça görmek mümkündür. Bu çerçevede 1895 yılında Haçin dolaylarında şiddetli karışıklıklar çıktığının haber alındığına ilişkin Sumaripa imzasıyla Fransa Büyükelçiliği’nden gelen telgraf üzerine durum araştırılmış, bölgede asayişin yerinde olduğu, Mersin Fransız Konsolosu Sumaripa’nın karışıklığa

¹⁹⁶ a.g.e.,I,s.154

¹⁹⁷ a.g.e.,I,s.159

sebeup olan davranışlarda bulunduğu bildirilmiştir.¹⁹⁸ Cizvit Ruhban Cemaati Başrahibi Andre'nin mahiyetinde bulunan tercümanlardan Artin Köylüyan'ın üzerinde adı geçen rahibin sakıncalı bir mektubunun çıkması üzerine tutuklanmış, ancak Fransa Büyükelçiliği tarafından durum protesto edilmiştir. İstanbul Fransız Büyükelçisi Cambon, Hariciye Nezareti nezdinde yaptığı girişimde, Yenice ve Rumkale'deki Fransisken rahiplerinin manastırlarıyla misyonerlerin oturdukları yerlerin korunmasından sorumlu askerler tarafından öldüröldüklerini ve Osmanlı Hükümeti'nden tazminat isteneceğini bildirmiştir. Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 30 Mayıs 1896 tarihli bir yazıda, Maraş'ta bulunan Halep Fransız Konsolos Vekili ile Katolik Piskoposunun olumsuz faaliyetleri nedeniyle görevlerinden alınması için durumun Ermeni Katolik Patrikliği'ne iletildiği bildirilmiştir. Bunun üzerine Ermeni Katolik Patrikliği verdiği cevapta; piskoposun güvenilir din adamlarından olduğunu ve görevden alınma kararından vazgeçilmesini istemiştir.¹⁹⁹ Yine, Halep Fransa Konsolos Vekili Zeytun'dan Maraş'a dönüşünde eylemleri sabit olan bir takım Ermenileri himaye etmiş, kışkırtmış, Maraş'a gelen Fransa Büyükelçiliği Askerî Ataşesi de açıkça Katolik Ermenileri himaye ve korumaya kalkışmıştır.²⁰⁰ Halep Fransa Konsolosluğu'nda memur iken geçici görevle Maraş'a gönderilen Barthelemy'in, Maraş'ta, Ermenileri kışkırtan ve tahrik eden davranışlarından dolayı, Halep Valiliği adı geçen kişinin görevden alınması için 18 Temmuz 1896'da Fransa Büyükelçiliği'ne tebligat yapmıştır. Fransa Büyükelçiliği, Barthelemy'i geri çağırmadığı gibi kısa bir süre sonra Maraş'a konsolos vekili olarak atamıştır. Osmanlı Devleti de bu memuriyeti onaylamamak için uzun süre direnmiş, onun görevden alınmasını istemiş, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği'den olumlu bir cevap gelmeyince Fransa Dışışleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin bütün çabalarına rağmen Fransa Barthelemy'i bu bölgeden almamış, adeta Ermenilere göz kırparak onları korumaya ve kışkırtmaya devam etmiştir.²⁰¹

Hiç şüphesiz Fransa'nın Ermeniler lehinde Osmanlı Devleti üzerindeki en büyük müdahalesi 1895-1897 yılları arasında Anadolu'da Ermeniler için ıslahat

¹⁹⁸ a.g.e.,I,s.164

¹⁹⁹ a.g.e.,I,s.109

²⁰⁰ Gürün, *a.g.e.*, s. 92

²⁰¹ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.28

yapılması konusunda olmuştur. Bilindiği gibi, 1895 Nisan ayında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri, İngiltere Hükümetinin teşebbüsüyle Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde, (Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Harput ve Diyarbakır'da) yapılacak ıslahatın esaslarını tespit çalışmalarına başladılar. Üzerinde anlaştıkları metni Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya elçilerine bildirip, onların da muvafakatini aldıktan sonra ıslahat projesini bir nota ile 11 Mayıs 1895 tarihinde Osmanlı Hükümetine sunmuşlardır. Üç büyük devletin Osmanlı Devleti nezdinde ıslahat konusundaki baskıları 1897 yılına kadar sürmüş, bu sırada Rumların Girit'te çıkardıkları isyan Avrupa'nın dikkatini bu yöne çekmiş ve Ermeni meselesi geçici olarak ikinci plana düşmüştür.²⁰²

Fransa yukarıda bahsedilen (Ermeniler için) ıslahat projesinde İngiltere ile ilişkilerinde ölçülü olmaya gayret etmesine rağmen İngiliz ve Rus Hükümetleri ile birlikte hareket ederek Osmanlı Devleti üzerinde sürekli baskı uygulamıştır. Bu baskılarda İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Cambon önemli rol oynamış, ıslahat konusunun peşini bırakmayan Fransa; 15 Aralık 1896 'da bu ıslahatın ırk ve mezhep gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasına uygulanması gerektiğini savunarak ıslahatı bütün Osmanlı Devleti'ne genişletmek istemiştir.²⁰³

Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik ıslahat konusundaki baskıları devam ederken, esas amaçları muhtar bir yönetime kavuşmak olan Ermeniler 30 Eylül 1895'te İstanbul'da olaylar çıkarmışlar, 1895 Aralık ayında da Zeytun'da isyan etmişlerdir. Zeytun İsyanı'nın elebaşları İngiliz Konsolosu himayesinde 13 Şubat'ta Zeytun'dan ayrılıp Mersin'e gelmişler, Mersin'deki Fransa Konsolosu'nun garantisi altında Marsilya'ya oradan da Paris'e gitmişlerdir. Böylece Ermeniler, Avrupa'nın dikkatini tekrar Osmanlı Devleti üzerine çekmeyi başarmışlardır. Nitekim bu olay üzerine Fransa Dışişleri Bakanı, Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi'ne verdiği notada olayların önlenmesi için derhal Ermeni işleri hakkında karar alınmasını istemiştir. Hatta Fransa, meydana gelen olaylar üzerine Akdeniz donanması tarafından her yıl gerçekleştirilen olağan manevrayı bir ay öne almıştır. Osmanlı'nın Paris Büyükelçisi bunun sebebini sormak için Dışişleri Bakanı ile görüşmüştür.

²⁰² Musa Şaşmaz, *Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)*, Yeni Türkiye, Yıl: 7, Sayı: 38 (Mart-Nisan 2001) s. 765-773

²⁰³ *Documents Diplomatiques Affaires Armeniennes Projets de Reformes Dans L'empire Ottoman 1893-1897*, Paris 1897, s.148

Dışışleri Bakanı verdiği cevapta; “Şurasını sizden saklayamam ki Hristiyanların katledilmekte olduğuna dair İstanbul’dan alınan telgraflar güven verici görünmüyor. Fransa Hükümeti Doğu’da çok eskiden beri itibarsız bir şekilde kabul ettiği politikadan dolayı diğer devletlerden geri kalmayacağı gibi, Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerindeki olaylar hakkında büyük devletlerce oluşturulan uyumu desteklemektedir” demiştir.²⁰⁴

Fransa, bundan sonra da Ermeniler lehindeki müdahalelerine devam etmiştir. Nitekim 3 Kasım 1900 tarihinde Antep’te bulunan Fransisken Manastırı’nda ele geçirilen mühür ve belgelerle ilgili olarak manastırda görevli olan Peder Sanbeto sorgulanmak istenmiş, Fransa’nın Halep Konsolosu buna engel olmuştur.²⁰⁵ Ermenilerin Van Komitesi reisi olup, yakalandıktan sonra yargılanıp idama mahkum edilen Varteks’in cezasının hafifletilmesi yolunda Fransa Dışışleri Bakanı Delcasse, 1904 yılında girişimlerde bulunmuş ve Osmanlı Devleti’nin adlî işlerine müdahale etmiştir.²⁰⁶

Fransız-Ermeni ilişkilerinin ne derece ileri boyutlara ulaştığını, Ermenilere yapılan sözde zulümleri belirten “Musa Dağı’nda 40 Gün” adlı, Verfel adındaki bir Yahudi tarafından yazılan ve daha sonra “Musa Dağı Olayı” adıyla sinemaya aktarılan senaryolar dahil göstermektedir.

Aynı olay Genelkurmay ATASE Başkanlığı’nın arşiv belgelerine aşağıdaki şekilde cereyan etmiştir: “Antakya ilçesinden uzaklaştırılan Ermeniler Süveydiye’nin kuzeyine, Musa Dağı’nda toplanarak direnmeye karar vermiş ve bu Ermeniler Musa Dağı’nda silahlı çarpışmaya devam ederken, Fransız Victor Hugo ve IV. Henri savaş gemileri Kabaklı ve civarındaki birlik ve köyleri bombardımana tabi tutarak sekiz kişinin şehit olmasına sebep olmuşlardır. Bu Ermeniler aynı gece Fransız gemileriyle bölgeden uzaklaşmıştır.”²⁰⁷

²⁰⁴ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.41-42

²⁰⁵ Bildirici, *a.g.e.*, s.101-102

²⁰⁶ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.38-39

²⁰⁷ Genelkurmay ATASE Arşiv Belgeleri, *a.g.e.*, K.13, D.63, F.16

3. DÜNYA SAVAŞINDA FRANSIZ - ERMENİ İŞBİRLİĞİ

Fransa'daki Ermeni faaliyetleri 1912 ve 1913 yıllarında iyice artmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Fransa'daki Ermeniler, Ermeni Gönüllü Komitesi adlı bir örgüt kurmuşlardır. Bu örgüt, 1914 yılı sonlarında Fransa'da yaşayan Ermeni gençlerini Fransız ordusuna gönüllü yazmaya başlamıştır. Bu dönemde Ermeniler, Fransa'ya müracaat ederek, Fransız çıkarlarına hizmet etmek için gerekeni yapmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Paris'teki Ermeni Komitesi Başkanı Arşop Çobanyan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye bir mektup göndererek Fransa'yı Çukurova bölgesine davet etmiştir. Ayrıca, Sofya'daki İngiliz Büyükelçisi'ne müracaat eden Ermeni Komitelerinin temsilcisi Vartanyan; İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Çukurova'yı işgale, Adana veya İskenderun Körfezi'ne çıkarma yapmaya karar vermeleri halinde bölgenin kurtarılmasına katılmak için 20.000 Ermeni'nin hazır olduğunu bildirmiştir.²⁰⁸

I. Dünya Savaşı devam ederken Fransa Çukurova bölgesinin kendisine bırakılması konusunda İngiltere ile anlaşmıştır. İngiltere ve Fransa arasında imzalanan gizli Sykes-Picot Antlaşması'na göre; İngiltere Fransa'ya Musul petrollerini, Çukurova'yı bırakıyor, Fransa'da Filistin'i İngilizlere terk ediyordu.

Bu antlaşmaya katılan Ermeni delegesi Bogos Nubar, Fransız ordusunun emir ve komutasında Ermeni gönüllü askerlerinden oluşacak olan Doğu Lejyonu'nun kurulmasını, buna karşılık Fransa da Ermeni gönüllülerin Avrupa cephesinde çarpışmamasını, müttefikler galip gelince Çukurova'da Ermenilerin bağımsızlığını tanıyacağını kabul etmiştir. Bu antlaşma üzerine Kahire'deki Ermeni gönüllülerini eğitmek üzere Albay Romieu komutasındaki Fransız heyeti Kasım 1916'da Kahire'ye gitmiş, ayrıca üçbin Ermeni gönüllü Kıbrıs'ta askerî eğitim görmüştür.²⁰⁹

Ermeniler lehine uzun yıllar Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı oluşturan ve onların hamiliğini yürüten Fransa; I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi üzerine işgallere başlamıştır. Fransa bu işgal politikasında Ermenileri kendi menfaatleri için kullanma yoluna gitmiştir.

²⁰⁸ Gürbüz Evren, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, (Ankara: 2001), s. 96-97.

²⁰⁹ Özkan, *a.g.e.*, s. 53

Nitekim 11 Aralık 1918’de Fransız subayları idaresinde çoğu yerli Ermenilerden oluşan Fransız üniforması giymiş olan 400 kişilik bir müfreze Dört Yol’a girmiştir. 17 Aralık 1918’de 500 kişilik bir Fransız birliği Mersin’e, 21 Aralık 1918’de Fransa ve Ermeni askerleri Adana’ya girmiş ve 27 Aralık’ta Pozantı işgal edilmiştir.²¹⁰

Sykes-Picot gizli Antlaşması’nda Antep, Urfa, Maraş ve Musul bölgelerinin Fransızlara verilmesi öngörülmüş olmasına rağmen, savaşın Filistin, Irak ve Suriye cephesinde yükünü çeken İngiltere bu bölgeleri işgal etmiş, petrol bölgesi olan Musul’u Fransa’ya bırakmak istememiştir.²¹¹ Sonuçta, Musul bölgesini elde eden İngiltere 1919’da Fransa ile anlaşarak Urfa, Antep ve Maraş’ı boşaltarak Fransızlara terk etmiştir. İngilizlerin bölgeyi boşaltmasına paralel olarak daha önce işgal edilen Mersin ve Adana bölgesinin yanı sıra; Urfa, Antep ve Maraş da Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransızlar tarafından daha önce Mısır’da kurulmuş olan Doğu Lejyonu (Legion d’Orient) adlı Ermeni alayı başta olmak üzere, sayıları 10.000 civarında olan Ermeni Milis Kuvvetleri de Fransız kuvvetleri ile birlikte işgallere katılmıştır.²¹²

Fransa bu işgaller sırasında, özellikle Çukurova’da Ermeni politikası takip etmiştir. Bu politika, Ermenilere askerî harekette yer verilmesi, Suriye ve Çukurova’nın idarî yönden Ermenileştirilmesi şeklinde cereyan etmiştir.²¹³ Yöreyi işgal eden ve General Gouraud’ın emrinde bulunan altı Fransız taburundan üçü Ermenilerden meydana gelmiştir. Dünyanın her tarafından toplanan ve 5-6 bin Ermeni gönüllüden oluşan bir tabura Türkler “Ermeni İntikam Alayı” adını vermişlerdi. Fransızlar, yörenin işgalini bu üç Ermeni taburundan oluşan kuvvetle gerçekleştirmişlerdir.²¹⁴ Ayrıca Fransız Hükümeti 1918 yılı başlarından 1919 yılı sonuna kadar Çukurova yerine Ermenistan adını kullanmıştır. Bölgenin sorumlusu Georges Picot “Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri” unvanı ile görevlendirilmiştir. Fransa bölgenin idarî işlerinde geniş ölçüde Ermeni memur kullanma yoluna

²¹⁰ *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, Ankara 1966, s. 48

²¹¹ Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadele’de Güney Cephesi* (Maraş), Ankara 1990, s. 8

²¹² *Belgelerle Ermeni Sorunu*, T.C.Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1992, s. 410.

²¹³ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Ankara 1988, s. 180-181

²¹⁴ Kemal Çelik, *Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, İstanbul 1993, s. 55-56

görmüştür. Türk memurlar görevden alınarak özellikle polis, demiryolları ve posta hizmetlerine Ermeniler atanmıştır.²¹⁵

Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlayan Milli Mücadele hareketi ile Doğu'da Ermenilere Batı'da Yunanlılara karşı başarı kazanırken, bu bölgeler de Fransız ve Ermenilerin ortak işgalinden kurtarılmıştır. Böylece gerek Fransa'nın sömürgeci emellerine gerekse Ermenilerin devlet kurma çabalarına set çekilmiştir.²¹⁶ 20 Ekim 1921'de (Fransa ile) imzalanan Ankara Antlaşması ile Fransızlar bölgeyi tahliye başladıkları zaman, işgal müddetince Türk ve Müslüman halka uyguladıkları insanlık dışı işkence ve davranışlar nedeniyle Ermeni komiteciler bölgeyi terk etmeye başlamışlardır. Birçok Ermeni Mersin'den vapurlarla Halep'e giden trenlerle Türkiye'den ayrılarak yabancı ülkelere göç etmişlerdir.²¹⁷ Hiç şüphesiz gördükleri himaye ve yaptıkları işbirliği nedeniyle bu bölge Ermenilerinin yoğun olarak gittikleri ülkelerin başında Fransa gelmiştir. Nitekim yapılan göçler sonucu 1914'ten önce çok az Ermeni bulunan Fransa'da bu gün bu sayı 400 bin civarına ulaşmıştır. Ermenilerin Fransa'ya göç etmelerinin temelinde 19. yüzyıldan beri bu ülkenin Ermenilere verdiği destek ve işbirliğinin önemli rolü olmuştur. Sonuçta, Fransa Ermeni diasporasının ve propagandasının en etkili olduğu ülkelerden biri haline gelmiştir.

4. ATATÜRK'ÜN TÜRK-ERMENİ-FRANSIZ İLİŞKİLERİ HAKKINDAKİ TAMİM VE YAZILARI

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin aldığı yaraları saramadığını gören başta Fransa olmak üzere diğer büyük devletler, İstiklal peşinde koşan Ermenilere yardım ederek Tiflis'te Taşnak, İsviçre'de Hınçak teşkilatlarını kurmalarına ve silahlı mücadele başlatmalarına yardımcı olmuşlar, Osmanlı Devleti'nin Balkan Harbi'nden de mağlup çıkması ile bir taraftan Türkiye'yi aralarında paylaşma planları yapmışlar, diğer taraftan da Taşnak ve Hınçak

²¹⁵ Akyüz, *a.g.e.*, s. 181

²¹⁶ Çelik K., *A.G.E.*, s. 399

²¹⁷ Çelik K., *A.G.E.*, s. 407-411

teşkilatlarına her türlü silah ve para yardımıyla bulunmuşlardı. Fransa, İngiltere ve Rusya, Türkiye aleyhine başlattıkları çalışmaları ve 1. Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi tasfiye etme hareketlerini kendi kamuoylarına kabul ettirebilmek için kiliseleri de devreye sokarak büyük bir propagandaya girişmişlerdi. Bu amaçla kitaplar yayınlayan ve toplantılar düzenleyen ülkeler, "Müslüman Türkler, Hristiyan halklara zulmediyor, onları katlediyor. Hristiyan halkları kurtarmak için Türkiye'yi ve Türkleri cezalandırmamız gerekiyor. İşte bu maksatla Türklere karşı harp ediyoruz" temasını işlemişlerdi.²¹⁸

Atatürk, o dönemde bu gerçek dışı propagandaların öncülüğünü yapan Fransız George Clemenceau'ya şu çarpıcı sözlerle yanıt vermişti:

*"Milletimiz aleyhinde söylenenler bütünüyle iftiradır. Milletimizin zalim olduğu iddiası baştanbaşa yalandır. Hiçbir millet, milletimizden daha çok yabancı unsurların inanç ve adetlerine riayet etmemiştir. Hatta denilebilir ki, başka dinlere mensup olanların dinine ve milliyetine riayetkâr olan yegâne millet bizim milletimizdir."*²¹⁹

Fatih, İstanbul'da bulduğu dini ve milli teşkilatı olduğu gibi bıraktı. Rum Patriği, Bulgar Eksarhı ve Ermeni Katagikosu gibi Hristiyan din reisleri imtiyaza sahip oldu. Kendilerine her türlü serbestlik verildi. İstanbul'un fethinden beri, Müslüman olmayanların mazhar bulundukları bu geniş imtiyazlar milletimizin dinen ve siyaseten dünyanın en büyük müsaadekar ve civanmert bir millet olduğunu ispat eden en büyük delilidir."

Atatürk'ün Büyük Nutuk'taki söylevleri haricinde özellikle Ermeni – Fransız ilişkileri hakkında;

- a) Ermeni Patriği Zaven Efendinin Yazısı,
- b) Ayıntap, Maraş, Urfa'nın Fransızlar tarafından işgali üzerine yayınlanan protesto,
- c) Adana, Urfa, Maraş'ta savaşın durdurulması için Fransız Komiseri ile yapılan anlaşma,

²¹⁸ Bildirici, a.g.e., s.32

²¹⁹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s.81

d) Ermeniler ve Fransızlar tarafından sebebiyet verilmedikçe silahlı tecavüzde bulunulmamasına dair talimat,

e) Fransızların vaadi üzerine silahlı tecavüzde bulunulmaması,

f) Cenup Cephesi Harekatı,

g) Maraş'taki Fransız ve Ermeni zulümleri,

h) Trakya, Kilikya ve Salihli cepheleri,

i) Maraşlılara yapılan zulüm,

konusundaki yazışmalar, Türk-Fransız-Ermeni ilişkilerine ışık tutması ve gerçeklere biraz daha ulaşmak anlamında önemli olduğu görülecektir. Bu belgeler;

a) ERMENİ PATRİKİ ZAVEN EFENDİNİN YAZISI HAKKINDA²²⁰

(21. X. 1919)

Basına verilen tebliğ

Ermeni Patriki Zaven Efendi ahiren Neologos gazetesinde münteşir bir mektubunda birçok Ermeni ailelerin harekatı milliyei ahireden mütevehhışen Erzincan, Erzurum, Samsun ve İzmit, Adapazarı gibi Anadolu havalisinden muhaceret etmekte olduklarını dermeyen ve bu suretle milletin sırf hukuku milliyesini müdafaa emeliyle vücuda getirdiği vahdeti bir Ermeni veya anasırı gayri Müslime aleyhdarlığıyla şaibedar etmek istiyor. Bunun için hakikatı bir kerre daha berveçhi ati tavzihe mecburiyet görülmüştür:

Evvela: Erzincan ve Erzurum havalisinden hicret eden hiçbir Ermeni ailesi yoktur.

Saniyen: İzmit, Adapazarı ve Samsun havalisinde olduğu gibi bilcümle Anadolu' da asayiş ve beynelanasır hüsnü amizeş lehülhamd her zamankinden pek ziyade bariz ve şayanı teşekkür bir derecededir. Hatta: Haymana vesair mahaller rüesayı ruhaniyesi ve Amasya ve Tokat vesair livaların ahali hristiyanıyesi tarafından harekâtı milliyenin tamamen mürevvici bulundukları telgrafla Dâhiliye Nezaretine ve ecnebi Mümessillere bildirilmiştir.

²²⁰ a.g.e.,s..108

Salisen: Hilafı hakikat olarak Anadolu harekâtı milliyesini Bolşevizm diye ilan eden ve memleketini daima İttihadcı hareketiyle şurişi mütemedi içinde görmek ve göstermek isteyen Ferit Paşa kabinesinin beyanatından ürkerek ihtimal birkaç zengin aile kendilerince emin gördükleri tarafa nakli hane eylemiş ise bu mütarekeden beri Adana ve havalisinde ve müstakil Ermenistan'daki ekseriyeti temin için Ermeni komiteleri ile bizzat patrikhanenin teşvikatına kapılan ailelerdir.

Rabian: Anadolu'da asayiş umumî beynelanasır vifak ve muhadenetin ne kadar emin ve mucibi memnuniyet olduğunu ahiren Anadolu'yu baştan başa dolaşmış olan General Harbord'un tahtı riyasetinde Amerika Heyeti tahkikiyesi ile Fransız Mümessili Binbaşı Labonne ve keza Amerikalı Mr.Brown ve Harbiye Nezaretinde Fransız irtibat zabıtı Yüzbaşı Leatle ve Fransız fevkalade komiserliği maiyetinde Meur ve Sivas jandarma mıntika Müfettişi Binbaşı Brunot'nun raporları tasdik ve ispat eyleyeceği cihetle Patrik Vekili Zaven Efendinin Neologos gazetesinde ne maksatla neşrettiği malumunuz bulunan mektubun muhteviyatına lüzumundan fazla atfı ehemmiyet etmeği zait görürüz.²²¹

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
Heyeti Temsilcisi namına
Mustafa Kemal

İrade-i Milliye: 27 Ekim 1919; İleri: 22 Ekim 1919

***b) AYINTAP, MARAŞ, URFANIN FRANSIZLAR TARAFINDAN İŞGALİ
ÜZERİNE YAYINLANAN PROTESTO
(16. XI. 1919)***

Protestoname

İngilizler tarafından mütarekename âhkamına mugayir olarak işgal edilmişken ahiren tahliye olunan Ayıntap, Maraş ve Urfayı bu kere de Fransızlar işgal etti. Bundan anlaşıldığına göre Düveli İtilâfiye milletimizi vatanımızın en güzel parçalarından mahrum bırakmak hakkındaki mütekabil tasminat ve tasavvurattan bir

²²¹ a.g.e.,s..108-109

türlü sarfinazar edemiyorlar. Sulh Konferansının mukarreratına intizar etmeksizin sureti zahirede muvakkat ve ihtiyati bir işgaldır, diyerek projelerini tatbik ediyorlar. Osmanlı Devleti'nin yedi asırlık şaşalı bir hayatı tarihiyeye ve seri ve kuvvetli bir inkişafı teceddüdün bütün esbab ve anasırına malik olduğunu nazarı dikkate almak istemiyorlar. Vatanımızın uzviyetinden koparılacak parçalarla beyinlerinde tevzini menafie çalışıyorlar. Düveli İtilâfiyenin hareket ve tatbikatı vakıası gayrı insani olduktan başka adaleti tabiyeyi ve sulh kongresinde kemali azamet ve haşmetle ilan edilmiş olan esasatı ve Türkiye'ye bütün cihan muvacihesinde Wilson prensiplerinin on ikinci maddesiyle edilen vaadleri pamâl etmektedir. Türkiye'nin taksimine yol bulmak emeliyle Yunanlılara işgal ettirilen Aydın vilayetindeki kıtal, tazyik ve imha fecaatlarının şimdide Ermenileri alet eden Fransızların işgal ettiği Adana vilayetinde, Maraş, Urfa ve Ayıntap'ta aynen iken bütün bu siyasi haksızlıklara bir zamime teşkil ediyor. Düveli İtilâfiyenin bugüne kadar yapmış ve yapmakta olduğu muamelâtı hakşikenaneyi kemali şiddetle protesto eder ve onların memleketimiz ve milletimiz için daha insani ve daha adaletkâr hissiyane arzularıyla avdet etmelerini temenni ederiz. Milletimiz katı ve taksimi uzvuna ve zilleti esarete razı olmaktansa bütün kuvayı maddiye ve maneviyesiyle mevcudiyet ve hukuku meşruasını müdafaada azimkârane devam ve sebat edecektir. Bu meşru ve ulvi kararda milletimizin bütün manasiyle müttehid olduğundan Düveli İtilâfiyeyi haberdar etmek isteriz. Bu hususta milletimizin yükselen sadayı meşruunu duymak istemiyerek tutulan tarikı gayrı insanide devamın verebileceği netice pek elim olabilir. Ve bu halin yalnız birkaç memlekete değil, belki iki büyük cihana sirayetinden korkulur. Bittabi böyle bir felâketi azimenin hamule mesuliyeti Cenabı hakkın ve âlemi insaniyetin huzurunda İtilaf Devletleri'ne aid kalır. Bu sözlerimizle hukuku mevcudiyetini müdafaadan başka bir gaye takib etmeyen milletimizin amâli müttehidesine tercüman oluyoruz. Meşru feryadımızın bütün haksızlıklara rıza göstermiyeceklerine emin bulunduğumuz Avrupa ve Amerika milletlerine sima edilmesini isteriz.²²²

Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti

Heyeti Temsiliyesi namına

Mustafa Kemal

İradei Milliye: 17 Kasım 1919

²²² a.g.e., s.124-125

**c) ADANA, URFA, MARAŞTA SAVAŞIN DURDURULMASI İÇİN FRANSIZ
KOMİSERİ İLE YAPILAN ANLAŞMA**

(1. XII. 1919)

15. K. Kumandanlığına verilen malûmat.

Sivas: 1.12.1335

Zata mahsustur.

15. Kolordu Kumandanı

Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine

Paris sulh konferansına gitmek üzere Suriye'den hareket eden ve âmâl ve metalibi milliyemiz hakkında yakından malûmat hasıl etmek ve Hey'eti Temsiliye ile müdavelei efkâr eylemek üzere Sivas'a uğrayan Suriye ve Ermenistan Fransız Fevkalâde komiseri F.G.Picot ile vaki olan mülâkatı hususiyede milletin âmâl ve metalibi kat'iyesinin Sivas kongresi beyannamesinde münderic olduğu izah edilerek Kilikya, Urfa, Maraş ve Ayıntab'ın mütarekename hilâfına işgal ve buralarda Ermeniler tarafından ika edilmekte olan mezalim Fransızların Hükümeti Osmaniye memurlarına reva gördükleri muhakkırane tarzı muamele şedit protesto olunmuş ve bu haksız işgallerin bertaraf edilmesini milletin kat'iyen talep eylediği ve bu maksad uğrunda bütün kuvayı maddiye ve maneviyesini sarfetmeye azmeylemiş olduğu bildirilmiştir. Mumaileyh cevaben: Daha hareketinden evel Ermeni kıtaatının yeni işgal olunan mahallerden çekilmesini emreylediğini Fransızların Devleti Aliyenin istiklalini tanıdıklarını ve bunun teminini arzu eylediklerini Adana'da menafi iktisadiye teminine mukabil Maraş, Ayıntap, Urfa havalisi ile beraber Kilikya'nın da Fransızlar tarafından tahliye edilmesinin ve bu babda Sulh Konferansında diğer devletler işgallerinin ref'ine çalışmalarının muhtemel bulunduğunu sırf mütalâatı şahsiyesi olmak ve bir kaydı mahremane tahtında bulunmak şartile dermeyen eyledi. Ve bizden Adana'da ve Urfa, Maraş, Ayıntap'ta teşkilâtı milliyemize kemâken devam etmekle beraber Fransızlar aleyhine müsellâhan bir isyan, bir kıyam çıkarılmamasını rica etti. Biz de buna mukabil kendileri ve Ermeniler tarafından sebebiyet verilmedikçe ahaliî islâmiyenin müsellâhan tecavüzatta bulunmamaları esbabına tevessül eyleyeceğimizi ve fakat sebebiyet verdikleri halde mes'uliyetin

kendilerine raci olacağını söyledik. Tafsilâtı maruzanın son derece mahrem tutulması pek mühimdir. Mülakatı mezkûreden hasıl eylediğimiz kanaate nazaran Fransızlar Şarkta Türkiye lehinde harekette kendilerini menfaatkâr görmektedirler. Picot'un teması da sırf nukatı nazarı milli hakkında kat'î malûmat ile Paris'e gitmek maksadına matuftur. Binaenaleyh menatıkı meşgulede eskisinden daha germi ile teşkilâtı milliyemizin taazzuv ve teşmiline gayret edilmek ve fakat iş'arı ahire kadar müsellâhan hiç bir tecavüze meydan verilmemek lâzımdır. Umuru dahiliyemize jandarma ve polisle müdahale gibi mütareke ahkâmına mugayir harekâtlarının hem hükümet ve hem da ahali tarafından usulü dairesinde şediden protesto edilmek suretile bir intizar ve hazırlık vaziyetinde bulunmak maksadı siyasimize bugün için en muvakkıf düşecektir.²²³

Heyeti Temsiliye namına

Mustafa Kemal

3. Kolordu Kumandanı

Selâhattin

K.K.: s. 399

***d) ERMENİLER VE FRANSIZLAR TARAFINDAN SEBEBİYET
VERİLMEDİKÇE SİLAHLI TECAVÜZDE BULUNULMAMASINA DAİR
TALİMAT***

(8.XII.1919)

Urfa Müftüsüne çekilen telgraf

Urfa Müftüsü Faziletli Efendi Hazretlerine

C. 1. 12.35

Sivas 8.12.35

Eşraf ve muteberranın imzalarını havi telgrafname mutalaa olundu.

Urfalıların salabeti diniyeleri, makamı akdesi hilafete layezal merbutiyeleri ve vatani mübarek uğrunda her fedakarlığı göze alacak hamiyetkarlıkları tarihen müsellemdir. Mutasarraflığa da vaki olan tebligatımız veçhile vatanımızı bigayrihak işgal eylemiş olan Fransızların vaziyetleri muvakkat olup davamızın hak olması cihetle cenabı

²²³ a.g.e.,s.130-131

hafızı hakikinin inayeti rabbanisile oralarının tamamen tahliye olunacağına itimadı kavimiz vardır. Bu babda teşebbüsâtı müessirei siyasiyede bulunulmuştur. Binaenaleyh Ermeniler veya Fransızlar tarafından sebebiyet verilmedikçe tarafınızdan müsellahtan tecavüzatta bulunulmamasını tavsiye eder ve fakat mukadderatı vatanın mabehilistina olan vahdeti milliyeyi tarsin ve teşkilatı milliyenizi tevsî ve takviye etmeye son derece ikdam olunmasını selameti din ve namus namına talep eyleriz. İcap ederse zamanında icap edenlere talimatı mahsusla verilecektir.²²⁴

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Heyeti Temsilîyesi namına

Mustafa Kemal

Harp Tarihi Dairesi Arşivi: A/1, D/6, F/83

e) FRANSIZLARIN VADİ ÜZERİNE SİLAHLI TECAVÜZDE

BULUNULMAMASI HAKKINDA

(15.XII.1919)

Urfa Mutasarrıfına gönderilen talimat

Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza Beye

C.13.12.35

Sivas 15.12.35

Kılû kaalere asla ehemmiyet verilmediğine emin ve mutmain olunuz. Gayemiz her Müslüman gibi istihlası vatandır. Hamiyeti vataniye ve diniyenizden şüphemiz yoktur. Hükümeti Osmaniye'nin şeref ve haysiyetini munafazaya ihtimam buyurunuz. Mütarekeye, hukuku beyneldüvele mugayir en ufak bir hareketi bile protesto etmekten çekinmeyiniz. Teşkilatı milliyenin takviyesine ihtimam buyurunuz. Fransızlar ahali müslimeye asla zulüm ve itisaf yapmayacaklarına, hükümeti Osmaniye memurlarının hukukuna tecavüz eylemeyeceklerine, Ermeni çetelerini işgal mıntikalarından geri çekeceklerine dair vaad vermiş olduklarından ahali Müslime ve teşkilatı millîye canibinden müsellahtan bir tecavüz vaki olmamalıdır. Fakat Fransız veya Ermeniler sebebiyet verirse her türlü mukabele meşru ve vatanidir. Bunu ahaliye, ora Heyeti Merkeziyesine böylece ifham

²²⁴ a.g.e.,s.132-133

buyurursunuz. İnşallah kariben oralarının tahliye edilmiş olduğunu ve mütarekename hilafına vaki haksızlığın tamirini idrakle mübahi olacağız.²²⁵

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Heyeti Temsiliyesi namına

Mustafa Kemal

Harp Tarihi Dairesi Arşivi: A/1, D/6, F/106

f) CENUP CEPHESİ HAREKÂTI

(24. I. 1920)

Umum Kuvay-ı Milliye Kumandanlığının

Kumandanlara tamimi.

“Umum Kuvayı Milliye Kumandanlığı: 68

24.1.1920

Tamim

1- Son alınan malûmata nazaran düşmanın Adanada (1170), Toprakkale-İslahiye şimendifer hattı üzerinde (200), Katma’da (2300), Kilis’te (600), Antep’te (1200), Maraş’ta (1200) kadar Fransız müstemleke ve Ermeni askeri olmak üzere işgal kuvvetleri bulunduğu anlaşılmıştır. Buna mukabil Arap hükümetinin bir fırkası olup bu fırka kısmı küllisi ile Halep ve Müslimiyede ve ileri kıtaatiyle Halep-İskenderun arasındadır. Halep vilayetinin hükümeti Arabiyeyi teşkil eden kımında bir teşkilâtı milliye vücuda getirilmiş ve bu teşkilâtı milliye her ne suretle olursa olsun camiai Osmaniyeden ayrılmamağa azmetmiştir. Bunların bizimle hareket edecekleri zannolunarak kendilerine bir talimat gönderilmiştir. Fırka kumandanları Kaymakam Emin Bey namında bir zat olup Halep Polis müdürü Ekânıharp Kaymakamı Şakir Nimet Beyle beraber Halep teşkilâtına merbutturlar. Kendilerine seri bir irtibat tesis edebilmek için bir şifre gönderilmiş ve raporlarını bu şifre ile şifre kabul eden en yakın Türk telgraf merkezine göndermeleri bildirilmiştir. Ona göre icap edenlere tebligatta bulunulması.

2- Fransızların gayri kabili tahammül tecavüzlerine Maraş ve Pazarcık ahalisinin mukavemet etmesi üzerine 21 Kânunusani 1336 da şiddetli bir müsademe başlamış ve el’an devam etmekte bulunmuştur. Bu müsademede fevkalâde fedakârlık ibraz eden vatandaşlarımız pek çok muvaffakiyetler kazanmışlardır. Fransız işgal

²²⁵ a.g.e.,s.137

mıntıkasının sair mahallerinde vatandaşlarımızın pek çok tecavüze uğradıkları anlaşılmaktadır.²²⁶

a) Gerek vaziyeti umumiyei hariciye ve gerekse Adana ve bunun şarkındaki işgal mıntıkası ahval ve vaziyeti pek yakın bir zamanda meşru olan hukukumuzun istirdadı maksadiyle bir hareketi milliye icap ettireceği tahmin olunmaktadır. Böyle bir vaziyette berveçhiâtı hareket olunacaktır.

b) Halep milli kuvvetleri İskenderun, Lâzkiye, Dört Yol ve Humus istikametlerini temin ettikten sonra üç kuvvetli müfreze teşkil ederek birincisi Ceyhan, ikincisi Islahiye, üçüncüsü Antep istikametinde hareket edecektir.

3- Her iki tarafın müfrezeleri hareket mıntıklarına girer girmez iki kuvvet arasında ve muvasalasından mahrum kalacak olan Fransız kuvvetlerinin mukavemet edemeyecekleri tahmin olduğundan müsademedi evvel milli kumandanların en yakın Fransız kumandanlarına âtideki mealde bir nota vermeleri münasip olur.

“Ekseriyeti Türklerle meskûn mukaddes vatanımızı birer bahane ile parçalamak ve ilhak etmek ve hür olan Türk milletini esir etmekte el’ân azmetmiş bulunduğunuzu görmekteyiz. Artık bu hale tahammülümüz kalmamıştır. Akaidi diniye ve âmalı milliyemize merbut olan bizler mahiyeti meçhul olmayan her nevi tecavüzlerinize nihayet vermek için bütün mevcudumuzla azmettik. Kuvvetlerimiz tahmininizden pek fazladır. Beyhude yere sefki demadan sarfınazar ederek milletlerinizin vuku bulacak haklı ithamatından kurtulmak için kırk sekiz saate kadar silah ve cephanelerinizi badetteslim memleketinize avdet ettiğiniz takdirde hakkınızda hürmette kusur edilmeyeceği ve aksi takdirde hakkı meşruumuzun istihsali maksadiyle hiç bir fedakârlıktan çekinmeyeceğimizi tebliğ ve cevabınıza intizar ederiz.”

4- Kolorduların işbu talimata ve evvelce verilen plâna nazaran milli kuvvetleri hemen teşkil ve harekete hazır bulundurmaları lâzımdır. Bununla beraber Maraşta başlamış olan müsademenin tamamiyle lehimize neticelenmesi fevkalâde mühim olduğundan şimdilik üçüncü kolordunun Maraş her hususta muavenet etmesini rica ve sair kolorduların da evvelce tahsis kılınan mıntıklarında seri ve müsellâh bir teşkilât vücuda getirilmesi için şimdiden oralardaki teşkilâtın himayesi

²²⁶ a.g.e.,s..169

maksadiyle mıntıkasına milli müfrezeler izam etmelerini ve bu hususta son derece himmet buryurulması bilhassa rica olunur.²²⁷

Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti
Heyeti Temsiliyesi namına
Mustafa Kemal
Garbi Anadolu Umum Kuvayı Milliye Kumandanı
Ali Fuat
A.F. Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları: s. 289

g) MARAŞTAKİ FRANSIZ VE ERMENİ ZULÜMLERİ
(29.I.1920)

Sivas Heyeti Merkeziyesine gönderilen ek şifre

Sivas Heyeti Merkeziyesine

25/1/36 şifreye zeyildir.

Maraşta Fransız ve Ermeniler tarafından Müslümanların katliamı insanlığı tedhiş edecek surette devam ediyor. Her tarafta derhal mitingler yapılarak Hükümeti Merkeziye ve Ecnebi Mümessillerine bu mezalime bir nihayet verilmesi için müracaat olunması ve bilfiil müdafaa ile meşgul olan felaketzede Maraş'lı dindaşlarımızın yapılan teşebbüsattan doğrudan doğruya haberdar edilmesi ehemmiyetle rica olunur. 29/1/36²²⁸

Heyeti Temsiliye Namına

Mustafa Kemal

T.İ.T.E. Arşivi: 10/2711

²²⁷ a.g.e.,s.169-170-171

²²⁸ a.g.e.,s.174

h) TRAKYA, KİLİKYA VE SALİHLİ CEPHELERİ

(30.I.1920)

3.K. Kumandanlığı elile Sivas Heyeti Merkeziyesine
gönderilen istihbarat.

3 K

Sivas

İstihbarat

31/1/336

662

Müdafaai Hukuk Cemiyeti Sivas Heyeti Merkeziyesi Risayetine

1. Yunanlılar Trakya demiryolunu halis İngilizlere teslim eylemekte ve kıtaatını Hadımköy ile Burgaz, Çorlu'da toplamaktadırlar. Bu hareket esbabı henüz anlaşılammış ise de Yunan efradının terhis talep eyledikleri ve İzmir'in Yunan mezarı olduğunu söyledikleri ve bu vaziyette gayri memnun oldukları hakkında deveren eden şayiat ile alakadar zan olunmaktadır,
2. Bu günlerde Kilikya'da Fransızlarda telaş çoğaldığı ve mülhakat ve merkezde Ermenileri teslih etmekte oldukları ve hergün 8:10 Türkün Ermeniler tarafından gayip edildiği,
3. 18/19-1-336 gecesi Salihli ve 18/1/336 günü Soma Cephelerinde Milen hattını işgal için başlayan Yunan taarruzları ağır zayıat verdirerek tart ve def edildiği,
4. İskeçe'den çekilmekte olan iki Yunan alayının İzmir'e sevk edildiği müstehrebattandır.²²⁹

Heyeti Temsiliye Namına

Mustafa Kemal

T.İ.T.E. Arşivi: 10/2710

²²⁹ a.g.e.,s.177

i) MARAŞLILARA YAPILAN ZULÜM

(13.II.1920)

3.K.Kumandanlığı ve Sivas Müd.Huk
Cemiyetine gelen telgraf

1107

Sivas: 14/2/36

Müdafaai Hukuk Cemiyeti Sivas Heyeti Merkeziyesi Riyasetine

1- Maraştaki kardeşlerimizin hunu masumu henüz bir sureti faciada akıtılmakta devam ederken medeniyet maskesine gizlenen Fransızlar ve onlara pişva olan Ermeniler Urfa ve havalisinde ahali islamiye hakkında zalimane katliamlara başlamışlardır. Tarihi beşer sahifelerini lekedar edecek olan bu mezalime serian bir nihayet verilmesi, bir sureti hainanede gasbedilen sevgili memleketlerimizden işgalin ref'i için büyük mitingler icrasiyle alakadar makamı Osmaniyeye ve Dersaadette bitaraf hükumat sefirlerine ve mütelifin mümessillerine, sulh konferansına telgrafla müracaatı mütevaliyede bulunulması ehemmiyetle rica olunur.²³⁰

Heyeti Temsiliye namına
Mustafa Kemal

Aslına mutabıktır
Mülazım evvel...
Mehmet...

T.İ.T.E. Arşivi 10/2723

Yine, Atatürk'ün Büyük Nutuk'unda da Fransızların Ermenileri silahlandığına ait bölümler vardır:

Rauf Bey'in bir başka yazısına verdiğimiz karşılığı da arz edeyim:

Şifre, 21.2.1920

Harbiye Nazırlığı Başyaveri Salih Bey'e,

Rauf Bey'e

İlgi: 20.2.1920 tarihli şifre:

.....

İtilaf Devletleri'nin, İstanbul'un Osmanlı egemenliğinde bırakılmasıyla ilgili görüşü ne kadar sevinçle karşılanmışsa İzmir ve Adana cephelerinde savaştan

²³⁰ a.g.e.,s.197-198

cayılması konusundaki istekleri de o kadar şaşkınlıkla karşılanmıştır. Harbiye Nazırı'na, İzmir ve Adana'nın da Osmanlılar'ın elinde kalması sağlanıncaya dek silahların bırakılamayacağı, Ermenilere karşı bizim tarafımızdan bir saldırının yapılmadığı, Fransızlarca silahlandırılan ve kışkırtılan Ermenilerle aramızda bazı olaylar çıkmışsa bunun sorumluluğunun Ermeni milliyetçilerine ve onları kışkırtanlara ait olacağı bildirilmiştir.

Hükümetin, Maraş ve Urfa'dan ileriye geçilmemesi yolundaki önerisine karşı, ulusa güven vermek ve Kuvay-ı Milliye'yi durdurabilmek için, Fransızların Adana'yı derhal boşaltmaya başlamaları istenmelidir. Aksi takdirde, Kuvay-ı Milliye'yi, ülkeyi kurtarma mücadelesinden alıkoymanın olanaklı olamayacağını, bu ateşin Halep ve Suriye'ye sıçramak üzere bulunduğunu; Fransızların, Adana ve dolaylarının boşaltılmasında ne kadar çabuk davranırlarsa o kadar kârlı çıkacaklarını kendilerine açıkça anlatmalıdır. Anadolu basınının kullandığı sert dilin hafifletilmesi, İtilaf Devletleri'nin zalimlik ve saldırılarına son vermeleriyle olanaklıdır. Bunca haksızlıklara, zalimliklere üstelik katliamlara karşı haykıran suçsuz bir ulusu susturmak zalimliğini bizden istemelidir. Aslında dünyanın her yerinde basın, bu türlü sıkı kayıtlardan kurtulmuş olup özgür ve serbesttir. Akbaş cephesinden bir kısmının İngilizlere geri verilmesi için hiçbir yardımda bulunmamanızı isterdik. Boş bir fişek kovanının bile İngilizlere geri verilmemesi daha yerinde olur, düşüncesindeyiz.

Hükümet, İtilaf Devletleri'ne karşı böyle sahte yaranma hareketlerinde bulunarak merhamet uyandırmayı başarabileceği ve ikiyüzlü davranışların, barış koşullarının değişmesini etkileyeceği sanısını besliyorsa kendilerinin gafletine acırız. Kısacası, barışımızın söz konusu olduğu şu çetin günlerde, Kuvay-ı Milliye'yi zayıf gösterecek her hareketin, ulusumuzun kaderi üzerinde uğursuz bir etki yapacağı kuşkusuz olduğundan Meclis'teki arkadaşlara düşen denetleme görevinin her türlü fedakârlığa katlanılarak yerine getirilmesini özellikle rica ederiz.²³¹

Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal

²³¹ Uras, a.g.e., s.521

Fransızlar'ın Ermenilerin zulüm ve saldırılarını Atatürk, yine Nutuk'da şöyle anlatmaktadır:²³²

“Güney bölgelerimizde, yabancı kuvvetler (Fransızlar) tarafından silahlandırılan Ermeniler, bu korumadan cesaret alarak, bulundukları yerlerdeki İslamlar'a saldırmaktaydılar. İntikam düşüncesiyle her tarafta acımasızca yok etme politikası izlemekte idiler.

Maraş'taki feci olay bu yüzden ortaya çıktı. Yabancı kuvvetlerle birleşen Ermeniler, top ve makineli tüfeklerle Maraş gibi eski bir İslam ülkesini yerle bir etmişlerdir. Binlerce zavallı ve suçsuz kadın ve çocuğu ezmişler, yok etmişlerdir. Tarihte benzeri görülmemiş olan bu cinayetlerin suçlusu Ermenilerdi. Müslümanlar ancak yaşam ve namuslarını korumak için karşı koymuş, kendilerini savunmuşlardır. 20 gün süren Maraş soykırımında, Müslümanlar'la birlikte şehirde kalan Amerikalılar'ın bu olay hakkında İstanbul'daki temsilciliklerine çektikleri telgraf, faciaya neden olanları tekzip edilemez bir şekilde ortaya koymakta idi. Adana'daki Müslümanlar, tepeden tırnağa kadar silahlanan Ermenilerin süngülerinin tehdidi altında, her an ölümle karşı karşıya bulunuyorlardı. Yaşam ve bağımsızlığını kazanmaktan başka bir şey istemeyen İslamlara karşı yapılan bu zulüm ve yok etme siyaseti bütün insanlık aleminin ilgisini ve insafını çekecek mahiyette iken, aksinin mevcut olmadığını kabul ve ondan vazgeçmesi teklifi nasıl ciddi bulunabilir idi?”

²³² Uras, a.g.e., s.709

III. BÖLÜM

ARŞİV BELGELERİNDE ERMENİLER

1. FRANSIZ ARŞİV BELGELERİNDE ERMENİ OLAYLARI

Ermeni olaylarıyla ilgili Fransız arşiv belgelerinden bir kısmının tam metinleri Türkçe'ye çevrilerek bu çalışmada kullanılmıştır.

BELGE NO: 1

(16 Nisan 1915)

Fransa'nın Petrograd Büyükelçisi'nden Fransa Dışişleri Bakanlığı'na / Amb. de France a Petrograd, a M.A.E²³³

Belgenin Çevirisi:

Büyükelçilik, Rus Hükümetinin Ermenistan'daki reformlar üzerine yayınladığı sarı kitap "Livre Orange"ın ikinci kısmının çevirisini ekte iletmekten onur duyar.

BELGE NO: 2

(22 Nisan 1915)

Patrik Kevork'un İtalya Kralı Viktor Emanuel'e yolladığı mektubun kopyasının Fransa Dışişleri Bakanlığı'na iletilmesi/Patriarche Kevork, a Sa Majeste V.Emmanul²³⁴

Belgenin Çevirisi:

İtalya Kralı Emanuel Victor Majesteleri

²³³ Hasan Dilan, *Les Evenements Armeniens Dans Les Documents Diplomatiques Français 1914-1918*, Ankara 2005, s.33

²³⁴ Dilan, a.g.e., s.85

Majeste, Türk Ermenistan'ındaki ermeni halkına sistematik olarak zulüm ve katliamların yeniden başladığı hakkında kaygılandırıcı haberler gerçeği yansıtmakta olup, soylu İtalyan halkının olduğu kadar Majestelerininde, yüksek insan sevgisi hislerine başvurmaya ve Türk fanatizminin gazabına terk edilmiş olan ve büyük zulme uğramış Hristiyan halkının korunması için Türkiye'de güçlü diplomatik temsilcilerin müdahalesinin gerekliliğinden, insanlık ve Hristiyan inancı adına, uzlaştırmanızı saygıyla rica ederim.

Tüm Ermenilerin Katoliko ve Yüce Patriği Kevork

BELGE NO: 3

(26 Nisan 1915)

Rusya'nın Paris Büyükelçisi'nden Fransa Dışişleri Bakanlığı'na/Amb.de Russie a Paris, a M.A.E²³⁵

Belgenin Çevirisi:

Ermeni Katolikosu, Asya Türkiye'sinde öldürülen Ermeniler için İtalya Kralı ve Birleşik Devletler Başkanı'ndan girişimde bulunmasını Rus Hükümeti'ne vermiş olduğu bilgide açıkladı. Washington ve Roma'daki Rus Büyükelçileri Katolikonun bu istemini destekleme sorumluluğunu yüklenmiş oldular.

Bay Sazanov diğer taraftan, Ermeni halkının üzerine Kürt ve Türk'lerin salıverildiği katliamlar üzerine ve Asya Türkiye'sinde hüküm süren anarşi üzerine verilmiş haberler aldığını, Rusya'nın Londra ve Paris'teki Büyükelçiliklerine telgrafla bildirmektedir.

Hükümet Kabinesi, Fransa, İngiltere ve Rusya Hükümetlerinin ortaklaşa hazırlayacakları bildirinin Babıali'ye iletilmesi ve nasıli bu belgelere sivil ve askeri memurlar bulaştırılmışsa, bütün Osmanlı Bakanlar Kurulu üyeleri Ermenilere karşı işkencelerin kişisel sorumluluğu üslendiği hakkında fikir veriyor. Suriye

²³⁵ Dilan, a.g.e., s.86

soykırımlarından hemen sonra 1960'ta, Avrupa tarafından kabul edilmiş misillemenin boyutları bu haberde hatırlanabilecektir.

Şayet, bu tavsiye bu iki kabinenin izniyle karşılaşıyorsa, Londra ve Paris'teki Rus Büyükelçilikleri haberin metni konusunda Sir Edward Grey ve Bay Delcasse ile uyuşurlar...

BELGE NO: 4

(8 Mayıs 1915)

Seon imzalı telgrafın Selanik'ten Fransa Dışişleri Bakanlığı'na çekilmesi/M. Seon, a M.A. E. ²³⁶

Belgenin Çevirisi:

İstanbul'dan gelen öğrencilerden öğrendiğim kadarıyla; Ermeniler Van'da ayaklanmışlar ve memurları ve Müslümanları öldürmüşler. 16 gün boyunca şehri kontrol etmişler ve Belediyenin bulunduğu hanı dinamitle yıkmışlardır. Bu olaylardan sonra, Erzurum'dan gelen takviye birlikler şehri tekrar kontrolleri altına almışlar ve Ermenileri öldürmüşlerdir. İstanbul'da 2500 kadar Ermeni bahsi geçen bu olayların sonucunda tutuklanmıştır. Daha sonra evlerinde aramalar yapılmış ve birçok bomba ve doküman ele geçirilmiştir. Ermeni Derneklerinin maksadının, itilaf devletleriyle bağlantılı olarak dinamit kullanmak suretiyle suikastler düzenleyerek Müslüman halk arasında panik yaratmak ve Enver ve Talat Paşa'yı öldürmek olduğunu kabul etmek gerekiyor. 17 Ermeninin (Müslümanlarla) aynı şekilde eşit olarak İstanbul'a dönmelerine izin verdiği, Yenişehir'e durdurulmuş bütün Ermeniler gönderilmiş olacak.

İstanbul'da yaşayan 15-50 yaş arası İngiliz ve Fransızlar, 1 Mayıs Polis Müdürlüğüne eşyalarıyla beraber getirilmişler ve başka bir müdürlüğe gönderilmişlerdir. Bunların daha sonra Gelibolu'da toplanmaları söz konusu olacaktır.

Seon

²³⁶ Dilan, a.g.e., s.96

BELGE NO: 5

(8 Mayıs 1915)

Rusya'nın Paris Büyükelçisi'nden Fransa Dışişleri Bakanlığı'na / Amb. Russie a Paris, a A.M.B. ²³⁷

Belgenin Çevirisi:

Sazonov telgrafında, Van'dan gelen 3 Ermeninin Azerbaycan Ordu Karargahı'na ulaştıklarını ve olaylar hakkında verdikleri bilgilere göre: 15 Nisan'dan sonra Van Ermenileri Kuşatma altındadır. Bölgede düzenli birlikler yoktur. Cevdet Paşa şehri bombalamaktadır. Amerikan kolonisi tehlike altında bulunmaktadır. Çevredeki 100 kadar Ermeni köyünde halk öldürülmüş ve kadınlar dağa kaldırılmıştır. Van'daki Ermeni kuvvetleri tükenmek üzeredirler.

Diğer taraftan, Yeniköy'deki Rus konsolos yardımcısının telgrafına göre Yeni köye gelen Ermeni temsilcisi 13/28 tarihli Van Birleşik Devletler Konsolosunun kumaş üzerine yazılmış mektubunu vermiştir. Bu mektuba göre: Van' da tam bir ayaklanma yaşanmaktadır. Hükümet şehri bombalamakla tehdit etmektedir. Amerikan kolonisi tehlikede bulunmaktadır. Bu durumun Birleşik Devletler Büyük Elçiliği'ne bildirilmesini rica ederim. Bu mektup elbisesinin içine dikilmiş temsilcilerden biri tarafından getirilmiştir.

Paris, 8 Mayıs 1915

²³⁷ Dilan, a.g.e., s.97

BELGE NO: 6

(14 Mayıs 1915)

Rusya'nın Paris Büyükelçisi'nden Fransa Dışişleri Bakanlığı'na / Amb.de Russie a Paris, a M.A.E.²³⁸

Belgenin Çevirisi:

Sazonov'un Iswolsky'ye yolladığı telgrafta, Van Ermeni kolonisi tarafından yollanan habercinin elbisesinde dikili olarak Tiflis Ermenilerine getirdiği bir mektupta : “ Van bölgesinde Ermeniler tarafından yaklaşık 6000 insanın öldürüldü. Van ve Çatak savunması devam etmektedir. Top mermileri Van'da az hasara neden oldu. Artık son gücümüzü kullanıyoruz. Çok geç olmadan acilen yardım bekliyoruz. Acele etmenizi rica ediyoruz. Sonra çok geç olacak..”

Bu mektubun tarihi 28 Nisan'dır. Yukarıdaki bilgileri Rusya'nın Paris ve Londra büyükelçilikleri iki kabineye iletmekle görev bilir.

Paris, 14 Mayıs 1915

BELGE NO: 7

(15 Mayıs 1915)

Rusya'nın Paris Büyükelçiliği'nden Fransa Dışişleri bakanlığı'na/ Amb.de Russie a Paris, a M.A.E.²³⁹

Belgenin Çevirisi:

Sazonov'un Paris ve Londra'daki Rus büyükelçileri'ne Kont Benckendorff'un telgrafına cevaben çekmiş olduğu telgrafta, Fransa'nın Selanik Konsolosu'nun Ermeni olayları üzerine vermiş olduğu bilgiler, Pers Konsolosları ve İmparatorluk Hükümet yetkilileri tarafından kabul edilmiş raporlarla örtüşmediğinden benzer benzer karakterde değildir. Şüphe yoktur ki, Ermenilerin

²³⁸ Dilan, a.g.e., s.105

²³⁹ Dilan, a.g.e., s.106

Van'daki ayaklanmaları bir katliam provokasyonu sonunda olduğudur. Tersine ayaklanma sonucunda katliam yaşanmıştır. Aksi durumda yani Ermenilerin Rus kuvvetlerini beklemeden kendilerinden güç olarak üstün olan Türkler ve Kürtlerle çatışmaları mantığa ters düşmektedir.

Paris ve Londra Büyükelçileri iki kabine'nin Babiâli'ye acil olarak bildirinin yayınlanmasını bir kere daha hatırlattılar. Bu girişim Türkler üzerinde etki yaratmasada, Ermenilere moral kazandırabilir, Rusya'nın Türkiye'ye karşı mücadelesinde faydalı olabilir.

BELGE NO: 8

(19 Nisan 1916)

Bogos Nubar Paşa'dan Kralın Sekreteri Terros'e çekilen telgraf/ M.Bogos, a M. Terros²⁴⁰

Belgenin Çevirisi:

Talebimi dikkate alma lütfunda bulunduğundan, bu içtenlikle yapılan karşılama için nedensiz heyecanımı Majestelerine iletmemi rica eder.

Sıkıyönetim Mahkemesinde yargılanacak tutukluların sayısı hakkında maalesef ayrıntılı bilgi alamamaktayız. İstanbul ile ne telgraf, ne de bağlantı kurulamamaktadır. Bildiğimiz kadarıyla aralarında 1 ncisi Maloumian Agnoui çok değerli bir yazar aydın, 2 ncisi Khajak tarih ve politika profesörü, muhtemelen yetenekli şairler Daniel Varoujan ile Adom Yardjanian ve başkaları da var. Ne ile suçlandıklarını bilmiyoruz. Kesinlikle suçsuzdurlar. İhtilali kışkırtmak ile suçlanabilirler. Bu yalan gerekçeler esasında büyük bir bölümü çocuk, yaşlı ve kadınlardan oluşan 800 bin masum Ermeni'nin telef edilmesi için uydurulmuş Ermeni soyunu yok etme planıdır. Bu aydınlarda diğerleri kadar suçsuzdurlar. İstanbul'daki büyükelçiniz tamamlayıcı bilgiler toplayabilir. Majeste'ye, adımı belirtmeksizin Hristiyan inançlı tüm insanlık adına yapmaları ricamı iletiniz. Zira Hristiyan topluluğumuzun Haşmetli Katolikos Papa Hazretlerinin Temsilcisi ve

²⁴⁰ Dilan, a.g.e., s.296

Ulusal Ermeni Delegasyonunun Başkanı olarak benim seviyemdeki bir müdahale sadece sanık konumundakilere zarar verebilecektir.

BOGHOS NUBAR PAŞA

BELGE NO: 9

(27 Temmuz 1916)

Savaş Bakanı'ndan Konsey Başkanı, Dışişleri Bakanı'na acele yazı / M. De La Guerra, a M.A.E.²⁴¹

Belgenin Çevirisi:

Fransa'nın Mısır'da bulunan Ortaelcesi, Suriye'deki bir bölüm halka yardımda bulunup Jöntürk egemenliğine karşı ayaklandırmayla ilgili soru sorduğunu bana 15 Temmuz tarihli telgrafınızda bildirmiştiniz.

Tripoli'nin kuzeyinde, Oronto ve deniz arasındaki dağlık bölgede oturan Ensariye'lerden bahsedilmektedir. Bu dağlı bölgeler Osmanlı Hükümeti'nin daima nüfuzundan kurtulmuşlardır. 3 ncü Filo Amiraline bildirdiklerine göre 3000-4000 kadar asker kaçağı çarpışmaya hazırlanmış. Silah ve cephane bekliyorlarmış. Suriye'lilerin olumsuz düzensizlikteki anayasayı hedef alan aynı zihniyetin önceki projelerinde Ermeniler ciddi itirazlarını yükselttiler.

Onları destekleme veya gerekirse toplama harekatı içine girmeksizin, kıyı harekatı için ayaklanma çetelerini cesaretlendirmesi ve silahlandırması mümkün görünmüyordu. Kuvvetlerimizin ekonomik kaybına ikinci harekatın yeni bir oyun oluşturması tehlikeye atılıyordu.

Osmanlı Birlikleri, Suriye'de zaten daha fazla kalabalıktı ve Lübnan'ın ve, İmparatorluğa bağlı Hristiyan halkının genel bir soykırım sinyali haline gelen küçük Ermenistan'ın bir ayaklanmasından korkulabiliyordu.

Gerçek durum tam tersi gibi görünüyor; askeri bakımdan olağanüstü elverişli Türklerin büyük bir bölümü en az 27'si Asya Türkiye'sinin doğu sınırındalar. 4'ü Arap'tır. 2-5 kadarı Mezopotamya ve Kafkasya'ya gidiyorlar. Sözde Boğazların bölümleri (4'ü Dardanel, 6'sı Bosfor), ve Suriye'ninkiler (2 veya 4) risksiz yer

²⁴¹ Dilan, a.g.e., s.327

değiştiremiyorlar. Bu maksimum 4 bölgenin olduğu Suriye ve Filistin gruplarının, Medine kuşatmasına yardım göndermek için çağrılmaları zorunludur. Hicaz ayaklanmasıyla birlikte, Suriye’de Türk’lere sebep olacak bir karışıklık kendini gösteriyor ki Büyük Dük Nikolas’ın ordusu büyük zorluklarla Ermenistan’a saldırıyor.

Diğer taraftan, Ermeniler Müslümanlar gibi yaşayıp dini ibadetlerini yapsalar bile buna rağmen Ermeni ayaklanmasının Hristiyan soykırımına bir bahane olması ihtimali görünmüyor. Zaten, ayaklanma olmayacaktı, Lübnan’daki Hristiyanlar, önemli bir bölümü Türk’ler tarafından yok edilen Ermeni halkına yapılan zulümlerin aynısına maruz kaldıklarını duyurdular. Kanıtlanmaya muhtaç haberlerden elde edilen bilgilere göre; Cemal Paşa, kötü eğilimli Katoliklere karşı ve çok sayıda Suriye’li ailenin sürgünü ve şeflerine yapılanı gördüğünü Jön Türk Hükümetinin niyetlerinden şüphe edilmesi için tasarlıyor.

İşbirliği koşulu sebebiyle, silahların teslim aşamasında uygunluğunu incelemenizi ve bu konudaki düşüncelerinizi açıklamanızı rica ederim. Suriye Donanma Komutanı olan Amiralın aracılığıyla, vilayetin sadece belirgin detaylardan bilgiler toplayabildiğini ve daha fazla bilginin seviyesini hazırlayabildiğini bunu eşit olarak Deniz Kulejimizde danışıyorum.

Türkiye’ye karşı, hizmet etmeye gönüllü Ermenilerin Kıbrıs’taki olası gruplaşmasına gelince; 19 Temmuz’daki 2892 numaralı telgrafınızda takıldığınız soru, bir müdahale tehdidi oluşturmak ve durdurmak Anadolu’daki topluluklar için avantaj sağlayacağıydı. Buda, Mytilen grubu gibi, çıkarma noktasının kararsızlığıyla raporda olacağıydı.

Fakat, orada bir isyan merkezi yaratmak için, mesela Zeytun bölgesinde Ermeni bir askeri grubun kullanılması tasarlanıyorsa, teşkil edilecek bu asker grubunu toplama ve destekleme gerekliliği tehlikeye atılır ki bu, birliklerimizin ekonomisini olumsuz etkileyecek ikinci operasyonun yeni bir oyununu kabul etmek olacaktır.

Doğudaki operasyonların komuta kademesi üzerine yansıması ve bu olasılığın önemi sebebiyle, sorunu çok iyi anladığımı ifade eder, Fransız Orduları Komutanı General, düşüncelerini açıklama ricasıyla.

İmza: ROQUES

2. OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ERMENİ OLAYLARI

Bazı Batı ülkelerinde özellikle Ermeni sorunu hakkında yapılan yayınlar tarihin birinci elden kaynaklarına, yani arşivlere dayalı olarak yapılmadığı için bunlar maalesef eksik, hatalı ve subjektif olmuşlardır. Hâlbuki Türk arşivlerinde Ermeni sorunuyla ilgili milyonlarca belge, tarihi gerçeklerin aydınlatılması için hazır beklemektedir. Bu belgeler olayları objektif bir şekilde ortaya koyacak niteliktedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler üzerinde yapılan araştırmalar sonucu temin edilen belgeler, tarihi gerçeklerin ilmin ışığında aydınlatılmasına yardımcı olacağı şüphesizdir.

Bu belgelerin orijinallerinin bir kısmı Fransızcadır. Fransızca belgelerin tercümeleri ile Osmanlıca belgelerin sadeleştirmeleri arasında bir üslup ve terminoloji birliği sağlamaya gayret edilmiştir. Belgelerin çoğu Fransa ve Fransızlarla ilgili olduğundan Ermeni kişi ve kurum isimleri Fransızca yazılışlarıyla gösterilmiştir. Bu yazışmalar şöyledir;

BELGE NO:10

Bâb-ı Âli

Hâriciye Nezâreti

Şifre Kalemi

Telgraf

Sayı: 151

Paris, 1 Aralık 1913

Rifat Paşa'dan Said Halim Paşa'ya

Fransız Asya Komitesi dün akşam General Lacroix, Buxton, Lepsius ve Milliukof başkanlığında gizli bir oturumla toplanmış ve yirmi kadar delege burada, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde uygulanacak reformlar hakkında Bogos Paşa'yı dinlemişlerdir. Tartışmalardan sonra bir kontrolün gerekliliği hakkında anlaşmaya varılmış ve sonuç olarak bugün Bogos Paşa nezdinde özel bir oturumla reformlar

hayata geçirilmeden Osmanlı İmparatorluğu'na mali yardım yapılmaması için büyük devletlere çağrıda bulunulması yönünde tavsiye kararı alınmıştır.²⁴²

BELGE NO:11

Osmanlı İmparatorluğu Konsolosluğu

Numara: 272/96

Paris

Hariciye Nezareti'ne

Buradaki Ermeni cemaatinin izinli olan Paris Rahibi Vramşabuh Kibaryan Efendi'ye vekâlet eden Marsilya Rahibi Yagişe Efendi'nin delaletiyle, vaktiyle Paris Konsolosluğu'nda Osmanlı Dava Vekili takma ünvanıyla görevli iken daha önce ayrıntılı olarak bildirildiği üzere izinsiz ve Osmanlı kanunları konusunda bilgisiz olmasının yanısıra bir "Certificat de Coutume" için bin Frank'a kadar ücret almak suretiyle halkı soymak yolundaki uygunsuzluklarından dolayı konsoloslukla ilişkisi kesilen Nouridjan Efendi'nin başkanlığında bir Ermeni Gönüllü Komitesi kurulmuştur. Seferberlik sebebiyle ülkelerine dönmek üzere olan bazı Ermeni gençlerini kandırıp Fransa ordusuna gönüllü kaydettirmeye ve hatta bazılarını da tehditle ve korkutmak suretiyle emellerini gerçekleştirmeye çalıştıkları haber alınmaktadır.

Son olarak bu rahip konsolosluğa başvurmuş, bundan yaklaşık bir ay kadar önce yerel gazeteler aracılığıyla ilan edilen genel seferberlik sebebiyle İstanbul'a gitmek üzere konsoloshaneye başvurup bedava bilet alan Karabet Magakyan adlı şahsın namussuz, kiliseye itaatsiz bir adam olmasından dolayı verilen biletin geri alınmasını rica ettiği halde konsolosluk tarafından öne sürülen sebeplerin doğal olarak verilen biletin geri alınması için sebep oluşturamayacağı cevabının verilmesi üzerine, kiliseden polise başvurularak bir bahane ile birkaç gün hapsedirildikten sonra tahliye edildiği hapsedilen şahıs tarafından haber verilmiş ve gönüllü yazılması hakkında Nouridjan Efendi imzasıyla kaleme alınan mektup da teslim edilmiştir. Bu mektup ekte tarafınıza sunulmuştur.

²⁴² Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Başbakanlık Basimevi, Yayın No:61, Ankara 2002,s.205

Ayrıca askerlikle yükümlü diğer Osmanlı tebaası hakkında, memlekete gitmekten vazgeçerek burada gönüllü yazılmaları için Alber Foe adlı şahıs ile Şerif Paşa tarafından aynı şekilde teşvik ve tavsiyelerde bulunulduğu bildirilmektedir.

Bilgilerinize arz olunur.²⁴³

19 Eylül 1914

Paris Konsoloslu

Galib Şevki

15, rue Jean-Goujen

Paris, Çarşamba 1914

Değerli Hemşehrim,

Asker olarak kaydolmayla ilgili (seferberlik veya gönüllülerin kayıtları) hükümetin talimatlarından haberdar olmanız için Perşembe günü yarın sabah saat 10'da Kilisede bulunmanızı rica ediyoruz.

Komite

Umûr-ı İdâriyye Müdîriyet-i Umûmiyesi

Tarih: 21 Kasım 1914

Prens Haid Salim Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne resmi yazı

Paris Konsolosluğu'ndan alınan 19 Eylül 1914 tarih ve 272/96 numaralı yazıda; Paris'teki Ermeni Cemaatinin Rahibi Vramşabuh Kibaryan Efendi'ye vekâlet eden Marsilya Rahibi Yagişe Efendi'nin delaletiyle, Paris Konsolosluğu'nda Osmanlı Dava Vekili ünvanıyla çalıştırılıp liyakatsizliği ve kötü hali sebebiyle ilişkisi kesilen Nouridjan Efendi'nin, kendi önderliğinde bir Ermeni Gönüllü Komitesi kurarak seferberlik dolayısıyla memleketlerine dönmeye hazırlanan bazı Ermeni gençlerini Fransa ordusuna kaydettirmek için kandırdığı, kabul etmeyenleri de tehdit ettiği bildirilmektedir.

Son olarak adı geçen rahibin konsolosluğa başvurarak, bir ay önce konsolosluk tarafından yerel gazetelerle ilan edilen seferberlik üzerine İstanbul'a dönmek için konsolosluğa başvurarak bedava bilet alan Karabet Magakyan adlı şahsın namussuz ve kiliseye itaatsiz birisi olduğu bildirilmiş ve verilen biletin geri alınmasını istemiş ise de doğal olarak bu talebi reddedilmiştir. Bunun üzerine kilise tarafından polise müracaatla birkaç gün hapsedtirildiği ve daha sonra tahliye edildiği

²⁴³ a.g.e., s.205-206

adı geçen şahıs tarafından ifade edilmiştir. Ayrıca gönüllü yazılması hakkında Nouridjan Efendi imzasıyla kaleme alınan ve Magakyan tarafından konsolosluğa teslim edilen mektubun da gönderildiği ayrıca bildirilmiştir.

Askerlikle yükümlü diğer Osmanlı tebeasının memleketlerine gitmekten vazgeçerek orada gönüllü asker yazılmaları için Alber Foe ile Şerif Paşa tarafından da aynı şekilde teşvik ve tavsiyelerde bulunulduğu adı geçen konsolosluğun açıklamaları arasındadır.

Sözkonusu mektubun Fransızca tercümesinin Nezaret makamınıza, ayrıca Harbiye ile Dahiliye nezaretlerine de gönderildiğine dair bu yazı kaleme alınmıştır.²⁴⁴

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye

Cenevre Başkonsolosluğu

Numara: 1084/570

Hariciye Nezareti Yüksek Makamı'na

Nouridjan Efendi'nin verdiği

belge hakkında Kalem-i

Mahsus Müdüriyeti'ne

Tokat halkından olup uyruk belgesi almak üzere konsolosluk yazı işlerine müracaat eden bir ayağı kesik Mihran Sahakyan adlı şahsın elinde bulunan, Paris Büyükelçiliği ve Konsolosluğu Dava Vekili Nouridjan Efendi tarafından verilmiş olan belge alınarak ekte nezaretiniz makamına sunulmuştur.

Söz konusu belge incelendiğinde Nouridjan Efendi'nin Ermenilerden asker toplayıp kaydetmekle görevli olduğu anlaşılmıştır. Bu belgeyi 6 Ağustos 1914 tarihinde vermiş olduğu anlaşılmış ve incelenmek üzere tarafınıza arz edilmiştir.²⁴⁵

8 Nisan 1915

Cenevre Başkonsolosu

²⁴⁴ a.g.e., s.207-208

²⁴⁵ a.g.e., s.208

E. Nouridjan
Osmanlı Avukat
İmparatorluk Büyükelçiliği
Türkiye Konsolosluğu Konseyi
49-51 Avenue Victor Hugo
Tel. 649.54

Paris, 6 Ağustos 1914

Üzerinde hiçbir kimlik belgesi olmamasına rağmen, 10 Rue Rochechouart da ikamet eden (tek bacaklı) 23 yaşındaki dağıtıcı (hamal) Mihran Sahakyan'ın Ermeni olduğunu tasdik ederim.²⁴⁶

Ermenilerin Askere
 Alınmasında Görevli
E. Nouridjan

Umur-ı İdâriyye Müdîriyet-i Umûmiyesi

Numara: 775

Tarih: 1 Mayıs 1915

Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'dan Dâhiliye Nazırı Talat
Beyefendi'ye resmi yazı

Özet: Paris'te bulunan Dava
Vekili Nouridjan hakkında

10 Kasım tarih ve 57613/1698 numaralı yazıya ektir.

Cenevre Başkonsolosluğu'ndan alınan 8 Nisan 1915 tarih ve 1084/570 numaralı yazıda Tokat halkından ve bir ayağı kesik Mihran Sahakyan adlı şahsın uyruk belgesi almak üzere konsolosluğa başvurduğu, Paris Büyükelçiliği ile Konsolosluğu Dava Vekaleti görevinden uzaklaştırılan Nouridjan tarafından verilmiş olan elindeki belgeyi gösterdiği, bunun üzerine söz konusu belgenin kendisinden alınarak ekte gönderildiği, belgenin incelenmesi sonucunda adı geçen Nouridjan'ın Ermenilerden asker toplayıp kaydetmekle görevli olduğunun ve bu vesikayı 6 Ağustos 1914 tarihinde verdiği bakılarak Almanya-Fransa savaşının başlamasından sonra verildiği anlaşıldığı, dikkat çekici olan bu belgenin gönderildiği bildirilmiştir.

²⁴⁶ a.g.e., s.209

Bu belgenin kopyası ekte nezaretinize gönderilmiş, durumun Harbiye Nezareti'ne de bildirilmiş olduğunu beyan etmek için bu yazı kaleme alınmıştır.²⁴⁷

Umur-ı İdâriyye Müdîriyet-i Umûmiyesi

Numara: 775

Tarih: 3 Mayıs 1915

Özet: Paris'te bulunan Dava

Vekili Nouridjan hakkında

Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'dan Harbiye Nazırı Enver

Paşa'ya resmi yazı

Paris'teki Ermeni Cemaatinin Rahibi Vramşabuh Kibaryan Efendi'ye vekâlet eden Marsilya Rahibi Yagişe Efendi'nin delaletiyle, Paris Konsolosluğu'nda Osmanlı Dava Vekili ünvanıyla çalıştırılıp liyakatsizliği ve kötü hali sebebiyle ilişkisi kesilen Nouridjan Efendi'nin, kendi önderliğinde bir Ermeni Gönüllü Komitesi kurarak seferberlik dolayısıyla memleketlerine dönmeye hazırlanan bazı Ermeni gençlerini Fransa ordusuna kaydettirmek için kandırdığı, kabul etmeyenleri de tehdide cüret ettiği; seferberlik sırasında İstanbul'a dönmek üzere konsolosluğa müracaat ederek bedava bilet alan Karabet Magakyan adlı şahsın Rahip Yagişe ve Nouridjan Efendi taraflarından polise başvurularak birkaç gün hapsedtirildiği ve adı geçen Magakyan'a gönüllü yazılması hakkında yine Nouridjan imzasıyla bir mektup verildiği; askerlikle yükümlü diğer Osmanlı tebeasının da memleketlerine gitmekten vazgeçerek Paris'te gönüllü yazılmaları için Alber Foe ve Şerif Paşa taraflarından aynı şekilde teşvik ve tavsiyelerde bulunulduğu Paris Konsolosluğu'nun 19 Eylül 1914 tarihli ve 272/96 numaralı yazısıyla bildirilmiştir. Bunun üzerine 23 Kasım 1914 tarih ve 57613/1698 numaralı yazıyla Dahiliye Nezareti'ne durum haber verilmiş ve fesatçı Nouridjan'ın mektubunun Fransızcaya çevrilmiş kopyası da aynı nezarete ekte gönderilmiştir.

Bu kez Cenevre Başkonsolosluğu'ndan alınan 8 Nisan 1915 tarihli ve 1084/570 numaralı yazıda Tokat halkından ve bir ayağı kesik Mihran Sahakyan adlı şahsın uyruk belgesi almak üzere konsolosluğa müracaat ederek Paris Büyükelçiliği ile Konsolosluk Dava Vekili Nouridjan tarafından verilmiş olan elindeki belgeyi göstermesi üzerine, söz konusu belgenin adı geçen Mihran'dan alınarak ekte

²⁴⁷ a.g.e., s.209-210

gönderildiği, belgenin incelenmesi sonucu Nouridjan'ın Ermenilerden asker toplayıp kaydetmekle görevli olduğunun anlaşıldığı ve bu belgeyi 6 Ağustos 1914 tarihinde vermiş olmasına bakılırsa Almanya-Fransa savaşının başlamasından sonra verildiğinin ortaya çıktığı, dikkat çekici olan bu belgenin gönderildiği bildirilmiştir.

Bu belgenin kopyasının daha önce açıklanan diğer belgenin kopyasıyla birleştirilerek Nezaretinizin yüksek makamına ekte gönderildiğini ve durumun Dahiliye Nezareti'ne de ek olarak bildirildiğini belirtmek üzere bu yazı kaleme alınmıştır.²⁴⁸

BELGE NO:12

Bâb-ı Âli

Hâriciye Nezâreti

Şube-i Mahsûsa

Numara: 551

Tarih: 19 Nisan 1918

Hariciye Nazırı Devletli Ahmed Nesimi Beyefendi tarafından Bern

Elçisi Fuad Selim Beyefendi'ye

İsveç gazetelerinden Allehanda'da (?) "Ermeni İsyanı" başlığı altında yayınlanan bir makale hakkında Stockholm elçisi Cevad Beyefendi tarafından Hariciye Nezareti'ne çekilen 12 Nisan 1918 tarih ve 216 numaralı telgrafın içeriği dikkat çekici görülerek Büyükelçiliğinizin bilgisi olmak üzere tercümesi ekte gönderilmiştir. Bu konuda gereğinin yapılması rica olunur.²⁴⁹

Bâb-ı Âli

Hâriciye Nezâreti

Şube-i Mahsûsa

Almanca yazılmış İsveç gazetelerinden biri "Ermeni İsyanı" adıyla bir makale yayınlanarak, Osmanlı Hükümeti aleyhinde görüş bildirmiştir. Adı geçen makalede Türkiye karşıtı bir akımın var olduğu ve bunun İtilaf Devletleri'nin

²⁴⁸ a.g.e., s.210-211

²⁴⁹ a.g.e., s.219

kışkırtması sonucu olduğu belirtilmekle beraber ihtilal merkezinin İsviçre’de olduğu da söylenmektedir.

Hatta Bern’deki Fransa elçisi Bern’de bir konferans düzenlemek bahanesiyle hükümeti tarafından bu akımı idareye memur edilmiştir.

Clemenceau bu sene başlarında Fransa Enstitüsü Azasından Berar’ı, Ermeni ihtilalcileri ile irtibat kurmak ve Ermeni Doktorlarından Şericyan ile görüşmek üzere Cenevre’ye göndermiştir. Burada bir toplantı yapılmıştır. Berar, Ermeni meselesinden bahsederek Fransa Hükümeti’nin Ermenilerin her türlü araca başvurarak Türkiye’ye karşı mücadelede bulunacakları ümidini beslemekte olduğu noktası üzerinde ısrar etmiş ve adı geçen hükümetin bu hususta gerekli olan meblağı karşılamaktan çekinmeyeceğini söylemiştir. Ek olarak Amerika’nın hazırlıklarını tamamlamak ve diğer birtakım tarafsız devletlerin katılımını temin etmek için harbin sürüncemede bırakılması icap ettiğinden bütün Ermenilerin Türkiye aleyhinde şiddetli bir akım meydana getirmek üzere birleşmeleri gerektiğini de ileri sürmüştür.

Bu toplantının sonucu olarak Cenevre’de değişik Ermeni komiteleri Doktor Şericyan’ın başkanlığında birleşmişler ve Türkiye’de bulunan Ermeniler arasında Türkiye ve Almanya aleyhinde ve İtilaf Devletleri lehinde etkili olmak konusunda faaliyette bulunmaya karar vermişlerdir.²⁵⁰

BELGE NO:13

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye

Cenevre Başkonsolosluğu

Numara: 3979/221

Hariciye Nezareti’ne

Özet

Bazı yayınlar hakkında

Devletlü efendim hazretleri

“Suisse et Armenie” başlığıyla “La Tribune de Geneve” gazetesinin 8 Haziran 1918 tarihli baskısında görülen ve “Un appel eu faveur de l’Armenie” ünvanıyla “Le Genevois” gazetesinin 12 Haziran 1918 tarihli baskısında yayınlanan makalelerin kesilmiş bölümleri ekte sunulmuştur. Charles Carroll imzasıyla Türkiye

²⁵⁰ a.g.e., s.219-220

aleyhine İsviçre gazetelerinde yayın yapan Carabet Carolian isminde İstanbullu bir Ermenidir. Carabet Carolian zamanında Beyoğlu'nda oturmaktaydı. Meşrutiyetten sonra İstanbul'da "Excelsior" isminde bir gazete çıkarmıştır. Harbin başlangıcında Fransa'ya giderek gönüllü yazılmış ve ihtiyat mülazımlığı rütbesine terfi etmiştir. Daha sonra terhis olunarak Türkiye aleyhine propaganda yapmak üzere İsviçre'ye gönderilmiş ve Charles Carroll imzasıyla yayına başlamıştır. Arz olunur.²⁵¹

13 Haziran 1918

Cenevre Başkonsolosu

BELGE NO:14

Adliye ve Mezâhib Nezâreti

Heyet-i Teftîşiye

Aded: 742

Çıkış Yeri: Mersin

Heyet-i Teftîşiye Riyaseti'ne

İki gün önce üç İngiliz vapuru Mersin'e gelmiş, karaya bin beş yüz Fransız ve Ermeni askeri çıkarılmış, bunlar kasabayı askerî işgal altına almışlardır. Bu işgalin vilayetin tümünü kapsayacağını söylediği bilgilerinize arz olunur.²⁵²

19 Aralık 1918

Adliye Müfettişi **İshak**

BELGE NO:15

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

İdâre-i Umûmiye-i Dâhiliye Müdûriyeti

Adana Vilayeti'nden gelen 20 Aralık 1918 tarihli şifreli telgrafların

Suretidir.

Buraya bugün Fransız generali gelmiştir. Bu gece Pozantı'ya hareket edecek, yarın dönecektir. Halep'ten gelen bir İngiliz albayının ifadesinden Antep ve Maraş'ın da işgal olunacağı anlaşılmaktadır. Bu suretle Adana vilayeti, İskenderun, Antakya,

²⁵¹ a.g.e., s.220-221

²⁵² a.g.e., C.II, s.12

Belen, Antep ve Maraş tamamen işgal olunmaktadır. Buralarda idaresizlik ve anarşi çıkarılarak sonunda Ermenistan'ın ilan edileceği şüphesizdir. Bu durumun derhal sona erdirilmesi lazımdır. Gidişat ve takip edilen hareket tarzında kesinlikle iyi niyet eseri yoktur. İşin gerçeği, lüzumsuz fikir alışverişleri için vakit geçirilmesi telafisi mümkün olmayacak derecede üzüntü verici durumlar ve oldubittiler meydana getirecektir. Osmanlı Hükümeti Küçük Asya'nın bir kısmına sıkışıp kalacaktır. Gereğinin yapılması arz olunur.²⁵³

20 Aralık 1918

Vali
Nazım

BELGE NO:16

Bâb-ı Âli

Hâriciye Nezâreti

Sayı: 12764/52

İstanbul, 22 Aralık 1918

Mustafa Reşid Paşa'dan Tümamiral Amet'e

Adana vilayeti yetkilileri, 17 Aralık tarihinde üç geminin Mersin körfezine geldiğini ve büyük bir kısmı Ermeni uyruklulardan oluşan beş yüz askeri şehre indirdiğini bizlere bildirmektedirler.

İnen birlikler yerel yetkililer tarafından kendilerinin hizmetine sunulan binalara yerleştirilmişlerdir.

Sayın ekselansları, Osmanlı Hükümeti'nin aralıksız gösterdiği çabaları ve ateşkes maddelerine yasal ve tam bir uygulama yapabilmek için üstesinden geleceği zorlukları inkâr etmemektedir.

Bu nedenle, bu güç görevini kolaylaştırma hususunda, Osmanlı yetkililerinden bir beklentide olma hakkını kendinde mi zannediyor?

Oysaki, inen birliklerin içerisinde Ermeni askerlerin bulunması; bize göre, yerli halkın üzerinde üzücü bir izlenim bırakacağı nedeniyle yerel yetkilileri de güç durumda bırakacaktır.

²⁵³ a.g.e., C.II, s.13

Bu nedenle, adı geçen birliklerin değiştirilmesi arzu edilmektedir.

Yukarıdaki hususları, sayın ekselanslarının dikkate alması umudu içerisinde saygılarımı sunuyorum.²⁵⁴

BELGE NO:17

Bâb-ı Âli

Hâriciye Nezâreti

Sayı: 12861/54

İstanbul, 28 Aralık 1918

Reşid Paşa'dan Fransız Yüksek Komiseri Amiral Amet'e

Sayın Tuğamiral

Adana ilinin genel valisi, 20 Aralık'ta üç yüz elli kişilik bir Fransız müfrezesinin Adana'ya geldiğini, bu askerlerin yüzde sekseninin bu ilde doğmuş Osmanlı Ermenileri olduğunu ve bunların büyük bir kısmının, bu şehirde oturan anne ve babalarında kaldıklarını bizlere bildirmektedir.

Adı geçen bölgede dolaşan Fransız birlikleri içerisinde, böyle Osmanlı uyrukluların varlığı, istenmeyen olaylara yol açabileceğinden, düzenin ve huzurun sağlanması için, sözü edilen bölgelerde olduğu kadar, Osmanlı birliklerinin tahliye ettiği tüm bölgelerde de Ermeni birliklerinin kalmalarını engellemek için kesin önlemler aldırmasını sayın ekselanslarından rica ediyorum.

Saygılarımla.²⁵⁵

BELGE NO:18

Bâb-ı Âli

Hâriciye Nezâreti

Sayı: 12864-55/12865-63

28 Aralık 1918

Reşid Paşa'dan Tuğamiral Amet ve Tuğamiral R. Webb'e

Osmanlı jandarmasının zorunlu gidişinden sonra, Dörtyol kazasında şu anda hüküm süren güvensizlik durumu hakkında farklı raporlar almaktayım.

²⁵⁴ a.g.e.,C.II, s.16-17

²⁵⁵ a.g.e.,C.II, s.17

Osmanlı İkinci Ordu komutanı; dört yüz askerin Dört Yol'a geldiğini, bunların Fransız üniformasını taşıdıklarını ve büyük bir kısmının, başlarında üç subayla, bölgede doğmuş kaçak Ermenilerden oluştuğunu bildirmektedir. Bu birlikler on iki eve girmişler, bu evlerden eşya ve para almışlar, bir kadını boğazından yaralamışlar ve bölgedeki jandarmayı kovmuşlardır.

Daha sonra, 12 Aralık gecesi, şehrin mahkemesine bazı kişiler girmiş, pencerelerden tüm arşivler atılmış, Ocaklı köyündeki Osman Ağa'nın evine baskın yapılmış, Cafer ve Rüştü Efendi'ye ait on dört keçi ve iki koyun çalınmıştır.

14 Aralık sabahının 1.30'unda, ikisi asker altı kişi; Emlak Memuru Ahmed Efendi'nin kapılarını kırarak evine girmiş, bu kişiyi ve Medine'den misafiri olan bir din adamını yere yatırmış ve onları boğazlama tehdidiyle paralarını talep etmişlerdir. Kadınların bağrımları üzerine imdatlarına komşuları gelmiş ve eşkiyalar elleri boş olarak kaçmak zorunda kalmışlardır.

Diğerleri, Payas'taki Ali Çolak ve başka bir sakinin evlerini soymuşlardır. Şahsına karşı bir saldırıyı şikâyet etmek amacıyla İskenderun'a giden Payas müdürü orada tutuklanmıştır.

Tüm bu olayların, Osmanlı jandarmasının zorunlu gidişinden sonra meydana geldiğine, siz ekselanslarının dikkatini çekmek istiyorum. Eğer jandarma kaydırılmak zorunda kalmasaydı, Dört Yol kazasında kamu huzuru ve düzeni bozulmamış olurdu. Eğer kötü örnekler sergileyen Ermeni kökenli askerler bu bölgeye gönderilmemiş olsalardı, bu üzücü olaylardan çok rahat bir şekilde kaçınılabilirdi.

Bu nedenle, Ermeni birliğinin gitmesini veya feshedilmesini ve Osmanlı jandarmasının derhal geri dönmesini sağlamak amacıyla, İskenderun bölgesindeki müttefik askerî yetkililerine gerekli emirlerin verilmesi hususunda acilen girişimde bulunmanızı, siz ekselanslarından ısrarla talep ediyorum.

Saygılarımla.²⁵⁶

²⁵⁶ a.g.e., C.II, s.12

BELGE NO:19**Bâb-ı Âli****Dâhiliye Nezâreti****İdâre-i Umûmiye-i Dâhiliye Müdîriyeti****Umûmi: 16623****Husûsî: 150***Hariciye Nezareti'ne*

İtilaf Devletleri'nin Adana ve civarında idarî boşluk ve anarşi çıkarttığı, bu bölgenin sonunda Ermenistan ilan edilmesinin şüphesiz olduğu, gidişat ve takip edilen hareket tarzında kesinlikle iyi niyet belirtisi bulunmadığına dair Adana Valiliği'nden alınmış olan telgrafın suretinin eklenerek valiliğe gerekli tebligatın yapılması için verilmesi gereği 28 Aralık 1918 tarih ve 16046/1693 numaralı yazı ile nezarete arz edilmişti.

Söz konusu valilikten bu kez yine alınan ve Albay Brémond adında bir zatın Vilayet İdare Memuru ve Albay Normand adındaki bir zatın da Sancak İdare Memuru ünvanıyla yanlarında sekiz Fransız subayı ile birlikte geleceklerinin ve bunlar için hükümet konağında özel oda hazırlanması gerektiğinin işgal kuvvetlerinin Fransız kumandanı tarafından bildirildiğine ve bu şahısların idarî işlemleri kontrol edecek ve yavaş yavaş memleketi doğrudan doğruya ele alacak idarî memurlar olması muhtemel bulunduğu dair olan 31 Ocak tarihli telgrafın sureti de ek olarak tarafınıza takdim edilmiştir.

Bu beklenmeyen olay çerçevesinde Adana Valiliği'ne, Fransız heyetinin devlet işlerinde izleyeceği tutum karşısında siyasî çaresizlik gereği sertlikle karşılık verilmemesi gibi bir olgunluk gösterilmesi tavsiyesiyle yetinilmiştir. Ancak bu tavsiye durumu düzenlemeye yetmemiştir. Mütarekenin on altıncı maddesinde Kilikya'daki Osmanlı kuvvetlerinin düzeni korumak için gerekli miktardan fazlasının geri alınacağı açıkça belirtilmiş olup, oraların idari işlerinin yabancı bir devlete geçmesi bir yana o civarın işgal edilebileceğine dair bile bir kayıt bulunmamaktadır. İtilaf Devletleri ile aramızda da artık savaş hali kalmamış olmasına bakılırsa bu durum mütareke şartlarına bütünüyle aykırıdır. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetiyle millî şerefini zedeleyici bu durumun giderilmesi için İtilaf Devletleri'nin siyasî

temsilcileri nezdinde etkili teşebbüslerde bulunularak sonucunun bildirilmesi görüşlerinize bağlıdır.²⁵⁷

3 Şubat 1919

Dâhiliye Nazır Vekili

Ahmed İzzet

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

İdâre-i Umûmiye-i Dâhiliye Müdîriyeti

Adana Vilayeti'nden gelen 31 Ocak 1919 tarihli telgrafın sureti

Albay Brémond adında bir zatın Vilayet İdare Memuru ve Albay Normand adındaki bir zatın da Sancak İdare Memuru ünvanıyla yanlarında sekiz Fransız subayı ile gelecekleri ve bunlar için hükümet konağında özel oda hazırlanması gerektiği buradaki işgal kuvvetlerinin Fransız kumandanı tarafından şimdi talep olunmuştur. Bu kişilerin görev ve yetkileri kesin surette açıklanmıyorsa da idari işlemleri ya kontrol edecek veya doğrudan doğruya yavaş yavaş memleket idaresini ele alacak idarî memurlar olması ihtimali vardır. Yapılacak uygulamanın yarın akşama kadar belirlenip bildirilmesi önemle arz olunur.²⁵⁸

BELGE NO:20

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Emniyet-i Umûmiye Müdîriyeti

Şube: 5

Husûsî: 165

Hariciye Nezareti'ne

Çok önemli ve acildir

Adana Valiliği'nden alınan ve içeriği gayet önemli görülen telgrafın bir sureti ekte gönderilmiştir. İşgal sebebiyle söz konusu vilayetin genel durumu günden güne pek karanlık ve karışık bir şekil kazanmaktadır. Fransız işgal kuvvetinin çoğunlukla yerli Ermenilerden oluşması ve bunların Müslüman ahaliye karşı takındıkları

²⁵⁷ a.g.e., C.II, s.27-28

²⁵⁸ a.g.e., C.II, s.28

düşmanca tutum durumu daha karışık ve nazik bir şekle sokmuştur. Bu duruma karşı valilik tarafından Müslüman ahalinin düşünce ve duyguları yatıştırılmaya çalışılmaktaysa da bazı üzücü olaylar çıkma ihtimali bulunmaktadır. Yerel idarenin gerek Fransız gerekse İngiliz kumandanlarıyla yapacağı münasebet ve temaslarında mevcut durum karşısında ne şekilde hareket etmesi gerektiğinin kesin olarak belirlenmesi mecburiyeti bulunduğundan valiliğe ona göre talimat verilmek üzere bu husustaki görüşlerinizin acele olarak bildirilmesini önemle rica ederim.²⁵⁹

8 Şubat 1919

Dâhiliye Nazır Vekili

Ahmed İzzet

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti

Adana Vilayeti'nden gelen telgrafın suretidir.

Emrinize uyarak yola çıkmayı erteleyip işlerin yürütülmesine gayret gösteriyorum. İnsan gücünün yettiği kadar hükümetin ve ahalinin haklarını korumaya ve işgal kuvvetlerinin Ermenilerden ve içi intikam hırsıyla dolu olanlardan daha doğrusu caniler ve adi suçlulardan oluşan askerlerin yapmak istedikleri zulüm ve hunharlığın önünü almaya ve işledikleri cinayetlerin artmamasına çalışıyorum. Fakat vilayetin vaziyeti gittikçe kuşkulu olmaktan çıkıp bilinmeze, daha doğrusu her türlü bağlantısı kesilip yok edilmeye doğru gidiyor. Takip edilecek hareket tarzı şüpheli bir şekilde bile olsa belirlenemiyor. Askerleri sırf Ermenilerden ibaret bulunan Fransız işgal kuvvetlerine ilâve olarak şimdi de bir İngiliz generali kumandasında üç dört bin neferden oluşan bir İngiliz kuvveti gelmek üzeredir. Hiç bir mantıklı ve hukukî sebebe dayanmayan bu işgalin mahiyetini belirlemek mümkün değildir. İngilizlerle Fransızlar arasında yapmacık bir rekabet görünümü veren bu halin başka maksatlar gütmesi de muhtemeldir. Bugün aldığım bir bilgiye bakılırsa administratör ünvanıyla bir Fransız albayı gelecekmiş. Bunu valiliğin nezdinde müşavir daha doğrusu hâkim konumunda olacak gibi görüyorum. Mütareke şartlarına aykırı olan şu durumlara karşı valilikçe yapılacak hiç bir şey yoktur. Yalnız Müslüman ahaliyi sakinleştirmekle yetinmek zorunluluğu vardır. Siyasetin eksenini İstanbul olması

²⁵⁹ a.g.e., C.II, s.41-42

gerektiği için vilayetin özellikle Kilikya bölümünün şu anki ve gelecekteki durumunu tespit etmek gerekmektedir. Gelecek şimdiki hale bağlı olduğundan şu sırada vilayetin vaziyeti kesin olarak tespit edilemezse ilerde hiç bir şey yapılması mümkün olamaz. Bu mesele uzaktan uzağa haberleşmelerle halledilemez. Bütün ihtimallerin göz önüne alınarak izlenmesi ve her ihtimale karşı izlenmesi gereken hareket tarzının şekil ve konumunun belirlenmesi lazımdır. Mahkûm bile savunma hakkına sahiptir. Bin bir türlü çıkar hesaplarının yaptığı şu andaki meselelerde yalnızca karşı tarafın insanî duygularına bel bağlayarak kaderimizi onların ellerine bırakmak doğru değildir. Gerekirse ülke çıkarları için insan her fedakârlığı göze alır. Ben bütün memuriyet hayatımda bu gayeyi takip ettim. Fakat yapacağım fedakârlığın ülkenin zararına yol açmaması, vicdanımın emrettiği en büyük düşünce ve teselli kaynağıdır. Her türlü işareten mahrum kalarak çeşitli sıkıntılarla bunalan fikir ve şuurumun kırgınlık duygularından uzak kalamayacağına ve haber alma araçlarından mahrum bir şuurun da gerçek ve doğru bir yolu izlemesi imkânsız olduğuna göre durumun daha da karmaşık bir hale gelmesine yol açılması muhtemeldir. Bundan dolayı İstanbul'a çağrılmam hakkındaki talebim, buradan uzaklaşmaktan çok durumun etraflı bir şekilde arz edilmesi ve izlenecek hareket tarzının belirlenmesi gayesine dayanmaktadır. Bunun için bildirdiğim konunun önemle göz önüne alınarak gereğinin süratle tarafıma tebliğ edilmesini rica ederim.²⁶⁰ 1 Şubat 1919

Mühür

BELGE NO:21

Osmanlı Ordû-yı Hümâyûnu

Başkumandanlığı Vekâleti

Şube: 2

Numara: 1236

Hariciye Nezareti'ne

Her zaman Adana'da bulunmak üzere Adana Vilayeti İşgal Kuvvetleri Kumandanlığı'na bir İngiliz generalinin gelmekte olduğu Yıldırım Kıtaları Müfettişliği'nden bildirilmiştir. Bundan önce Adana'da Romieu isminde bir Fransız

²⁶⁰ a.g.e., C.II, s.42-43

askeri bu görevdeydi ve daima Ermenileri koruyup, Fransız birlikleri içerisine soktuğu Ermenilerin Osmanlı askerlerine hakaret etmelerine göz yummuştu. İngiliz generalinin, girişimleriyle üzücü olaylara son vereceğini ümit ediyoruz.²⁶¹

27 Şubat 1919

Harbiye Nazırı

Ferid

BELGE NO:22

Bâb-ı Âli

Hâriciye Nezâreti

Sayı: 15826/128

21 Mayıs 1919

Fransız Yüksek Komiserliği'ne sözlü nota

Konu: Adana'daki polis ve
jandarma için gönüllü askerlerin silah
altına alınması.

Adana valisine gönderilen, 3 Mart 1919 tarih ve 192 sayılı bir mektupta Albay Brémond; işgal nedeniyle polisin ve yerel jandarmanın güçlendirilmesi ve bunlarda değişikliklerin yapılması gerekliliğini belirtmiş ve kendisinden aşağıdaki hususları talep etmiştir:

1- Boş ve açık kadroları doldurmak amacıyla, idareci görevliler tarafından belirlenen sınırlar çerçevesinde, gönüllü askerlerin silah altına alınmasına girişilmesini;

2- Bu gönüllü askerlerin Adana'da bulunan farklı uyruklular arasından seçilmiş olmalarını ve bu uyruklara uygun sayılarda orantılı olarak askerlik görevini yerine getirmelerini ve her topluluğun polisinin aynı topluluğa ait jandarma ve görevlilerce sağlanmasını;

3- Adı geçen gönüllü askerlerin giriş sınavlarında Türkçe dili gibi Arapça ve Ermenice dillerinin kullanımının kabul edilmesini, ihtiyacın hissedilebileceği yerlerde idareci görevliler tarafından tercüman makamlarının kurulmasını;

²⁶¹ a.g.e., C.II, s.49

4- Yukarıda sıralanan talimatlara aykırı olmadığı takdirde, diğer tüm durumlar için, ülkede yürürlükte olan yasa ve yönetmelik hükümlerinin yerine getirilmesini.

Oysa, adı geçen askerlerin sınavlarında Türkçenin dışında bir dilin kullanımını; hem devletin resmî dilinin Türkçe olduğunu öngören Osmanlı Anayasası'nın 18. madde hükümlerine hem de işgal öncesinde ülkede yürürlükte olan tüm yasa ve yönetmeliklerin dokunulmadan kalacağını söylediği 27 Ocak tarihli başkomutanın günlük emirlerinin II. maddesi hükümlerine aykırı olmaktadır.

Adana'da karışık olarak yaşayan etnik unsurlar arasında özellikle o etnik unsura ait görevliler tarafından her topluluğun düzenini ve güvenliğini sağlamak imkânsız olacaktır. Kaldı ki, böyle bir uygulama kamu düzenine ve huzuruna katkıda bulunmak yerine sadece ayrımcı (bölücü) fikirlere yol açacak ve bu nedenle adı geçen kişiler arasında yanlış anlaşılmalara ve kargaşalara neden olacaktır.

Yukarıda dile getirilen mülahazaların doğruluğunu göz önünde bulundurarak, Hariciye Nezareti, Adana'daki polis hizmetlerine gönüllü askerlerin katılması hususunda yürürlükteki yasa ve yönetmeliklere hiçbir değişiklik getirilmemesi amacıyla talimatları vermesini Fransız Cumhuriyeti Yüksek Komiserliği'nden talep etmek onurunu duymaktadır.²⁶²

Bâb-ı Âli

Hâriciye Nezâreti

Sayı: 15924/140

27 Mayıs 1919

Fransız Yüksek Komiserliği'ne sözlü nota

Konu: *Adana Polis Müdürlüğü'nün kaldırılması.*

21 Mayıs 1919 tarih ve 15826/128 sayılı sözlü notanın devamı olarak Hariciye Nezareti, bir taraftan polis müdürlüğünün kaldırılması; aynı zamanda diğer taraftan ihtiyaç halinde görev ve yetkileri şehrin valisine verilecek olan sancağa ait başka bir polis müdürlüğünün kurulmasını bildirmek için Albay Brémond'un Adana valisine göndermiş olduğu resmî mektuba yüksek komiserin dikkatini çekmekten onur duymaktadır.

²⁶² a.g.e., C.II, s.71-72

Anadolu'daki diğer şehirlerde polis belediyelere bağlı olacak ve söz konusu talimatlara aykırı olan tüm yasa ve yönetmelikler yürürlükten kaldırılacaktır.

Oysa, Kilikya ile ilgili bu sözleşmenin tek hükmünü içeren Mütarekenin 16. maddesinin son bendinde sadece bu bölgede ihtiyaç olanların dışındaki birliklerin bu bölgeden çıkarılacağı belirtilmektedir. Bu durum ise; adı geçen birliklerin geri çekilmesi veya kalmasıyla ilgili tüm hükümlerin dışında, yasa ve yönetmeliklerin yürürlükte olmaları hususunun devam edeceği anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, Adana'daki Osmanlı idaresinin farklı kollarında Albay Brémond'un getirmiş olduğu aralıksız değişiklikler; ne mütareke metniyle bağdaşır durumda, ne de kendi kontrolü altına verilecek bölgelere uygulanması gereken idarî sistemle ilgili Mısır sefer müfrezesi başkomutanı generalin İstanbul ziyareti esnasında verdiği memorandumla bağdaşır durumdadır.

Gerçekten de, Albay Brémond tarafından Adana valisine bir kopyası gönderilmiş olan bu memorandum, sadece jandarmayla ilgili meseleleri ele almakta ve adı geçen idarî sistem ile ilgili hiçbir kısım içermemektedir.

Bu mülahazalardan bağımsız olarak, vilayetin idarî sistemi içerisinde düşünülen değişiklik, büyük sorunlara yol açacağından ve aynı zamanda yerel nüfusun muhtelif unsurları arasında üzücü olaylara sebebiyet vereceğinden Hariciye Nezareti; adı geçen vilayetin idarî sisteminde hiçbir değişikliğin yapılmaması amacıyla gerekli talimatları vermesini Fransız Cumhuriyeti yüksek komiserinden talep etme onurunu duymaktadır.²⁶³

BELGE NO:23

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Kalem-i Mahsûs

967/228

Hariciye Nezareti'ne

Gizli ve gayet acildir

14/15 Haziran 1919 gecesı Kumkapı'da Ermeniler vasıtasıyla denizden sahile üç çuval cephane çıkarıldığı haber alınmış ve el konulmuştur. Ancak bunu yapanların

²⁶³ a.g.e., C.II, s.72-73

bir Fransız polis tarafından korunduğu ve bu konuda gereken makamlara bilgi verilmek istenildiğinde ise Rum ve Ermeni telefon memurelerinin olayı kapatmak amacıyla elektriği kesmek suretiyle engelledikleri ve diğer ifadeler hakkında Harbiye Nezareti'nden alınan yazının sureti ekte gönderilmiştir. Temsilciler nezdinde siyasi girişimde bulunularak sonucunun bildirilmesi rica olunur.²⁶⁴

25 Haziran 1919

Dahiliye Nazırı

Ali Kemal

Bâb-ı Âli

Dâhiliye Nezâreti

Kalem-i Mahsûs

*Harbiye Nezareti'nden alınan 23 Haziran 1919 tarih
ve 2172 numaralı yazının suretidir.*

14/15 Haziran 1919 gecesi saat 11.30 sıralarında Kumkapı'da Ermeniler vasıtasıyla denizden sahile üç çuval cephane çıkarıldığı polis tarafından haber alınmış ve cephaneye el konulmuştur. Ermeni ve arkadaşlarının bir Fransız polisi tarafından korunduğu ve olayın General Fuller ve İstanbul Muhafızlığı nezdinde irtibat subayı Teğmen Mösyö Toulouse'a haber verildiği, ayrıca olayı Muhafızlık'a telefonla bildirmek isteyen memurlara Rum ve Ermeni telefon memurelerinin kasıtlı olarak cereyanı kesmek suretiyle engel çıkartıp hadiseyi gizlemek istedikleri Muhafızlıktan alınan raporda bildirilmektedir.

Müslüman ahalinin elindeki silahlar İtilaf kuvvetleri kumandanlarının emriyle toplanırken, Rum ve Ermenilerin yine adı geçen kuvvetlerin zabıta görevlilerinin korumasına dayanarak silah ve cephane toplamaya pervasızca devam ettikleri ve gereğinde telefon haberleşmesini sağlayacak olanların kendilerine mensup olması gelecek için korkunç bir tehlike oluşturmaktadır. Bu hususta ve özellikle elektriğin kesilmesi hakkında araştırma ve inceleme yapılarak acil tedbirlerin süratle alınması.²⁶⁵

²⁶⁴ a.g.e.,C.II, s.75

²⁶⁵ a.g.e.,C.II, s.75-76

Bâb-ı Âli**Hâriciye Nezâreti****Sayı: 16904****16 Temmuz 1919***Fransa Yüksek Komiserliği için özet*

Hariciye Nezareti aşağıdaki hususları Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiserliği'ne bildirmekten onur duymaktadır.

14 Haziran 1919 tarihinde gece 11.30'da Kumkapı'da, Ermeniler tarafından atılan cephane dolu üç çantayı polis ele geçirmiştir. Ermeniler, bir Fransız polis görevlisini yardımlarına çağırmışlar ve bu sayede kaçabilmişlerdir.

Bölgedeki komutanlık nezdinde irtibat subayları olan General Fuller ve Teğmen Toulouse bu olaydan haberdar edilmemişlerdir. Telefonla gerekli yerlere de bilgi vermek isteyen Osmanlı görevlileri, Rum ve Ermeni yetkililer tarafından ilk kelimedenden itibaren konuşmaları kesilerek engellenmiş ve iletişimi yeniden ele almak imkansız olmuştur.

Hariciye Nezareti; müttefiklerin yüksek komiserliklerinin talepleri üzerine Müslüman toplumun silahsız olmasına karşın Fransız jandarmasının Ermenilerin silah kaçakçılığını açıkça koruduğunu görmekte ve Fransa Yüksek Komiserliği'ne çok derin üzüntülerini ifade etmektedir.²⁶⁶

BELGE NO:24**Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıtnâme****Sıra No: 503****Tarih: 26 Ekim 1919***Özeti*

Adana'ya gitmek üzere seyahat varakası olarak Kayseri'den ayrılan bazı Ermeni ailelerinin Niğde'den iade edildikleri anlaşılmıştır. Ermeni göçleri Adana'da vahim olaylar doğurduğundan göçlerin engellenmesi için isabetli tedbirler alınması gereği On Beşinci Fırka Ahz-ı Asker Kalemi Riyaseti'nden daha önce bildirilmiştir. Daha sonra alınan yazıda da Sis civarında Müslümanlarla Ermeni çeteleri arasında

²⁶⁶ a.g.e., C.II, s.76

çatışmalar meydana geldiğinden ve Fransızların Ermenilere silah dağıttıklarından Adana Müslüman ahalisi Ermenilerin göçlerinin engellenmesini rica etmektedirler. İlişkilerini keserek Adana ve diğer yerlere gitmek üzere seyahat varakası almış olanlar ile almak isteğinde bulunacaklar hakkında yapılacak muamele Kayseri Mutasarrıflığı Vekâleti'nden sorulmuş ve gereğinin yapılmasına dair Dahiliye Nezareti'nin tezkiresi okunmuştur.

Kararı

Adana ahalisinden olmayan Ermenilerin Adana'ya gitmelerinin engellenmesi gerektiğinden ona göre tebligat yapılmasının adı geçen nezarete; yazılı olarak bildirilenler dile getirilerek temsilciler nezdinde uygun girişimler yapılmasının da Hariciye Nezareti'ne yazılması kararlaştırılmıştır.²⁶⁷

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme (ATASE ve Dent.) Başkanlığı Arşivinde yapılan araştırmalar sonucunda da temin edilen birkaç belge, özellikle Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı dönemine ait, Anadolu' da Ermeni ihanet ve mezalimini göstermektedir. Burada, tehcir'e sebep olan olaylar, devlete başkaldırı ve ihanet, masum insanların katledilmesi ve insanlık onurunu kıran terör ve vahşetin boyutları açıkça görülecektir.

1915 yılındaki tehcirin hangi sebeplerden kaynaklanan bir zorunluluktan doğduğunun hemen hiç dile getirilmemesi ve savunma düşüncesi içinde hareket edilmesi, gerçeklerinde ortaya çıkmasını engellemektedir. Yine tehcir aşamasında Fransa, İngiltere ve Rusya gibi Devletlerin Ermenileri yönlendirmeleriyle ilgili belgelerin ne kadar dikkat çekici olduğu görülecektir.

O dönemde özellikle Erzurum'da, Kafkasya'dan gelen Taşnak delegelerinin de katıldığı toplantıda alınan kararlar çok ilginçtir:

1. Savaşın ilanına kadar sessiz kalmaya ve boyun eğmeye devam etmek, fakat bu zaman zarfında Rusya'dan gelecek ve içeriden tedarik edilecek silahlarla donatılmış bir duruma gelmek,

2. Savaş ilan edilirse, Türk ordusundaki Ermeni askerlerinin silahlarıyla birlikte Rus ordusuna katılmaları,

3. Türk ordusunun ilerlemesi durumunda sessizliği korumak,

²⁶⁷ a.g.e., C.II, s.84-85

4. Türk ordusu ricat eder, yahut ilerleyemeyecek duruma gelirse, çetelerin, derhal ellerindeki programa uygun olarak ordu gerisinde faaliyete geçmeleri, konularında kararlar alınıp aynen uygulanmıştı.

Dördüncü maddede belirtilen ortam 1914'ün sonundan itibaren çok belirgin bir duruma gelince Ermeni faaliyetleri çığırından çıkmış, artık cephede savaşan Türk ordusunun gerisinde emniyet kalmamıştı.²⁶⁸

BELGE NO:25

İçişleri Bakanlığı
Emniyet Genel Müdürlüğü
3052 Özel Kalem

Osmanlı Ordusu Başkomutanlığına

Başbakanlıktan, Başkomutanlığa yazılan tezkerenin aslından kopya edilmiştir.

Ermeni komitelerinin Osmanlı memleketlerindeki siyasî ihtilâl teşkilâtları ile öteden beri, kendilerine idarî bir özerklik teminine yönelik teşebbüsleri, harbin ilânını takiben Taşnak Ermeni Komitesinin Rusya'da bulunan Ermenilerin derhâl aleyhimize hareketine ve Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin de ordunun zayıf düşmesini bekleyerek o zaman bütün kuvvetleri ile ihtilâle kalkışmalarına dair aldıkları kararları, her fırsattan yararlanmak suretiyle vatanın hayatına ve geleceğine tesir edecek hain hareketlere cür'etleri, özellikle devletin harp hâlinde bulunduğu şu sırada Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da meydana gelen son isyan hareketleri ile bir kere daha kesinleşmiştir. Esas olarak merkezleri yabancı ülkelerde bulunan ve bugün unvanlarında bile ihtilâlcilik sıfatını koruyan bütün bu komitelerin çalışmalarının Osmanlı Devleti aleyhine olarak, her türlü sebebe ve vasıtaya başvurmak suretiyle, son emelleri olan özerkliği elde etmek amacı etrafında toplandığı, Kayseri, Sivas ve diğer yerlerde ortaya çıkarılan bombalar, Rus ordusuna gönüllü alaylar teşkil ederek Ruslarla birlikte memlekete saldıran, aslında Osmanlı uyruğundan olan Ermeni

²⁶⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, C.I, s.V

komite başkanlarının harekâtı ve Osmanlı ordusunu arkadan tehdit etmek suretiyle pek büyük ölçüde aldıkları tertipleri ve yayınları ile meydana çıkmıştır.

Bunun üzerine devletin kendisi için duygusal bir mesele teşkil eden bu cins tertipler ve teşebbüslerin devam etmesine hiçbir zaman göz yummayacağı, hoş görmeyeceği ve fesat kaynağı olan komitelerin hâlâ varlıklarını kanuna uygun kabul edemeyeceğinden, sözlü olarak da ifade edildiği gibi, bütün siyasî teşkilâtların kaldırılmasını acil ihtiyaç olarak hissetmiş ve gerekli tedbirleri almıştır. Nubar'ın Hınçak, Taşnak ve benzeri komitelerin gerek başkentte ve gerekse illerde bulunan şubelerinin derhâl kapatılmaları, evrak vesairenin kesinlikle kayıp ve imhasına imkân bırakmamak suretiyle alınması, komitelerin başkan ve üyelerinin, bu işe teşebbüs eden şahıslar ile emniyet güçlerince tanınan önemli ve zararlı Ermenilerin hemen tutuklanmaları, bulundukları yerlerde ikametlerinin devamında sakınca görülenlerin il dâhilinde uygun görülecek yerlerde toplattırılarak kaçmalarına meydan verilmemesi, gerekli yerlerde silâh aramaya başlanarak, her türlü ihtimale karşı komutanlar ile haberleşilerek kuvvetli bulunulması, uygulamaların iyi yapılmasının temini ve bitirilmesi ile ortaya çıkacak evrak ve belgelerin incelenmesi sonucunda tutuklanan şahısların askerî mahkemeye verilmeleri uygun görülmüştür. Onaylandığı takdirde, gereğinin yapılmak üzere durumun bildirilmesine izin verilmesi konusu emirlerinize arz olunur.²⁶⁹

24 Nisan 1915

İçişleri Bakanı

Talât

Klasör No: 401, E.Dosya No: 50, Dosya No: 1580, Fihrist No: 1-3

BELGE NO:26

Hasankale

14 Nisan 1915

Başkomutanlığa

1. 10 ncü Kolordudan 27 Mart 1915 tarihiyle gelen ayrıntılı rapordan, Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti aracılığı ile Sivas ilinde, merkezî gizli bir ihtilâl

²⁶⁹ a.g.e. s.127-128

cemiyetinin teşkil edildiği, asıl görevlerinin Osmanlı ordusunun gerisinde karışıklık çıkartarak, düşmanın harekâtını kolaylaştırmak amacına yönelik olduğu ve söz konusu cemiyete mensup olanların çeşitli cins silâhlarla donatıldığı anlaşılmaktadır.

2. Şimdiye kadar ciddî ve genel bir ihtilâl hareketine cesaret edemeyen bu gibilerin, nazik anlarda da aynen hiçbir şekilde faaliyet gösterememelerinin sebebinin bildirilmesi ve bir olay çıktığı zaman yayılmasını ve genişlemesini önlemek için şiddetli müdahalede bulunulacağı hakkında iller ile kolordu vekilliklerine gerekli emir tebliğ edilmiştir.²⁷⁰

Klasör No: 2820, E.Dosya No: A, Y.Dosya No: 69, Fihrist No: 3

BELGE NO:27

Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı

2 nci Şube

20 Mart 1916

İstanbul Alman Askeri Temsilcisine

12 Ocak 1917 [11-12 Ocak 1916 (olmalıdır)] tarih ve 253 numaralı değerlendirmelerimizin bulunduğu Sofya'daki casusluk mevkisinin istihbarat haberine cevaptır.

Aslen İzmirli ve Osmanlı tebaasından olup, Fransa'da denizcilik öğrenimi gören ve 1914 yılı Nisan ayında Cemal Paşa tarafından deniz kuvvetlerine alındıktan sonra 1 Eylül 1915 tarihinde deniz kuvvetlerinden atılan ve elindeki belgesiyle Bulgaristan'a gitmiş olan Hanzadyan'ın 15 yıl önce kardeşi Dikran, diğer adı Diran ile Paris'e giderek, orada Diran marangozluk, kendisi de denizcilik bilimleri öğrenimi görmüştür. Seferberlikten önce Manisa'ya babalarının yanına gelerek 3-4 gün kaldıktan sonra Diran'ın Paris'e gittiği, Hanzadyan'ın da Osmanlı donanmasına katılmak maksadıyla İstanbul'a geldiği, ayrıca halen Antep'de askerlik hizmetini yapmakta olan Menyas isminde bir kardeşlerinin daha olduğu ve haklarında bir bilgi olmadığı anlaşılmıştır.

²⁷⁰ a.g.e. s.79

Bahriye Nezaretine**24 Haziran 1915**

Bahriye Nezaretinde, müfettiş sıfatıyla hizmette bulunduğu, Manisa'dan kendisine gönderilmiş olan mektuptan anlaşılan Yüzbaşı Zadık Hanzadyan'ın kimliği ve vazifesi hakkında gerekli ayrıntılı bilginin bildirilmesi rica olunur.²⁷¹

Bahriye Nezareti

2 nci Daire

Şube

Genel: 35820

Özel: 289

Başkomutanlığa**Özet****Zadık Hanzadyan hakkında****Gizli**

Başkomutanlık 2 nci Şube'den yazılmış 25 Haziran 1915 tarih ve 2584 numaralı tezkereye cevaptır.

İki sene süreyle, aylık 30 Osmanlı Lirası maaş ve yüzbaşı rütbesiyle sözleşmeli olarak 25 Nisan 1914 tarihli padişah kararnamesiyle donanmaya alınmış ve hala işlenmemiş eşya anbar memur muavinliği ve anbarlar müfettişliği görevinde bulunan Zadık Hanzadyan Efendi ile yapılan sözleşmenin bir adet onaylı sureti arz ve takdim edilmiştir.²⁷²

27 Haziran 1915

Bahriye Nazırı Vekili adına

2 nci Daire Başkanı

Bahriye Nezareti

2 nci Daire

3 ncü Şube

²⁷¹ a.g.e. s.31²⁷² a.g.e. s.31

Bir taraftan Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile diğer taraftan Fransa'da Deniz Bilimleri Okulunu bitirmiş olan İzmirli ve Osmanlı tebaasından Zadır Hanzadyan Efendi arasında aşağıdaki şartlar kararlaştırılmıştır.²⁷³

Madde 1. Hanzadyan Efendi, iki yıl süre ile Bahriye Nezareti'nde çalışmayı kabul eder.

Madde 2. Birinci yüzbaşı rütbesinde olacaktır.

Madde 3. Aylık pul ve senet gibi bilinen masraflardan başka indirim yapılmamak şartıyla 30 lira maaş alacaktır.

Madde 4. Deniz subaylarının sahip oldukları bütün haklardan faydalanacağı gibi denizcilik kanunlarına da tabi olacaktır.

Madde 5. Bahriye Dairesinin gerekli gördüğü her şubede hizmet etmeyi kabul eder.

Madde 6. İstanbul'dan dışarı sevk edilirse birinci sınıf gemi kirasından başka günlük yarım lira alacaktır.

Madde 7. Hizmet esnasında ve vazifesi başındayken vefat ederse kanuni varislerine bir buçuk senelik maaşına karşılık para verilecektir. Fakat bir kaza neticesinde hizmet edemeyecek derecede sakat kalırsa, kendisine bir senelik maaşına karşılık para verilecektir.

Madde 8. Maaş işe başladığı günden itibaren başlayacaktır.

Madde 9. Fransa'daki işlerini bitirmesi için kendisine gidiş ve dönüş yol parası olarak bir defaya mahsus olmak üzere 50 Osmanlı Lirası verilecektir.

Madde 10. Senede bir ay izin hakkı olaksa da bu müddeti geçirirse günlüğü kesilecektir. Eğer işe hastalık ve diğer geçerli sebeplerden dolayı gelemese günlüğü kesilmeyecektir.

Madde 11. İzninden fazla olarak, kanuna uygun fakat sebepsiz, bir aylık ayrılmadan sonra bu sözleşme feshedilecektir.

Madde 12. Bu sözleşme devam ettiği müddetçe gerek barış zamanında, gerekse savaş zamanında hizmet edecektir.

Madde 13. Sözleşmeyi yapan her iki taraf da bu sözleşmeyi yenilemeyi isterlerse, sözleşmenin bitiminden iki ay evvel birbirlerine haber vermeye mecburdurlar.

²⁷³ a.g.e. s.32-33

Madde 14. Ne bu sözleşme devam ettiği müddetçe ve ne de sonrasında, gerek gazetelerde, gerekse ilgisiz kimselere Donanma hakkında bilgi vermeyeceğine, namusu üzerine yemin eder, aksi takdirde böyle bir davranışta bulunduğu ortaya çıkarsa bu sözleşme feshedilecektir.

Madde 15. Savaş veya tatbikat zamanı yahut bir vazife ile bir yere gönderildiği zaman rütbesine uygun bir yer tahsis edilecektir.

Bu sözleşme iki nüsha olarak İstanbul'a hazırlanmıştır.

30 Nisan 1914

Bahriye Nazırı

Ahmet Cemal

Aslı gibidir. / 27 Haziran 1915

4 Temmuz 1915

Bahriye Nezaretine

27 Haziran 1915 tarih ve 35280/289 numaralı tezkereye cevaptır.

İki senelik anlaşma ile Bahriyede müfettiş olarak görevlendirilen Zadık Hanzadyan Efendiye verilen görevlerin olağanüstü önem taşıması ve şu sırada Ermenilerin Osmanlı Hükümetine karşı fiilen gösterdikleri kin ve düşmanlık da sabit olduğundan, söz konusu kişinin görevlendirilmesinde bu noktaya dikkat edilerek gözetim altında bulundurulması rica olunur.²⁷⁴

Osmanlı Hükümeti

İçişleri Bakanlığı

Emniyet Genel Müdürlüğü

Genel:

Özel: 1660

²⁷⁴ a.g.e. s.34

Genel Karargâh İstihbarat 2 nci Şube Müdürlüğüne

Özet: Zadık Hanzadyan hakkında

27 Haziran 1916 tarih ve 27762 numaralı tezkerenin cevabıdır. Zadık Hanzadyan yargılanmasına dair gönderilen gazete tercümeleri arz edilmiştir.²⁷⁵

27 Temmuz 1916

Emniyet Genel Müdürü

Bulgar basınından
tercüme edilmiştir.

30 Haziran 1916

Sofya’da yayınlanan “Utro” gazetesinin 28 Haziran 1916 tarihli nüshasından: Rus casusu Hanzadyan’ın yargılanması: Varna’nın (Bulgaristan) Ruslar tarafından bombardıman edildiği sırada İtilaf Devletlerine casusluk etmekle suçlanan Ermeni Hanzadyan’ın yargılanmasına dün sabahdan itibaren Rusçuk (Bulgaristan) Askeri Mahkemesinde başlanmıştır. Hanzadyan, deniz kıyılarının savunmasıyla ilgili olarak filo komutanlığından hiçbir zaman bilgi istememiş olduğunu ifade etmiştir.

Hanzadyan’ın çeşitli dönemlerde 3 pasaporta sahip olduğu mahkemede açıklığa kavuşmuştur. Hanzadyan, denizcilik öğrenimi yaptığına dair bir diploma gösterememiştir.

Suçlanan Hanzadyan, Fransız hayranı olduğunu söylemiş ve bunun için İtilaf Devletlerine karşı harp ortaya çıkınca ordumuzda görev yapamayacağını bildirmiştir.

Donanma komutanı olan şahit Albay aşağıdaki açıklamada bulunmuştur.

Hanzadyan, General Y. ile bana Türkiye’nin mahvına Çanakkale’nin düşmesine Almanların sebep olduğunu ve Bulgarların Almanlara tabi olarak İtilaf Devletlerine karşı hareket ettikleri takdirde, topraklarımıza Fransız askerlerinin çıkarılacağını söyledi.

Hanzadyan, bu açıklamalarda bulunduğunu inkar etmedi. Komutan Albay, Hanzadyan’ın subay olmamakla beraber şüpheli ve iki yüzlü bir adam olduğunu sonuç olarak ifade etti.

²⁷⁵ a.g.e. s.35

Şahitlerden Albay Kapol Masarob gizlice, Mühendis Lazarof da aleni olarak sorgulanmıştır.

Lazarof, Hanzadyan'ın ciddi olmadığını ve denizciliği bilmediğini söyledi. Bilirkişilerden Todorof, sanığa ait evraka atılan imzalardan birinin sahte olduğunu açıkladı. Diğer bilirkişilerden Teğmen, 7 yıl sürecek öğrenimin 3 yılda bitirilmesinin mümkün olmadığını, matematik bilgisi olmayan Hanzadyan'ın 3 yılda deniz mühendisi olmasının mümkün olmadığını söyledi. Mencaylof ve Kara İvanof'un okunan ifadelerinden, sanığın düzenli bir öğrenimi olmadığı, hatta okuduğu bilimlerin öğretim üyelerini tanımadığı ortaya çıkmıştır. Sanık, Romanya Askeri Ataşesi ile görüşmediğini, şaşkın ve ürkek bir halde titreyerek Fransız Büyükelçiliğine bilgi aktarmakta olduğunu beyan etmiştir. Şahitler, sanığın yalanlarını ortaya koydular. Sanığın, Fransa ve Romanya Büyükelçileri ile ilişki içinde bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Bulgar basınından
tercüme edilmiştir.²⁷⁶

1 Temmuz 1916

Sofya'da yayınlanan "Utro" gazetesinin 29 Haziran 1916 tarihli nüshasından: Rusçuk Askeri Mahkemesinde yargılanan Zadık Hanzadyan, Fransa'nın girişimi ile Türkiye'de büyük bir görevde bulunmuştur. Hanzadyan, görevi sadece Türkiye'de casusluk etmek üzere kabul etmiştir. Bu amaçla Türkiye'de görevli olduğu da, Fransa'nın Sofya Askeri Ataşesine verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.

Hanzadyan, Bulgar Askeri Ataşesi olmak üzere Bulgaristan'ın İstanbul Elçisine müracaat etmiştir. Sonradan Varna'da yerleşerek, casusluk yapmak amacıyla Bulgaristan'ın savunmasıyla ilgili hususlar ile ana hatlar üzerinde hareket eden katarların seyir ve hareketlerine dair bilgi toplamaya başlamıştır. Hanzadyan, Varna'da bulunduğu sırada Fransa'ya bilgi vermeye devam etmiştir.

Hanzadyan'ın avukatı, müvekkilinin İstanbul'da bir ay ticaret yaptığını, ufak tefek şeylerle meşgul olduğunu, bu arada Türkiye'nin savunmasıyla ilgili haber toplama arzusunda bulunduğunu beyan ederek, beraatına karar verilmesini istemiştir.

²⁷⁶ a.g.e. s.36

Rusçuk Askeri Mahkemesi, casusluktan dolayı Hanzadyan'ın beraatına ve 300 Frank ele geçirdiği için de üç ay zindan hapsine mahkum edilmesine karar verilmiştir.

Casusluğun Önlenmesi Dairesi

Numara: A 2303

Sofya, 5 Ocak 1917

Beyoğlu'nda Alman Askeri Temsilcisine²⁷⁷

Türk tebaasından ve eski Fransız ve Türk Deniz Subayı Ermeni Zadik Hanzadyan, Rusçuk'daki askeri mahkeme tarafından casusluk suçuyla yargılanıp delillerin yoksunluğundan beraatına karar verildikten sonra, Lofça'da Bulgar memurları tarafından hapsedilmiştir.

Hanzadyan, Manisa'da (İzmir'de) 1886 yılında doğmuş ve kendisini “Deniz Kıdemli Yüzbaşı, Deniz Ölçme Mühendisi” olarak tanıtmaktadır. Üzerinde bulunan ve kısmen çarpıtılmış ve kısmen uydurma olduğu anlaşılan evraka ve soruşturma sırasında yaptığı açıklamalara göre Hanzadyan “Suveti Mesrop” İzmir'deki öğrenim süresini bitirdikten sonra 1906-1916 yıllarında Paris ve Brest'de (Fransa) bulunmuş ve orada mekanik, seyr-i sefain gibi derslere devam etmiştir.

1911 yılında kısa bir süre ülkede bulunmuş, Fransız Deniz Kuvvetleri hakkında konuşmalar yaptıktan sonra, Paris'e dönmüş ve orada Fransız Deniz Kuvvetlerinin deniz ölçümü hizmetinde çalışmış ve Fransız Hükümeti tarafından incelemelerde bulunmak üzere Lübnan'a gönderilmiştir. Döndükten sonra Anadolu'daki Ermeni illeri hakkında konuşmalar yapmıştır. 1914'te Bükreş yoluyla İstanbul'a dönmüş ve 20 Nisan 1914'te Deniz Ölçümü ve Torpil İşleri Müdürü olarak Türk Deniz Kuvvetlerine girmiştir. 1915 yılında, denenmek üzere Bulgar Deniz Kuvvetlerine tayin edildi, fakat kısa bir süre sonra azledildi.

Hanzadyan'ın sık sık değişen bir mesaisi vardı. Fransa'nın Delfas, Prens Bonapart, General Damad, Amiral Dolâmuta ve Amiral Marvel gibi büyük siyasetçileri ile olan ilişkileri ve haberleşmeleri, Fransız olmak konusundaki faaliyeti Türk deniz subayları toplantılarında Fransız taraftarlığını oluşturmak konusundaki çabaları, Türk Devleti tarafından aleyhine kovuşturma yapılmasını gerektirmiş, fakat dostlarının –Albay Hakkı Bey adında bir şahsın– nüfuzu sayesinde sonuçsuz

²⁷⁷ a.g.e. s.36-37

kalmıştır. Buradaki Fransız ve Romen Askeri Ataşeleri ve Fransız Elçisi ile olan şahsi ve yazılı ilişkileri, nereden ve nasıl edindiği hakkında yeterli derecede bilgi vermediği yüklü miktardaki para dolayısıyla, Bulgar görevliler de Hanzadyan'ın Fransa lehinde casusluk yaptığından şüphelenerek, onu tutuklattırılmış ve vatana ihaneti dolayısıyla aleyhinde kanuni kovuşturma yaptırmışlardır. Ancak daha önce de söylendiği gibi beraatına karar verilmiştir.

Yukarıdaki bilgilerin Türk görevlilerine yardımcı olacağını düşünüyoruz.

Hanzadyan hakkında orada ne gibi bir fikir mevcut olduğu ve ifadelerinin gerçeğe uygun olup olmadığı hakkında gönderilecek kısa bir bilgi için teşekkür edeceğimi arz ederim.

adına
Üsteğmen
Beyoğlu 12 Ocak 1917

İstanbul Almanya Büyükelçiliği
Askeri Delegesi
Numara: 253

Geri gönderilmesi ricasıyla

Genel Karargâh

2 nci Şube

Bilgi edinilmesi için arz edilir ve son cümle hakkında görüşlerin bildirilmesi rica olunur.²⁷⁸

adına
Süvari Yüzbaşı
Klasör No: 521, E.Dosya No: 1031, Y.Dosya No: 2029, Fihrist No: 19(1-10,12)

²⁷⁸ a.g.e. s.37

3. FRANSIZ ARŞİV BELGELERİNDEKİ OLAYLARA BAKIŞ

Nisan 1915’de Fransa’nın Petrograd büyükelçisinden Fransa Dışişleri Bakanlığı’na yollanan el yazısı nota, Ermeni olaylarının habercisi sayılmaktadır.²⁷⁹ Çar Nikola’nın Ermeni ileri gelenleriyle, din adamlarıyla, bir görüşme yaptığını açıklamaktadır. Ermeni kilisesini temsilen Ecmiyazin Katolikosu Patrik Kevork bu toplantıya katılmıştır. Bu olay 1915 olaylarının hareket noktasını oluşturmuştur.

Rusya’nın, Dünya Savaşı öncesinde sürekli müdahalede bulunmuş olduğu Doğu Anadolu’daki altı vilayette yalnızca “Ermeniler” için reform yapılmasını “Livre Orange” adıyla yeniden gündeme getireceğini görmekteyiz. Rusya’nın zamanlaması dikkat çekicidir, yani olayların önceden planlandığını ortaya koymaktadır. Patrik Kevork’un Rus Hükümeti’ne bilgi verdiğini yani Rusya’yla birlikte hareket ettiği, sürekli ilişki içinde olduğunu kolaylıkla çözebiliyoruz.²⁸⁰

Ancak belgeler okunurken gözardı edilmemesi gereken önemli bir nokta bulunmaktadır. O da Rusya’nın Kafkasya Cephesi’nde Ermeniler’le birlikte Osmanlı ordularına karşı savaşmakta olduğu unutturulmak, geçiştirilmek istenmektedir. Özellikle bu konuda, Rusya’nın Ermeni alaylarını nasıl örgütlediklerini, Doğu Anadolu’da Türkler’e karşı nasıl birlikte savaşıklarını bizlere General Korganoff ayrıntılı olarak açıklamıştı.²⁸¹ Rusya’nın Kafkasya’da Osmanlı-Rus sınırını geçmesiyle birlikte altı vilayette ve Kilikya’da Osmanlı Ermenileri’nin topluca ayaklanmalarını yine tarihin bu satırlarında görmekteyiz.

Dünya Savaşı’nı bir yana bırakan Rusya, bu defa İtilaf Devletleri dışında kalan tarafsız devletlere yönelecek, İtalya Krallığı’ndan sonra A.B.D.’nin desteğini aramak isteyecektir. Rusya tarafından atılan bu adımların Osmanlı Devleti’ne karşı propagandayı diplomasinin bir aracı olarak kullanması şeklinde yorumlanabilir. Çünkü 22 Nisan ve 26 Nisan 1915 tarihli iki belge birbirini şekil ve içerik olarak tamamlar niteliktedir. Aynı merkez ve kalemden çıktıkları anlaşılmaktadır. Belgelerdeki cümlelerin yapısı benzerdir. Söz konusu belgelerin hareket noktası Ecmiyazin Katolikosluğu ve Petrograd’dır.²⁸² Aynı tarih dilimine denk gelen diğer

²⁷⁹ Dilan, a.g.e., s.2

²⁸⁰ Dilan, a.g.e., s.33-34

²⁸¹ General G.Korganoff, *La Participation Des Armeniens a la Guerre Mondiale sur le Front du Caucasse (1914-1918)*, Paris, Editions Massis, 1927

²⁸² Dilan, a.g.e., s.85-86

belgelere başvuracak olursak; Rus-Ermeni kuvvetleri ve Ermeni çetelerinin (bu çeteler genellikle Taşnak veya Hınçak terör örgütlerinin elemanlarıdır.) Doğu Anadolu'yu ele geçirdiklerini, bölgedeki Müslüman (Türk ve Kürt) halkı nasıl öldürdüklerini, Osmanlı Devleti'ne ait kamu binalarını nasıl kundakladıklarını, yerleşim yerlerini nasıl yaktıklarını, Doğu Anadolu'nun zenginliklerini nasıl yağmaladıklarını belgelerin dikkatlice incelenmesiyle ortaya çıkacaktır.²⁸³ Bu olayları doğrular nitelikteki diğer belge, Trabzon dahil Doğu Anadolu vilayetlerinin Rusya'nın işgali altında olduğunu ortaya koymaktadır. 30.09.1915 tarihli Fransa Dışişleri Bakanı'nın Petrograd büyükelçisine çektiği şifreli telgrafın okunması gerekmektedir. Fransa, Trabzon'da konsolosluğunu yeniden açmak istemektedir. Bu konuda Rusya'dan izin istemektedir.²⁸⁴

Ermeniler'in Van ihtilalinin patlak verdiği 09.02.1915 tarihi, Sazanov'u harekete geçirecek, Fransız-İngiliz Hükümetleri'ne baskı yaparak ortak bir deklarasyon yayınlanmasını isteyecektir. Van ihtilali dışındaki Doğu Anadolu'daki diğer Ermeni ihtilalleri sürerken hazırlanan deklarasyonda "Osmanlı Hükümeti üyeleri, askeri ve sivil görevlilerinin sorumlu tutulması..." tarihi olayların seyrinin çarpıtılmak istenmesidir. Bilindiği gibi, Osmanlı Hükümeti, 24.04.1915 tarihine kadar yani seferberlikten 9 ay sonrasına kadar isyanlara karşı mahalli önlemler almakla yetinmiştir. Van isyanının büyümesi üzerine dönemin dâhiliye nazırı Talat Bey, 24.04.1915 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara yolladığı gizli bir tamimle ilk icraatını yapmıştır. Bu karara göre, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve elebaşlarının tutuklanmasını istemiştir.²⁸⁵ İkinci icraat, 26 Nisan'da başkumandanlığın vilayetlere yolladığı tamimdir. Buna göre, 2345 elebaşı tutuklanmış, Ermeniler'in elinde bulunan tüm silahların toplatılması istenmiştir. 26.04.1915 tarihli belgede, Rusya'nın Paris büyükelçisinin Fransa Dışişleri Bakanı'na ilettiği mektupta: " Ermeni Katolikosu'nun Rus Hükümeti'ne vermiş olduğu bilgiye göre Asya Türkiye'sinde öldürülen Ermeniler..." den bahsedilmektedir.²⁸⁶ Çünkü Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni ihtilallerine karşı ilk aldığı önlemler bu tarihe denk gelmektedir. Ecmiyazin Katolikosu bu durumdan

²⁸³ Dilan, a.g.e., s.96-97

²⁸⁴ Dilan, a.g.e., s.348

²⁸⁵ Dilan, a.g.e., s.XI-XII

²⁸⁶ Dilan, a.g.e., s.86

oldukça endişeli gözükmetedir. Osmanlı Hükümeti tarafından Van'da patlak veren isyana karşı alınan ilk önlem ise, başkumandan vekili Enver Paşa'nın 02.05.1915'de Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e yazdığı yazıdır.²⁸⁷ Bu yazıda Enver Paşa, isyan bölgesindeki Ermeniler'in dağıtılmalarını istiyordu.

Bogos Nubar Paşa, Ermeni Katolikosu Patrik Kevork tarafından tam yetkili vekil tayin edilmiştir. Hükümetler düzeyinde Ermeni isteklerinin yüksek temsilcisidir. Paris'te yaşayan diğer bir Ermeni yazar, aynı zamanda Paris Ermeni Komitesi sekreteri Tchobanian ile birlikte bu işin şefliğini yürüteceklerdir. Tchobanian, kötü el yazısıyla dikkat çekmekte, sık sık Fransa Dışişleri Bakanı'na çarpıtılmış, ama bir o kadar da abartılmış olayları aktarmaktan geri kalmayacaktır. Fransa Dışişleri Bakanı'nın Ermeni Bürosu rolünü üstlenmiştir.²⁸⁸

8 Mayıs tarihli Fransa'nın Selanik Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığına çekilen telgraf, Van'daki ihtilalin devam ettiğini, Ermenilerin Müslümanları öldürdüklerini, Belediye'yi dinamitle havaya uçurduklarını ortaya çıkaracaktır.²⁸⁹ Bu belgedeki bilgiler 14 Mayıs tarihli Rusya'nın Paris Büyükelçisi'nin Fransa Dışişleri Bakanlığına ulaştırdığı yazı ile de teyit edilmektedir. Ermenilerin Van'da 6 bin Müslüman'ı öldürdükleri yazılıdır.²⁹⁰ Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'un Doğu Anadolu'dan gelen bu "kötü haberler" üzerine, 15 Mayıs tarihinde Rusya'nın Paris ve Londra Büyükelçi'lerine vermiş olduğu talimatta "Selanik Konsolosunun Ermeni olayları üzerine vermiş olduğu bilginin benzer karakterde olmadığını" Fransa ve İngiltere'ye anlatılmasını isteyecektir. Aynı talimatta Sazanov daha da ileri giderek, Van'da Ermeni ayaklanmasının bir provokasyon sonucu olduğunu belirterek Ermeniler tarafından öldürülen 6 bin Müslüman'ı bu provokasyona dahil edecektir.²⁹¹

Bogos Nubar'ın önerisine Tchobanian'dan destek gelecektir. Fransa Dışişleri Bakanı'na yazdığı mektupta: "Planımız ... Kilikya'yı Fransızlarla Suriye'nin bir bölgesine çevirmektir" önerisini yapmaktan geri kalmayacaktır.²⁹²

²⁸⁷ Dilan, a.g.e., s.XI

²⁸⁸ Dilan, a.g.e., s.169-170

²⁸⁹ Dilan, a.g.e., s.97-98

²⁹⁰ Dilan, a.g.e., s.105

²⁹¹ Dilan, a.g.e., s.106

²⁹² Dilan, a.g.e., s.149-150

30 Haziran 1915'te İskenderiye'den Bogos Nubar'a çekilen telgraf Ermeni tehcirini haber vermektedir.²⁹³ Aslında Tehcir kararı, 30 Mayıs 1915 tarihinde Talat Beyin Dahiliye Nazırı olarak Meclis-i Vükela'ya sunduğu tezkerenin görüşülerek kabul edilmesiyle yürürlüğe konmuştur. Meclis-i Vükela'nın kabul ettiği bu karar "Kanun-u Muvakkat" yani kanun hükmünde kararname olarak 1 Haziran 1915 tarihinde yayınlanmıştır.²⁹⁴

30 Eylül 1915 tarihli Tchobanian'ın Fransa Dışişleri Bakanlığı'na verdiği mektup, Cebel Musa Ermenileri konusunu kısmen açıklık getirmektedir.²⁹⁵ İtilaf Devletleri'nin gerçek amacının, Ermeni sığınmacılarını Suriye'ye veya Kilikya'ya sevk ederek Osmanlı topraklarında bir Ermeni ayaklanması çıkartmak olduğunu 9 Ekim 1915 tarihli Mısır'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yollanan acele yazıdan anlıyoruz.²⁹⁶ 4 ile 11 Eylül 1916 tarihli belgeler, Port-Said Ermenilerinin bir sözleşme sonunda İngiliz ordusuna gönüllü olarak katılmalarına açıklık getirmektedir.²⁹⁷

İtilaf Devletleri açısından beklenen bir gelişme sayılan Tehcir olayı "Avrupa savaşı'nın dışına taşarak yeni bir cephenin oluşmasına yol açacaktır. Bu cephede; tarafsız devletlerden A.B.D. ve İsveç bulunurken, Suriyeli ve Ermenilere Amerikan Yardım Komitesi çatısı altında Amerikan Federal Kiliseler Konseyi ve Kızılhaç; Kaliforniya- san Diego Ermenistan Bağımsızlık Komitesi yer alacaktır."²⁹⁸

Birleşik Cephenin kuruluşunu 8 Şubat 1916 tarihli Ermeni Patriği'nin Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi'ne ilettiği mektuptan anlıyoruz. Patrik, mektubunda izlenmesi gereken üç yol olduğunu ifade etmişti. Bu üç maddenin okunması yeni bir örgütlenmenin işaretini vermektedir.²⁹⁹

Bu işaretin ilk adımını, Avrupa Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı olarak Bogos Nubar 'ın İspanya Kralı XIII Alphonse'a çektiği telgraftan anlayabiliriz.³⁰⁰ İkinci olarak, Var Senatörü Louis Martin'in Fransız Hükümeti için verdiği

²⁹³ Dilan, a.g.e., s.171

²⁹⁴ Hikmet Bayur, Türk İnkılabı tarihi, C.III/III, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983, s.40-42.

²⁹⁵ Dilan, a.g.e., s.220

²⁹⁶ Dilan, a.g.e., s.331-332

²⁹⁷ Dilan, a.g.e., s.332

²⁹⁸ Dilan, a.g.e., s.455

²⁹⁹ Dilan, a.g.e., s.286

³⁰⁰ Dilan, a.g.e., s.293-294

önergelerle Fransa Parlementsosunda Ermenilerin sözcülüğüne soyunacaktır.³⁰¹ Fransa'nın Birleşik Devletler Büyükelçisi Jusserand'ın Konsey Başkanı Briand'a yazmış olduğu yazıda "Ermenilere bağış toplanmasının 120 bin kilisede gerçekleşmekte olduğunu... 5 milyon doların toplanması"ndan bahsetmesi Kiliselerin ağırlığını ortaya koymaktadır.³⁰² Diğer taraftan basın kanalıyla propoganda savaşı bütün gücüyle devam ederken, yayınlanan Ermeni çıkarlarını savunan gazeteler, dergiler veya yazılarda ortak bir yazı dilinin kullanıldığı sürekli olarak aynı cümle ve sözcüklerin tekrar edildiği dikkat çekmektedir.³⁰³ Bu yazı sitilleri nedense Bogos Nubar Paşa ile Tchobanian 'ın yazı sitillerine benzemektedir.

4. OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDEKİ OLAYLARA BAKIŞ

Batı Avrupa devletleriyle, Rusya destekli Ermeni iddiaları ve Ermeniler'in ileri sürdükleri belgelerin doğruluk durumunu tartışmak üzere Türkiye Devleti tarafından değişik zamanlarda çağırılar yapılmıştır. Bu çağırılar doğrudan Ermeni bilim adamlarına yapıldığı gibi, Ermeniler adına onların propagandalarını yapan şahıslara da yapılmıştır. Ancak bunların önemli bir bölümünün bu toplantılara katılmaktan imtina ettikleri ve gerekçe göstermeden toplantıya katılmadıkları bilinmektedir.³⁰⁴

Ermeni Örgütlerinin uyguladıkları mezalime ilişkin belgeler, bütün Anadolu coğrafyasında süregelen isyan ve mezalimlerle masum Türk vatandaşlarının nasıl katledildiğini, terörün doruk noktalara ulaştığını ispatlar niteliktedir. Osmanlı toprakları içerisinde kargaşa ortamı yaratılırken, dış kaynaklı bağlantılar ve yardımlarda arka planda çalışmaya devam etmiştir. Maddi yardımların yanı sıra siyasal destek faaliyetleri de yoğun propagandalarla sürdürülmüştür. Sunulan belgelerde bu faaliyetlerin nasıl yürütüldüğü açıkça görülmektedir.

Devletin ve milletin bekası söz konusu olduğundan, 24 Nisan 1915'te güvenlik kararnamesi yayımlanmış buna göre; "Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin'de ordunun zayıf düşmesini bekleyerek o zaman bütün kuvvetleri ile ihtilale

³⁰¹ Dilan, a.g.e., s.358

³⁰² Dilan, a.g.e., s.349

³⁰³ Dilan, a.g.e., s.398

³⁰⁴ Yıldırım, a.g.e., s.43

kalkışmalarına dair aldıkları kararları, her fırsattan yararlanmak suretiyle vatanın hayatına ve geleceğine tesir edecek hain hareketlere cüretleri, özellikle devletin harp halinde bulunduğu şu sırada Zeytun (Süleymanlı – Maraş) Bitlis, Sivas ve Van’da meydana gelen son isyan hareketleri ile bir kez daha kesinleşmiştir.”³⁰⁵ tespitiyle, alınan güvenlik tedbirinin gerekliliğini açıklar. Ancak şunu belirtmeden geçmemek gerekir ki, tehcir uygulamasında, insan hakları her zaman gözetilmiştir. Bunun örnekleri belgelerde açıkça görülmektedir.

Savaş esnasında karşılaşılan duruma ait örnekler çoktur. 27 Mart 1915’te 10 ncü Kolordudan Başkomutanlığa gelen ayrıntılı raporda “Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti aracılığı ile Sivas ilinde, merkezî gizli bir ihtilâl cemiyetinin teşkil edildiği, asıl görevlerinin Osmanlı ordusunun gerisinde karışıklık çıkartarak düşmanın harekâtını kolaylaştırmak amacına yönelik olduğu ve söz konusu cemiyete mensup olanların çeşitli cins silahlarla donatıldığı”³⁰⁶ bilgileri yer alır. Ayrıca, dönemin çok yakın tanıklarından olan Mareşal Fevzi Çakmak’ın Doğu Cephesi Harekâtı’ndaki ayrıntılı açıklamaları, cephede nelerin yaşandığını gösterirken, cephe gerisindeki faaliyetlere de dikkati çekmektedir.³⁰⁷

I.Dünya Savaşı’nda uzlaşma devletleri, Ermeniler’e büyük umutlar bağlamışlardı. Öteden beri siyasi çıkarlarına alet ettikleri bu topluluğu, Osmanlı Hükümeti’ne karşı da kullanmayı tasarladılar. Bütün uzlaşma devletleri gazeteleri, varlıklarını şimdiye kadar çıkarttıkları ihtilal ve isyanlarla kanıtlayan, yıllardan beri bağımsızlık aşkıyla binlerce çocuğunu feda eden Ermeniler’in bekledikleri günün geldiğini yazıyorlardı. Bunun için Ermeniler’in, küçük ulusların kurtuluşu için ve insanlık uğruna savaşıp uzlaşma devletleriyle işbirliği etmeleri gerektiğinden bahsediyorlardı.³⁰⁸

Fransa savaş boyunca, Ermeni komitelerine ellerinden gelen yardımı yaparak Ermeniler’in cepheye sürdüğü gibi bol miktarda para ve cephaneye vererek içeride de isyanlar çıkarmak istemiştir. Bu şekilde çıkaracakları isyanlara büyük önem veriyorlardı. Türk devlet geleneğinin çok ayrıcalıklı yönünü gösteren belgeler ise ordunun çeşitli birimlerinde görevlendirilen Ermeni vatandaşlarla ilgilidir. Fransa’da

³⁰⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, s.205

³⁰⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, s.205-206

³⁰⁷ Mareşal Fevzi Çakmak. *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*. Ankara: Gn.Kur. Basım Evi, 1936.

³⁰⁸ Yaman, *a.g.e.*; s.191

deniz bilimleri öğrenimi gördüğünü ifade eden Osmanlı vatandaşı Hanzadyan ile Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın imzaladığı iş sözleşmesi ve sonraki gelişmeler ilgi çekicidir. “Osmanlı Ermeni erlerinden olup, dil bilmeleri sebebiyle tercüman olarak görevlendirilenlerin isimleriyle, görev yerlerini gösteren liste”nin tarihi 24 Temmuz 1917'dir. Onlarca Ermeni vatandaşı asker, ordunun çeşitli birimlerinde görevlendirilmişlerdir. Bu durum Devletin vatandaşlarına bakış açısını göstermesi bakımından çok önemlidir.³⁰⁹

³⁰⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, s.219

IV. BÖLÜM

TÜRK-FRANSIZ-ERMENİ İLİŞKİLERİ

1. ERMENİ OLAYLARININ TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

Ermeni olayları geçmişte olduğu gibi bugün de Türk Fransız ilişkilerini olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir. Milli mücadelenin sonucunda Türkler'in kesin zaferi, Mudanya Mütarekesi ve sonrasında Lozan Antlaşması, Ermeniler için tam bir hayal kırıklığı olmuştur. Bundan sonra, arkalarında ne Rusya, ne ABD, ne de Fransa ve diğer İtilaf güçleri olacaktı. Batılı devletler, Anadolu'nun güneyinde Ermeni ocağı kurdurtmuş ancak her şeye rağmen Lozan'da Ermenilerle ilgili hiçbir özel karar aldırtaamamışlardır. Her zaman olduğu gibi Ermeniler bu antlaşma görüşmelerine de katılmak ve bağımsızlık taleplerine olumlu yanıt almak isteseler de Türk görüşü kabul edilerek Türk sınırları içinde yaşayan herkes fark gözetilmeden aynı vatandaşlık haklarına sahip olması kabul edilmişti. Ermenilerle ilgili de başka bir madde yer almamıştı.³¹⁰

Fransa, İngiltere tarafından Rusya'nın İskenderun ve Basra Körfezlerine doğru yayılışını durdurmak için Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak uğrunda burada 1895'te başlattığı Ermeni isyanları karşısında sessiz kalmıştı. Bu tutumu, büyük ölçüde Rusya'ya meyilli politikasından kaynaklanıyordu. Rusya bu sırada, Ermeniler'i kullanım faaliyetini İngiltere'ye kaptırmıştı. Çar, İngilizler'in nüfuzunda kurulması planlanan Ermeni Devleti'ne karşı çıkıyordu. Bu sebepten Rusya, Ermeniler'e verdiği desteği iyice azaltmış, Fransız Hükümeti de onun yolunu takip etmiştir. Aynı zaman da o da bölgede İngiliz nüfuzunda kurulacak bir Ermeni Devleti'ne kendi menfaatleri açısından şüphe ile bakıyordu. Fransa Hükümeti, Ermeni meselesi konusunda böyle tavır alırken Fransa halkı, bir kısım devlet adamları ve yazarlar hiç de hükümetleri gibi düşünmüyorlardı. Ermeni komitecilerine Clemenceau, ünlü sosyalist lider Jaures ve yazar Anatole France, 1900 yılında 15 günde bir yayınlanan Pro-Armenia dergisinde birleşerek, Ermeni bağımsızlık hareketi için destek vaadinde bulundular.³¹¹ Fransa emperyalist emelleri

³¹⁰ Halil Metin, *a.g.e.*, s.64-65

³¹¹ M.S. Anderson, *The Eastern Question*, Macmillan Co., New York 1996, s.274

uğrunda Ermeniler'i esaslı kullanım faaliyetine, Türk İstiklal Harbi zamanında Güneydoğu Anadolu'da başlayan Türk-Fransız mücadelesinde hız verecektir.³¹²

Fransa o dönemde basın ve yayın organlarıyla da Ermeni faaliyetlerini Türk'lerle olan ilişkilerine yansıtmıştır. Bogos Nubar, ıslahat meselesi hakkında Cenevre'de yayınlanan Truşak gazetesinin bir makalesinde; "Fransız dostlarımızın kurduğu Pro Armenia gazetesinin Ermeniler lehine yaptığı hizmeti unutmayalım. Bu ve bunun gibi Avrupa gazetelerinin yayınları ve propagandaları asla inkar edilemez. Ermenistan'ın durumu ve Osmanlı Devleti'nin takip ettiği yanlış siyaset hakkında Paris gazeteleri devamlı olarak yazı yazmaktadırlar. Bunların bu büyük yardımlarını unutmamalıyız." demiştir.³¹³

1960'lı yıllara gelindiğinde, Ermeniler dünyaya sözde Ermeni Soykırımını kabul ettirmek için daha radikal yollara başvuracaklardı. Dünyanın birçok yerinde örgütlenerek Türkiye ve Türk düşmanlığını benimsetmeye çalışacaklardı. Bu tür faaliyetlerini en rahat gerçekleştirebildikleri ülke olan Fransa'yı neredeyse merkez haline getirmişlerdir. Özellikle 1915 tehcirinin 50. yıldönümünde bunu bir soykırımmış, katliammış gibi yansıtmak istemişler ve çeşitli eylem ve gösterilerle dünyada etki bırakmaya çalışmışlardır.

Nasıl Ermeniler Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında terörle bir yere varmayınca, Lozan Konferansı sırası ve sonrasında diplomatik faaliyetlere yönelmişlerse, bu defa da yeni cinayetlerinden sonuç alamayınca, yine bazı diplomatik manevralara girişmişlerdir. Birleşmiş Milletlerden, Avrupa Birliği'nden, bulundukları ülkelerin parlamentolarından "24 Nisan"ı katliâm günü ilân etmişler, Türkleri kınayan karar tasarıları çıkarmaya çalışmışlar ve uluslar arası kuruluşlar ve terör teşkilatlarıyla iş birliği yaparak Türkiye'yi NATO'dan çıkarmayı da denemişlerdir.

Ermenilerin bu meseleyi siyasallaştırma çabaları sonucu, Ermeni iddialarına uygun karar alan ülkeler şunlardır: Fransa, Arjantin, Uruguay, Rusya, Kanada, Yunanistan, Lübnan, Belçika, İtalya, Kıbrıs Rum Yönetimi, Vatikan ve Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi ve karar tasarısı parlamentolarının gündemine getirilen ülkeler ABD ve İsviçre'dir.

³¹² Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Fransızlar*, Vatan Yayınları, s. 323.

³¹³ Saral, *a.g.e.*, s.57

Bilindiği gibi Ermeni diasporasının ve propagandasının en etkili olduğu ülkelerden biri olan Fransa'nın çağdaş Ermeni mitolojisinde ayrıcalıklı bir yeri bulunmaktadır. Nitekim Fransız Ulusal Meclisi 18 Ocak 2001 tarihinde "Fransa 1915'te Ermenilere yapılan soykırımı resmen tanır" şeklinde bir yasayı kabul etmiştir. Böylece Fransa uzun vadede Türkiye'nin sözde "soykırım" suçlamasıyla mahkum edilmesini amaçlayan bir yasaya öncülük etmiştir.

2. ERMENİ FRANSIZ YAKINLAŞMASININ İÇYÜZÜ

Paris Antlaşması'nı müteakip, bir kısım Osmanlı Ermenileri'ni III. Napolyon'un "ırk ve milliyet politikası"ndan cesaret alarak Fransa'ya meyletmeye başlamışlardı. 1861'de Lübnan'a muhtariyet verilmesi, Zeytun Ermenileri'ni cesaretlendirmiş, aynı statünün kendilerine de verilmesi için 1862'de İsyan etmişlerdi.³¹⁴ Ermeniler, isyanın lideri dört kişinin resimlerini III. Napolyon'a takdim etmişlerdi. "Bir gün Paris Büyükelçisi Cemal Paşa, Fransa Hariciye Nezareti dairesine gidince bu resimler kendisine sanki Ermeni Prenslerinin resimleri imiş deyu irae olunmakla o dahi: Bunlar bir takım çobanlardır demiş ise de bu resimler Fransa Devleti nezdinde bütün tesirsiz ve hükümsüz kalmayıp Ermeniler'in min-gayri-resmi himaye efkarı peyda olmuş idi."³¹⁵

Fransızlar'ın da kendi menfaatlerini düşünerek Ermeniler ile ilgilendiğini gösteren, 16 Eylül tarihinde Fransa'nın eski Beyrut Konsolosu M.Georges Picot ile İngiliz Avam Kamarası üyelerinden Albay Sir Mark Sykes arasındaki antlaşma Ermeni Fransa yakınlaşmasının içyüzünü açıkça göstermektedir.

"Fransa'yla İngiltere aralarında bir antlaşma yaparak Anadolu'nun güneyini şöyle paylaşmışlardır: Fransa, Filistin üzerindeki isteklerinden İngilizler hesabına vazgeçiyor; buna karşılık:

1. Irak petrollerinden hisse alıyor,
2. Ergani bakırlarından faydalanıyor,
3. Kilikya pamuklarına sahip oluyor,
4. İran ile temasa geçerek ekonomik girişimlerine Orta Asya'nın kapısını açmış oluyordu.

³¹⁴ Uras, *a.g.e.*, s.184

³¹⁵ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (21-39), s.120

Bu konuda Sir Edward Grey, M.Poincare'ye İngiltere'nin Suriye'de kesinlikle gözü olmadığını, gerçekte burasının bir "Fransız bahçesi" olarak kabul edildiğini söylemiştir.³¹⁶

Ayrıca Fransızlar, Tehcir Kanunu ile bölgeden uzaklaştırılan Ermeniler'i geri getirip Türkler'e karşı kullanmayı da planlamıştır. Kendilerine Çukurova'da devlet kurma sözü verilen Ermeniler'i ileride bölgeden ayrılmasından sonra doğacak boşluğu doldurmak için kullanma siyaseti gütmüştür.

İşte Sykes-Picot adı verilen bu antlaşmaya katılan, Ermeni delegesi Bogos Nubar, Fransız ordusunun emir ve komutasına verilecek Ermeni gönüllü askerlerinden oluşan Doğu Lejyonu'nun kurulmasına karşılık şu hususları kabul etmiştir:

1. Ermeni gönüllüleri Avrupa cephesinde savaşmak için çağırılmayacak,
2. Fransa, müttefikleri galip gelince, Kilikya'da Ermeni bağımsızlığını tanıyacaktır.

Bu antlaşma üzerine Kahire'deki Ermeni gönüllülerini eğitmek üzere Albay Romieu komutasındaki Fransız heyeti, Kasım 1916'da Kahire'ye girmiştir. Ayrıca üçbin Ermeni gönüllüsü de Kıbrıs'ta eğitim görmüştür.³¹⁷

Mondros Mütarekesi'ni takiben Kasım-1918 tarihinden itibaren Çukurova'da başlayan İngiliz-Fransız ortak işgal hareketi, bir müddet sonra yani; 15 Eylül 1919 tarihinde gerçekleşen "Suriye İtilafnamesi" ile tam bir Fransız işgaline dönüşmüştü. Birinci Dünya Savaşı'ndan diğer devletler gibi yorgun çıkan Fransa bölgedeki varlığını uzun süre devam ettiremezdi. Ancak Çukurova üzerindeki Ermenilerin tarihi ve milli emelleri, Fransa için bir vasıta olarak kendini göstermişti. Bu durum dikkat çekici bir paradoks da meydana getirmiştir. Zira Fransa'nın sömürge politikası, gelecekteki Ermeni isteklerinin yegâne dayanağını oluşturacaktı.

Bu durum, Çukurova'da Ermeni-Fransız işbirliğini ortaya çıkarmış ve neticede bu hareket Ermeni zulmüne dönüşerek, Türkleri tehdit eder bir hal almıştır. Ermenileri böyle davranmaya sürükleyen en büyük sebep, Fransa'nın Çukurova'da onlara müstakil bir devlet kurma sözü vermesinden kaynaklanmaktaydı. Zaten Fransa'nın Çukurova politikası, başlıca iki doğrultuda kendisini göstermekteydi:

³¹⁶ Genelkurmay ATASE Arşiv Belgeleri, *a.g.e.*, s.239

³¹⁷ Genelkurmay ATASE Arşiv Belgeleri, *a.g.e.*, s.240

Ermenilere askeri harekâta yer verilmesi ve Çukurova'nın idari yönden Ermenileştirilmesi.

3. TÜRK-FRANSIZ-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN KAPSAMI

Avrupa'da Ermenilerin en fazla nüfuz sahibi oldukları ülke Fransa'dır. Asılsız Ermeni soy kırımını tanımak için kanun çıkarmış olan tek ülke de Fransa'dır. Bu kanun, soy kırım iddialarını reddedenlere karşı bir müeyyide içermediğinden Fransa'daki Ermenilerin gayreti, Yahudi soy kırımını reddedenlere karşı müeyyideler öngören kanunun (Gayssot kanunu) Ermenilere de teşmil edilmesidir. Asılsız soy kırım hakkındaki kanun nedeniyle Türkiye ile ilişkilerinde ciddî bir sarsıntı yaşayan Fransızların, bukez Ermeni iddialarını kabul etmeyenleri cezalandırmak suretiyle Türkiye ile tekrar bir bunalım yaşamak isteyecekleri zannedilmemektedir.

Türk-Ermeni ilişkilerinin incelenmesinde; Ermeni meselesinin aslında, pek bağımsızlık ihtiyacına dayalı bir self-determinasyon mücadelesi değil de; Büyük Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu azınlıklar-ayrılıkçı kanalıyla çökertmek parçalamak hedefine yönelik proje demetlerinin bütünü olarak tanımlanabilecek “Şark Meselesi” nin bir boyutu olduğu ortaya çıkmaktadır.³¹⁸

Başta Fransa ve Rusya olmak üzere büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamanın bir boyutu olarak Ermenileri cephe gerisinde vekil olarak kullanmışlardır. Ancak Türk Kurtuluş Savaşından sonra Güçlü Türk Devleti karşısında, Ermeni meselesinin tarihe gömülmesine ses çıkaramamışlardır.

Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine aday olması Ermenilere bu üyeliği Türkiye'nin asılsız soy kırımının tanınması koşuluna bağlama fikrini vermiştir. Avrupa Birliği üyesi ülkelerden Fransa, Yunanistan ve Belçika bu asılsız soy kırımı tanımıştır. Halen Ermenilerin Almanya, İngiltere, Hollanda ve İsveç'e öncelik verdikleri ancak henüz başarılı olamadıkları görülmektedir.³¹⁹

Türkiye'nin adaylığı olumlu sonuçlanmadığı sürece Ermenilerin bu ülkeler ve asılsız soy kırımını tanımamış diğer Avrupa Birliği üyesi ülkeler nezdinde girişimlerini sürdürmeleri beklenmelidir. Ancak Türkiye'nin Fransa'ya gösterdiği

³¹⁸ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s.60-61

³¹⁹ Bildirici, *a.g.e.*, s.202

tepkiler, Fransa'yı takip etmesi muhtemel bazı ülkeleri uyarmıştır. Buna mukabil Türkiye'nin Avrupa Birliğine üye olmak için son derece istekli davranması bazı ülkelerde Türkiye'nin bu üyelik uğruna Ermeni sorununda taviz vereceği gibi düşüncelere yol açmış olması olasılığı vardır.³²⁰ Halihazırda gelişmiş değil; başlamış bir Türk-Ermeni diplomatik hayatından bile söz edilemez.

³²⁰ Özkan, *a.g.e.*, s.260-261

SONUÇ

Milletler tarihi; bir mücadeleler tarihi olmakla birlikte, aynı zamanda bilinmeyen karanlık noktalar veya görülmek istenmeyen gerçekler yığıdır. Bu açıdan bakıldığında tarihin bir bölümü ya görülmek istenmez ya da, gizlenilmek istenir veya tek yönlü araştırmalardan yola çıkılarak gerçekler reddedilir. Bunlara verilecek en çarpıcı örneklerden biri hiç şüphesiz Şark Meselesidir.

Şark Meselesi genel olarak Dünyanın özel olarak Osmanlının içinde bulunduğu şartlardan çıkmıştır. Ne zamanki Osmanlı dünya devleti olmaktan çıktı, dünya olaylarında müessiriyeti azaldı, hatta kendi içindeki meselelere yön veremez, çare bulamaz hale geldi, o vakit Şark Meselesi zuhur etmiştir.

18 nci yüzyıldan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Hristiyanların haklarını korumak bahanesiyle, Rusya, Fransa, İngiltere tarafından ortaya konulan yeni emperyalist stratejinin, yani “Doğu Sorunu” nun bir parçası olarak gündeme getirilen sorunun adı “Ermeni Meselesi” dir.

Ermenilerin ve asırlık suç ortaklarının stratejileri ise; Türkiye Cumhuriyeti’nin özür dilemesini sağlamak, olaylarda hayatlarını kaybedenler için tazminat almak, şahıslara ait emlakın miras yolu ile elde edilmesini temin etmek, Son olarak, Türkiye’den toprak talebinde bulunmaktır.

Yaklaşık 9 asır boyunca Türklerle birlikte rahat ve sükun içinde yaşayan ve Osmanlı Devleti’nde oldukça zengin bir tabakayı meydana Ermenilerin tutumları; 1877-1878 Osmanlı Rus savaşlarında Osmanlıların yenilmesiyle, 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşması ve 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalanınca değişmiştir. Bu anlaşmalardan sonra Fransa’nın ve bazı Avrupa Devletleri’nin kışkırtmasıyla Ermeniler süratle örgütlenerek, bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmaya yönelmişlerdir.

Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi (1950) adlı eserinde bu konuda şunları belirtmiştir: “Paris’te Mihtaryan-Müradyan Mektebi tesis olunmuştu. Müstakbel Ermeni hareketini idare edecek gençler, burada hazırlanıyorlardı. Bunlar milletin yalnız kültürde değil, siyasi sahada da rehberliğini yapmak için çalışmaktaydılar.” Ermeniler Fransız İhtilali’nden aldıkları dersleri acımasız bir şekilde kendi komitecilerini yetiştirmek ve özellikle bu azıllı komiteciler vasıtasıyla

diğer Ermeniler'i etkilemek ve kendi inançları doğrultusunda harekete geçirmek için kullanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kabuklarına çekilen Ermeniler, yeni bir dünya savaşı başlarken yine birtakım beklentiler içine girmişlerdir. Lozan Konferansı sırasındaki gibi, eski destekçilerine mektuplar, telgraflar göndermişler, hep doğabilecek fırsatlardan yararlanmaya kalkışmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı dönemindeki asılsız Ermeni iddiaları, yirmi yıl sonra 1965'lerde bu defa dini-siyasî-kültürel bir havaya bürünerek tekrar gündeme getirilmiştir. Dünyanın her tarafındaki Ermeni patrikhane ve kiliseleri, eğitim-öğretim kurumları, siyasî kuruluşlar harekete geçmiş ve asılsız Ermeni katliâmının 50. Yıldönümünü anmak amacıyla "24 Nisan 1915" sözde "*Ermeni Soykırım Günü*" olarak ilân edilmiştir. 1965'ten itibaren de dünyanın her tarafındaki Ermeniler tarafından anılmaya, klasik iddialar tekrarlanmaya ve tabî her Ermeni toplantısında olduğu gibi Türkler karalanmaya devam edilmiştir.

İçinde bulunulan sürecin hukukî bir süreç olmaktan çok, siyasî bir süreç ve Türkiye'ye karşı oynanan bir oyun olarak değerlendirilmesinde yarar vardır. Gerçekten, Türk milleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti, batı tarafından politik baskı altına alınarak etkilenmek, denetlenmek, sınanmak, kuşatılmak ve sınırlandırılmak istenmektedir. Oynanan, "*kirli*" bir dış politika oyunudur. Parlamentolar eliyle tarih yazılması, yanlış bir yol ve yöntemdir. Asıl amaç, Türkiye'nin soy kırımı iddiasını kabul etmesini, buna bağlı olarak da tazminat ödemesini ve hattâ toprak talebinde bulunulmasını sağlamaktır. Bu nedenle, böyle tasarılarla karşı, Türkiye'nin daha etkin bir mücadele sürecine girmesi gerekmektedir.

Türkiye, uzun yıllar saldırganlık tohumları taşıyan bir Ermenistan'la komşuluk edeceğini düşünerek, bu alanda başlangıçtan itibaren uzun süreli bir stratejiye sahip olmak zorundadır. Oluşturulacak bu strateji gereği üretilecek politikalarda milli menfaatlerin; tarihi unutmadan ve tarihten gerekli dersler alarak, Ermenistan'la belirli ilkeler ve belirli koşullar çerçevesinde iyi ilişkiler geliştirmekle sağlanabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Türkiye, Ermenilerin olumsuz politikalarını ve faaliyetlerini önleyecek karşı tedbirlerle beraber Türkiye ile dostane ilişki kurmasının kendi menfaatlerine uygun olacağını vurgulayan politikalar geliştirmelidir.

Türkiye 70 milyonluk nüfusu ve içinde barındırdığı genç potansiyel dolayısıyla Avrupa'nın kapısını zorlayan ve kendisinden çekinilen bir ülke konumundadır. Avrupa Birliği içinde yer aldığı takdirde dikkat edilmesi gereken önemli bir güç olma şeklinde algılanan ülkemizin yıpratılması uluslararası arenada Türkiye'nin rakipleri tarafından tezgahlanan oyunlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Bu ve buna benzer olayları ülkemiz yaklaşık otuz yıldan bu yana hiç aksama olmaksızın yaşamış ve halen de yaşamaktadır.

Fransa tarafından yürürlüğe konulan "Fransa 1915 Ermeni soykırımını resmen tanır" şeklindeki yasanın sonuçları Türkiye açısından incelendiğinde, başka gelişmeleri de beraberinde getirmesi bakımından önemlidir. Bazı uluslararası ilişkiler uzmanlarına göre, Türkiye'den tazminat ve toprak talebine kadar varabilecek bu gelişmeler, aynı zamanda ülkemizin Avrupa Birliği önündeki prestiji açısından arzu edilmeyen sonuçları da beraberinde getirecektir.

KAYNAKLAR

A) ARŞİV BELGELERİ

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

2. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi

B) YERLİ VE YABANCI KAYNAKLAR

- AKBAYAR Nuri, *Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985
- AKBIYIK Yaşar, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Ankara 1990
- AKYÜZ Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975
- *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:23, Ankara 1995, I
- *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, Cilt-1
- *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938)*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964
- AVCIOĞLU Doğan, *Türkler'in Tarihi*, IV. Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul 1981
- A.Cevdet Paşa, *Tezakir*, (21-39)
- BARKAN Ömer Lütfi, *Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri(1)*, İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1940-41
- BASGÜN Necla, *Türk-Ermeni Münasebetleri*, Ankara 1973

- BASGÜN Necla, *Türk-Ermeni İlişkileri Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, Ankara 1974
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Siyasi (BOA.HR.SYS)
- BAYUR Y.Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi C.3, Kısım 3*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1983.
- BEAM Jacob N., Report Upon the vilayet of Sivas, *Inquiry Document No.46*, US archives nara.
- BEAM Jacob N., Report Upon the vilayet of Erzurum, *Inquiry Document No.44*, US archives nara.
- *Belgelerle Ermeni Sorunu*, T.C.Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1992
- BEYDİLLİ Kemal, *II.Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Harward Üniversitesi, 1995
- BEYOĞLU Süleyman, *Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu*, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Sayı:38, Nisan 2003
- BİLDİRİCİ Yusuf Ziya, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:15, Ankara 1999
- BRYCE Lord, *The Treatment of Armenians*
- ÇAKMAK Mareşal Fevzi, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*. Ankara, Gn.Kur. Basım Evi, 1936
- ÇALIK Ramazan, *Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000
- ÇARKÇIYAN Rahip Komidos, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 1953

- ÇELİK Hüseyin, *Görenlerin gözüyle Van'da Ermeni Mezalizmi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 11, 1996
- ÇELİK Kemal, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, İstanbul 1993
- ÇÖHÇE Salim, *Osmanlı Toplumunda Ermenilerin Siyasallaşma Çabaları*, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Sayı 8, Kış 2003, Ankara
- D'EDESSE Mathieu, *Urfalı Mateos*, TTK Basımevi, (Çev. Y.D.Antresyan), Ankara 1962
- DELİORMAN Altan, *Türkler'e Karşı Ermeni Komitecileri*, Boğaziçi Yayınları: 2, 2. Baskı, İstanbul 1975
- DEMİR Naşide K., *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Hülbe Yayınları, Ankara 1976.
- DİLÂN Hasan, *Les Evenements Armeniens Dans Les Documents Diplomatiques Français 1914-1918*, Ankara 2005
- Dış Politika Enstitüsü, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara 1983
- *Documents Diplomatiques Affaires Armeniennes Projets de Reformes Dans L'empire Otoman 1893-1897*, Paris 1897
- DRİAULT Edouard, *Şark Meselesi Bidayet Zuhurunda Zamanımıza Kadar*, Muhtar Halid Kütüphanesi, İstanbul 1912
- *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, Gen.Kurmay Ask. Tar. ve Stratejik Etüt Bşk.lığı yayınları, Ankara 2003
- *Ermeni Komiteleri*, Osmanlı Arşivi Daire Bşk.lığı yayınları, yayın no:48, Ankara 2001

- ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990
- EVREN Gürbüz, *Fransa'nın Ermeni Politikası*, Kilikya'dan Marsilya'ya Uluslar arası Türk-Ermeni Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2001
- EVREN Gürbüz, *Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ankara 2001
- GENELKURMAY Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Askeri Tarih Yayını, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, , Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983
- GÖYÜNÇ Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983
- GÜNAY Bekir, *Ermeni Tehciri İzmit (1914–1920)*, Ankara 2002
- GÜRİZ Adnan, *Türkiye'de Nüfus Politikası ve Hukuk Düzeni*, Türkiye Kalkınma Vakfı Yay. Ankara 1975
- GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1985
- HADİSYAN A., *Ermeni Devletinin Doğuşu ve İlerlemesi*, Atina 1920
- HALAÇOĞLU Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara 2001
- HOCAOĞLU Ahmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*
- HOVANNİSSİAN Richard, *The Ebb And Flow Of The Armenian Minority In The Arab Middle East*, Middle East Journal, Vol.28 No.1 1974
- HÜSEYİN Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998
- H.F.B.Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, Longmans, London 1901, vol.II

- İLTER Erdal, *Ermeni meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Ankara 1988
- KANTARCI Şenol, vd., *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2002
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VI. Cilt, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1976
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VII.Cilt, TTK Basımevi, Ankara 1977
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1962
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu İlk Nüfus sayımı 1931*, Ankara 1943
- KARPAT Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristic*, The University of Wisconsin Pres, London 1985.
- KARABEKİR Kazım, *Cihan Harbine Neden, Nasıl Girdik ve Nasıl İdare Ettik*, Tecelli Basımevi, İstanbul 1937, C.1-2
- KILIÇ Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri*, Yeni Türkiye Sayı:38 (Mart-Nisan 2001)
- KOCABAŞ Süleyman, *Tarihte Türkler ve Fransızlar*, Vatan Yayınları
- KOÇAŞ M.Sadi, *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1990
- KODAMAN Bayram, *Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992
- KORGANOFF General G., *La Participation Des Armeniens a la Guerre Mondiale sur le Front du Caucasse (1914-1918)*, Paris, Editions Massis, 1927
- KURAN Ercüment, *Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu*, Yeni Türkiye, Yıl:7, Sayı: 37 (Ocak-Şubat 2001)

- KUTAY Cemal, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi Dergisi*, Hamle Matbaası, İstanbul 1961, C.15, Sayı 21
- KÜÇÜK Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984
- KÜHLMANN Von, *Die Grosse Politik der europaeischen Kabinette 1871-1914 Sammlung der diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes, im Auftrage des Auswaertigen Amtes, 38.BD. Neue Gefahrenzonen, im Orient 1913-14*, Berlin 1926, No: 15316
- LODOVİC de Contenson, *Cbretiens et Musulmans*, Paris, 1901, s. 150
- LODOVİC de Contenson, *Les Reformes en Turguie d'Asie*, Paris Librairie Plon, 1913
- LODOVİC de Contenson, *Cretiens et Musulmans*
- LOTİ Pierre, *Fransa Şark'ta Neler Kaybetti?*, Çev: F.Mümtaz, İnkılap Gazetesi Mat., İstanbul 1922
- MAZICI Nurşen, *Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu*, İstanbul 1987
- McCARTHY Justin, *Population History of the Middle East and Balkans*, , ISIS Pres, İstanbul 2002
- McCHARTHY Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul 1998
- McCARTHY Justin, *The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914*, Asian and African Studies, 1981, 15 no.1
- McCARTHY Justin, *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Pres, 1983

- METİN Halil, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, M.E. B. Yayınları, Ankara 2001
- M.S. Anderson, *The Eastern Question*, Macmillan Co., New York 1996
- OSMANLI Arşivi Daire Başkanlığı Başbakanlık Basımevi, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri*, Yayın No:61, Ankara 2002
- ÖKE Mim Kemal, *Ermeni Meselesi*, 1986
- ÖZDEMİR Hikmet, vd. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yayınları, İkinci Basım, Ankara 2004
- ÖZKAN Zafer, *Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001
- PENTOZOPOULOS Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, Hurst & Company, London 2002
- SARAL A.Hulki, *Ermeni Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970
- SARINAY Yusuf, *Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878–1918)*, Ermeni Araştırmaları Dergisi, C.2, No.7, 2002
- STANFORD J.Show, Ezel Kural Shav, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul 1983
- SUPAN, *Die Bevölkerung der Erde XI: Petermann's Mitteilungen, Ergänzungs- Band*, XXIX 1901
- SONYEL Salahi Ramadan, *The Ottoman Armenians*, (London: 1987)
- STANFORD J.Show, Ezel Kural Shav, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul 1983
- STANFORD J.Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, Internationale Journal of Middle Eastern Studies 9, september 1978, no.3

- SÜSLÜ Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Yayın No:5, Ankara 1990
- SÜSLÜ Azmi, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Kars Kafkas Üni.Yay., Ankara 1995
- S.O. Dickerman, *Report on the Independent Sanjak of Canik*, Inquiry Document, No:123
- ŞAŞMAZ Musa, *Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895–1897)*, Yeni Türkiye, Yıl: 7, Sayı: 38 (Mart-Nisan 2001)
- TURAN Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria*, TTK Yayınları, Ankara 1998
- *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*, Ankara 1966
- URAS Esat, *Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2 nci Baskı, İstanbul 1976
- US Archives; Nara; Inquiry Report No. 90
- YAMAN Abdullah, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, Otağ Yay., İstanbul 1973
- YILDIRIM Hüsamettin, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Sistem Ofset Yayınları, Ankara 2000
- YILDIRIM Hüsamettin, *Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri(1914-1918)*, Ankara 1990
- YILMAZ Durmuş, *Fransa'nın Türkiye Ermenileri Katolikleştirme Siyaseti*, Konya 2001
- ZAMİR Meir, *Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919*, Middle Eastren Studies, vol. 17, January 1981

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE TÜRK-FRANSIZ-ERMENİ İLİŞKİLERİ
(1856–1920)
ÖZET

Yıllardır, Ermeni Komitelerinin Osmanlı Hükümetine karşı olan tutumları ve ulaşmak istedikleri amaç, bugün inkârı imkânsız, kesin kanıt ve belgelerle açıklığa kavuşmuştur. Osmanlı Devleti'nin dışta ve içte güç durumlarla karşı karşıya kaldığı zamanlardan başlayarak, özellikle 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yapılan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın 16'ncı ve Berlin Antlaşması'nın 61'inci maddeleriyle ortaya atılan Ermeni sorunu; bundan sonra her elverişli ortamdan yararlanılarak öne sürülmüş ve bazen hızını yitirerek, bazende Osmanlı Hükümetinin iç işlerine karışmak için bir bahane olarak kullanılmıştır. Balkan Savaşı'ndan sonra ise en aşırı dönemine girmiştir.

Bu inceleme Ermeni Sorunundan ziyade, Fransız-Türk ve Ermeni ilişkileri kapsamında gelişen olayların belgelerle ifadesi üzerinde yoğunlaşarak hazırlandı. Fransa ve büyük devletlerin desteğiyle kurulan Ermeni Komiteleri, hükümetin kendilerine karşı olan acıma ve hoşgörüsünden yararlanarak, kendilerine gösterilen bu iyi niyeti fırsat bilmiş, yaşam ve mutluluklarını sağlayan hükümeti yıkmak, Türkler ve Ermeniler arasında sürekli bir milli soğukluk yaratmak ve bunu şiddetlendirmenin yollarını aramışlardır. İleri gelen din adamları, öğretmenleri, yazarları bile bu konuyu aşılamaktan hiçbir zaman geri kalmamışlar, bir yandan ikiyüzlülük yaparak temiz bir vatandaş yüzü gösterirken öte yandan Türklerin en doğal haklarına saldırmaktan, el altından ve düzenli bir program hazırlayıp, uygulamaktan çekinmemişlerdir. Bu girişimlerinde ise her zaman “Ermenilere yardım, insanlığa hizmettir.” diyen Fransız Pierre Geillard gibi yazarlar, görünüşte Ermeni isteklerinin elde edilmesi gerçekte ise kötü politikalarını bunlar aracılığıyla uygulanma öncülük etmişlerdir.

Malesef Batı, 1915'te yaptıklarını gizlemek için hala o dönemde başlattığı fakat bugün kendisinin bile inanmadığı bir politikayı devam ettirmekte ısrarlı görünüyor. Ancak, dünya tarihine baktığımızda, hiçbir tarihi gerçeğin gizlenemediğini görürüz. Elbette bu sorun da bir gün aydınlanacak, bu husumete neden olanlar, tarihin yargısından kurtulamayacaklardır.

**RELATION BETWEEN TURKISH-ARMENIAN-FRENCH ACCORDING TO
ARCHIVE DOCUMENTS
(1856–1920)**

For many years, the attitude and the goal to reach that Armenian Committee has had against the Ottoman Empire, is revealed by undeniable evidence and documents. Starting from the time that the Ottoman Empire has a hard time inside and outside, especially the 16th article of Ayastefanos (Yeşilköy) Pact which was made after the Ottoman–Russia war and the 6th article of the Berlin Pact put forward the Armenian matter. After that, they bring forward this matter by taking advantage from every single convenient ambience. And they sometimes use this to interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire. After the Balkan War, this matter becomes more excessive.

This study is prepared by focusing on the relation between French-Turkish and Armenian. The Armenian Committee which was founded by France and other strong governments' support try to ruin the government by taking benefit from government tolerance. And also they try to put hatred between Turkish and Armenian. Even well-known priests, teachers and authors sustain this matter. They were two-faced. They act as a good fellow citizen. On the other hand, they prepare a systematic plan to attack the Turkish right. Such authors like French Pierre Geillard, who says “Helping to Armenian is serving to humanity” pretend to support Armenian demand. In reality, they apply this bad policy to meet their demand by using this.

As we can see that the West insists to continue the policy, which is not even believed today by them, to conceal what they did in 1915. But, when we look at the World History, none of the truth can be concealed. Of course, one day this matter will become clear and whoever caused this matter will not escape from judgment of history.